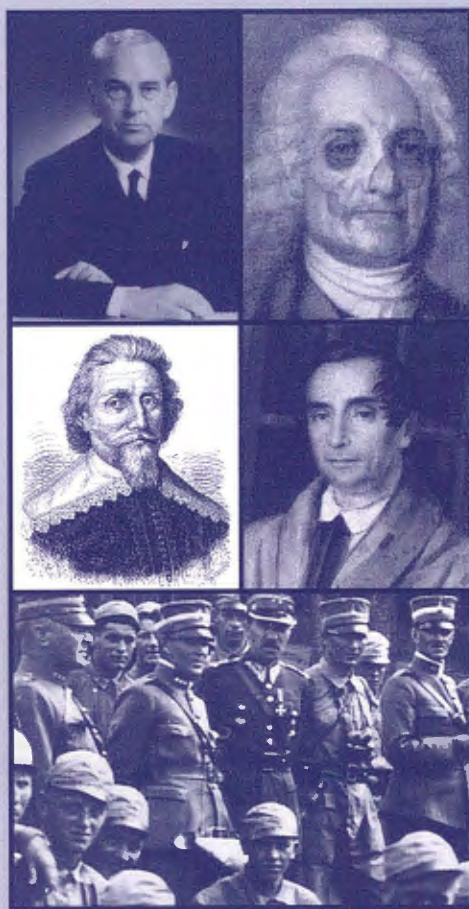

Personhistorisk

TIDSKRIFT

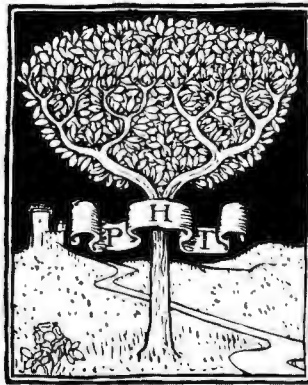

2011:2

Årgång 107

Personhistorisk tidskrift

Redaktör
Torbjörn Nilsson

Utgiven av Personhistoriska samfundet

2011:2

Personhistorisk tidskrift

ANSVARIG UTGIVARE: Personhistoriska samfundet genom redaktör Torbjörn Nilsson, Samtids-historiska institutet, Södertörns högskola, 141 89 Huddinge. E-post: torbjorn.nilsson@sh.se

Medlemsavgiften är 200 kr/år. Den betalas till plusgiro 2538-7. Inbetalningskortet kommer medlemmarna tillhanda i början av året. Prenumerationsavgiften för institutioner inom och utom Sverige är 220 kr plus porto.

KONTAKT: Samfundets sekreterare Gunnel Furuland, Tomtebogatan 53, 113 38 Stockholm, 08-30 92 46, info@personhistoriskasamfundet.se. Ansvarig för medlems- och prenumerantregister samt distribution är samfundets kassör, Sven-Olov Larsson, Sankt Olofsgatan 4, 1tr, 753 12 Uppsala. E-post: pbt@personhistoriskasamfundet.se. Personhistoriska samfundets webbplats: www.personhistoriskasamfundet.se

Äldre nummer av Personhistorisk tidskrift kan beställas från samfundets kassör, se ovan.

REDAKTIONSUTSKOTT: Doc. Kristina Lundgren, fil. dr. Gunnel Furuland, samt redaktören.

Personhistorisk tidskrift utges med stöd av Vetenskapsrådet, Kungl. Patriotiska Sällskapet, Konung Gustaf IV Adolfs fond för svensk kultur, Stiftelsen Sten Lewenhaupts fond Arla Coldin och Åke Wiberg stiftelse.

TRYCK: Ljungbergs Tryckeri AB, Klippan, 2011

ORIGINAL: Matthieu Hartig, Stockholm

ATT LÄMNA BIDRAG: Manus till Personhistorisk Tidskrift ska levereras som redigerbara digitala filer i formatet Word eller Rtf. Textfiler levereras till redaktören per e-post eller på cd-rom.

Bifoga gärna några rader till vår spalt "Medarbetare i detta nummer". Fotnoter placeras efter brödtexten i dokumentet. Namn på böcker, tidningar och tidskrifter skall kursiveras varje gång de förekommer i texten. Namn på essäer, tryckta uppsatser, noveller, dikter etc. omgärdas av citattecken. Använd alltid kursiv stil om något skall ges särskild emfas eller relief i texten.

Bifoga gärna lämpliga bilder eller förslag till illustrationer. Bilder/illustrationer levereras antingen i original, per post, för inskanning vid redaktionen, eller som digitala filer i filformatet tiff (färgformat rgb, minst utskriftformat 17x23 cm, 300 dpi). Bildfiler skickas alltid per cd-rom/dvd. Redaktionen återsänder bilder som bifogats för skanning. Honorar för medverkan i PHT utbetalas inte, däremot erhåller författare till artiklar kostnadsfritt tio exemplar av det nummer där deras bidrag publiceras. Recensenter erhåller på motsvarande sätt tre exemplar.

Personhistorisk tidskrift publicerar i huvudsak material med historisk eller biografisk inriktning. I fråga om texter av renodlat släkthistorisk eller genealogisk karaktär hänvisas till publikationer med särskild täckning av just dessa forskningsområden.

Från redaktören

En viktig uppgift för historieforskningen, såväl inom ekonomisk, social eller politisk historia som inom den personhistoriska genren, är att uppmärksamma också glömda områden. Företeelser, händelser eller processer som i efterhand gärna klassas som besynnerliga, eller åtminstone inte anses ha lett framåt, och därför fallit i glömska. I sin samtid kan emellertid sådana episoder eller särlingar ha varit viktiga. Om inte annat bidrar de till en större förståelse också när de stora linjerna och de välkända mönstren behandlas.

Några sådana glömda aspekter finns med i hösten nummer av PHT. Bo Hammarlund ger en mer framåtsyftande bild av Magnus Jacob Crusenstolpe än vad som varit vanligt. Crusenstolpe var en känd person under 1800-talets början och mitt, oppositionell och oberäknelig, samhällskritiker och skandalskrivare, aktör och historisk författare. Här ges han epitetet "bortglömd liberal föregångsman". Lis Bodil Karlsson behandlar psykiatern Torsten Herner, en särling inom sitt område vars levnadsöde ändå ger väsentlig kunskap om psykiatrins historia i Sverige under 1900-talet. En omdiskuterad gestalt både i eftervärld och i sin samtid är Emanuel Swedenborg, en av 1700-talets gränsöverskridare, verksam inom såväl matematik och filosofi som teologi och andeskådande. David Dunér ger i sin artikel en inträngande bild av hur forskningen har sett på denna ovanlige man, en särling om man så vill. Birger Olsson beskriver och ger egna minnesbilder av den djupt religiöse Nils Quensel, statsråd och president i kammarrätten. Quensel representerar en ämbetsmannatyp som hade hunnit bli sällsynt redan under hans egen tid, årtiondena kring 1900-talets mitt.

Piotr Wawrzyniuk tar sig snarare an en grupp personer än individuella öden. Det handlar om den bild av svenskt försvar som polska officerare rapporterar hem efter sina besök i Sverige under mellankrigstiden. Slutligen skriver Jan Lionel Sellberg om Johan Skytte, diplomat och riksråd under stormaktstiden, vars namn har överlevt bl.a. i den av honom inrättade professuren i vältalighet och statskunskap som finns på den statsvetenskapliga institutionen i Uppsala. Det är just hans retorik som Sellberg analyserar.

Torbjörn Nilsson

Innehåll

Artiklar

<i>Bo Hammarlund</i>	Crusenstolpe – bortglömd liberal föregångsman	129
<i>Lis Bodil Karlsson</i>	Bortom språket – Torsten Herner en särling inom svensk psykiatri	150
<i>Piotr Wawrzyniuk</i>	Officerare emellan – Polska bilder av svenskar under mellankrigstiden	170
<i>David Dunér</i>	Swedenborgs öde: Om genialitet och kontinuitet i Swedenborgforskningen	187
<i>Birger Olsson</i>	Presidenten Quensel	200
<i>Jan Lionel Sellberg</i>	Johan Skyttes retorik	211

Recensioner

<i>Bo G Hall</i>	Maktspelerskan. Drottning Kristinas revolt Av <i>Erik Petersson</i>	231
<i>Åke Lilliestam</i>	Från Askeby till Uppsala. Minnen ur mitt liv. Utg. med inledning och kommentarer av Oloph Bexell Av <i>Johannes Lindblom</i>	232
<i>Bert Mårald</i>	Vägen till politisk hemlöshet Av <i>Börje Hörnlund</i>	235
	Moralisten och drakarna Av <i>Karl Erik Lagerlöf</i>	238
<i>Bo G Hall</i>	Ett sällsamt dubbelliv. Gurli Linders memoarer om åren med S. A. André Av <i>Lena Kåreland</i>	242

Personhistoriska nyheter	244
Medarbetare i detta nummer	246
Personregister	248

Crusenstolpe

– bortglömd liberal föregångsman

BO HAMMARLUND

Magnus Jacob Crusenstolpe (1795–1865) hade en kallelse: ”att trotsa våld, förtryck och maktspråk, ewad de komma uppifrån eller nedifrån”.¹ Det är hans egen beskrivning, ett slags inre tvång. Han anar, att det kommer att gå honom illa. Han fick både rätt och fel.

Crusenstolpes liv var en berg- och dalbana. Få personer har på samma sätt som han gjorde rört upp känslor hos samtid och eftervärld, berört och upprört. Han lämnade ingen likgiltig, han var en stark personlighet och väckte starka känslor. Han fanns med i det mesta som rörde politik och opinionsbildning under 1800-talets förra hälft, oftast i opposition. Också som författare av historiska skrifter blev han mycket populär och läst, en pionjär inom det populärhistoriska området.

Samtidigt är han idag ganska okänd. Om man alls känner till honom är det nog främst för oroligheterna (”Crusenstolpekra-

vallerna”) som uppstod som en följd av att han åtalades och dömdes för majestätsbrott 1838. Kanske också för att han gett upphov till talesättet ”Historiskt, sa Crusenstolpe”, som snarast betyder att en uppgift är historiskt tvivelaktig. Men Crusenstolpe själv deltog aldrig i några kravaller och är som författare och historieskrivare betydligt intressantare än talesättet kan ge sken av.

Mitt syfte med den här studien är att lyfta fram Crusenstolpe som politiker och opinionsbildare. Jag vill försöka skildra honom som den färgstarka, rastlösa, egen-sinniga och samtidigt i sin tid och sitt samhälle djupt förankrade person han var. Däremot kommer jag inte att närmare gå in på vare sig Crusenstolpekravallerna eller hans i samtiden mycket uppskattade verksamhet som författare och historieskrivare. Som politiker och politisk opinionsbildare var han betydligt mer omstridd, samtidigt som det kanske främst är för dessa insatser

som han förtjänar att leva vidare. Hans historiska skrifter är idag stendöda.

Crusenstolpe personifierar det tidiga 1800-talets radikala strävanden, inspirerade av jämlikhetsideal, revolutionära rörelser och en spirande liberalism. På så sätt var han ett typiskt barn av sin tid. Men samtidigt var han en stark individualist, det går inte att sätta en enkel etikett på honom och stoppa in i ett fack.

Crusenstolpe var en komplicerad person och inte helt lätt att förstå. Den bild som dominerar är att han var en ytlig, okunnig och obehärskad person utan inre övertygelser, en provokatör och skandalskrivare som bara var ute efter att komma åt sina fiender. Samtidigt finns en helt annan bild av honom: en känslig, begåvad och kunnig person, en lysande talare och skribent. Att Crusenstolpe hade en sällsynt förmåga att reta upp andra personer är uppenbart. Men lika uppenbart, förefaller det mig, är att dessa drag hos honom tenderat att skymma andra – mer intressanta – sidor och allt det som han faktiskt åstadkom under sina mer än fyrtio år som aktiv publicist. Det är svårt att se annat än att det i diskussionen kring honom finns starka inslag av moraliskt-etiska övertoner.

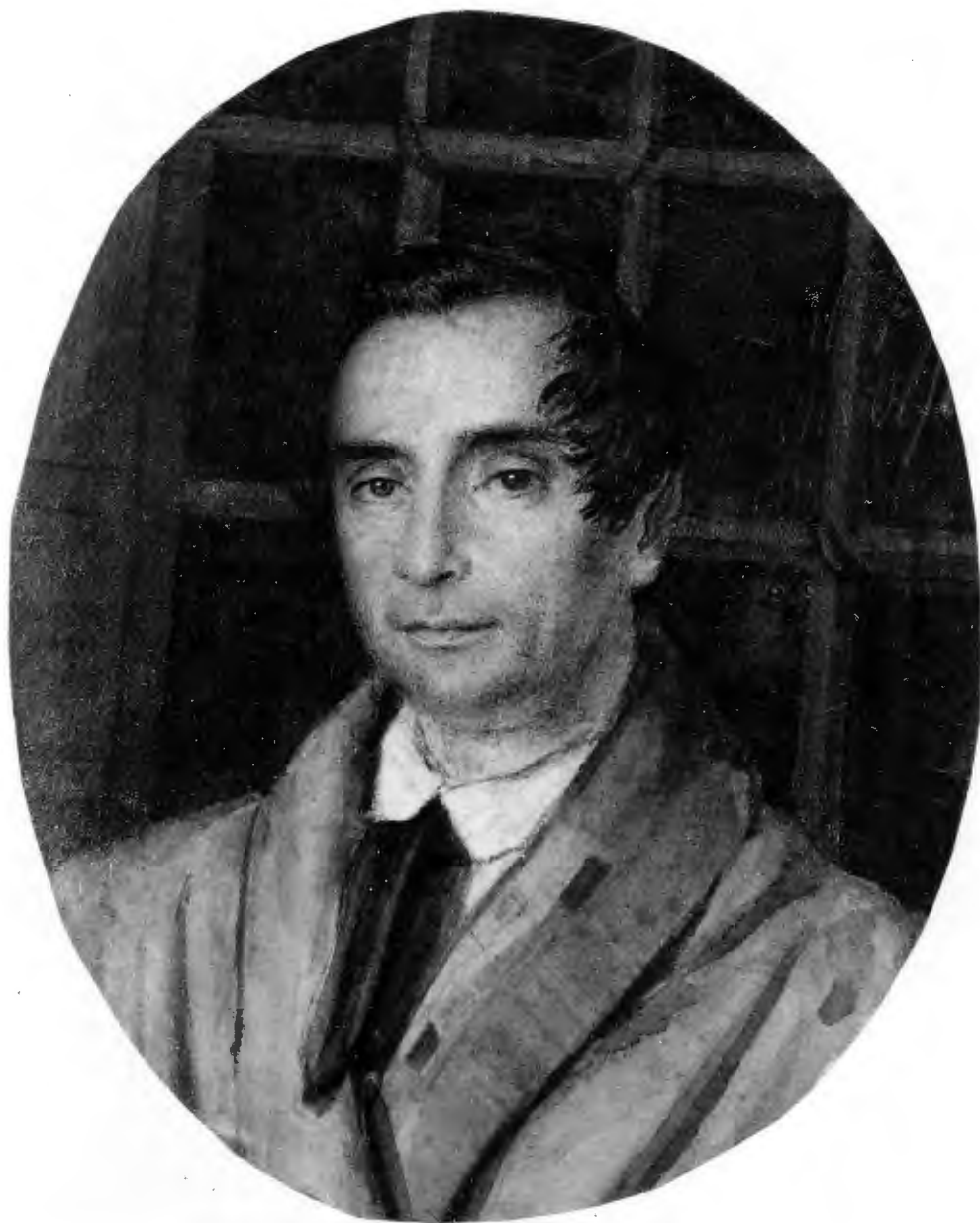
Det gäller såväl samtid som eftervärld. Crusenstolpes levnadstecknare Knut Wichman anser sig således kunna slå fast, att han saknade ”en fast och mognad övertygelse” och alla djupare kunskaper i samhällsfrågorna. Crusenstolpe var enligt Wichman aldrig ”i själ och hjärta” demokrat. Hans parlamentariska verksamhet styrdes inte av andra principer än att han på allt sätt sökte komma sina fiender till livs. Att Cru-

senstolpe förnekat att han vid avhoppet från den liberala oppositionen till Karl Johan ändrat sina grundläggande idéer kommenterar Wichman syrligt med att det inte saknade all sanning – ”man kan nämligen knappast påstå, att han någonsin ägt några”.² På liknande sätt har en forskare idag, utan reservationer, framhållit Crusenstolpes ”brist på karaktär” och beskrivit honom som ”dödsfiende” till kung Karl XIV Johan.³

En mer balanserad bild ger Ture Nerman. Han har i ett ”jubileumsreportage” från kravallerna försökt fånga Crusenstolpes dubbla personlighet: ”Strålände sydländskt skön, salongslejon, ytterligt jagbetonad, charmör av Guds nåde men häftig och obalanserad, bländande stilist och stundom banal intill kolportageroman, aristokrat och rebell, kungagunstling och majestätsförbrytare, Karl XIV Johans förtrogne på Stockholms slott och statsfånge på Vaxholms fästning!”.⁴

Som publicist var Crusenstolpe möjligen mer disciplinerad än hans personlighet kan ge intryck av. Sven Eriksson, Karl XV:s levnadstecknare, beskriver honom så här: ”..om honom gäller mer än om de flesta publicister att han alltid hade en avsikt med vad han skrev och att hans presskampanjer ofta förbereddes mycket omsorgsfullt”.⁵

Knut Wichman är kluven i sin syn på Crusenstolpe. Samtidigt som han kritiserar avsaknaden av grundläggande idéer är han imponerad av hur mästerligt Crusenstolpe formulerar dem! Wichman medger, att Crusenstolpe var ”en slagfärdig debattör och en många gånger verkligt lysande parlamentarisk talare”. Han hade uppnått ett ”obestridligt mästerskap” när det gällde att

Magnus Jacob Crusenstolpe (1795-1865).

porträttera människor och ”var en fin observatör med ett skarpt öga för en människas, och i all synnerhet en motståndares, svagheter och personliga egenheter.” Wichman menar också att det hos honom ändå fanns ”vida mer av ärlighet och naivitet än man skulle förmoda”.

Redan samtiden reagerade med en blandning av motvillig beundran och avståndstagande. Erik Gustaf Geijer kommenterade Crusenstolpes första succé som författare, *Skildringar ur det inre av dagens historia* (1834), med att den var ”den giftigaste skandal, som ännu under svensk tryckpress svettats, och man måste erkänna, att saften är tillredd av en mästerkocks hand”. Hans Järta menade av samma skäl, att ”först borde Crusenstolpe få spö och sedan borde han tas in i Svenska Akademien”.⁶

August Blanche är också kluven. Han pekar på ett drag hos Crusenstolpe som denne själv gärna framhöll: lusten att i alla lägen provocera sin omgivning. Ett annat drag som han menar finns är en viss svaghet för makten och för aristokratin. Samtidigt är Blanche som alla andra imponerad av Crusenstolpes skicklighet att hantera pennan.⁷

Många har vittnat om Crusenstolpes heta temperament och hur personligt engagerad han kunde bli. Det var ofta till stor fördel för hans texter. Crusenstolpe *var* ofta upprörd över något som han upplevde som en orätt i samhället eller som berörde honom personligen. Och då kunde också hans inlägg och kommentarer bli mycket livfulla, engagerande och personliga. Men baksidan var att en text som *inte* engagerade honom helt kunde sakna glöd och bli ”kall som is”.⁸

Det finns en spänning här som är myck-

et intressant, mellan de mycket positiva bedömningarna av Crusenstolpe och de mycket negativa, ibland hos en och samma person. Crusenstolpe själv vacklar samtidigt mellan viljan att ta avstånd från makten och hans dragning till den. Hos honom är det så tydligt hur svårt det ibland kan vara att leva upp till höga ideal – och hur djupt mänskligt det är att misslyckas.

”...sådana skola dominera samhället”

Magnus Jacob var när han föddes den 11 mars 1795 mer eller mindre förutbestämd att göra en framgångsrik karriär som jurist och ämbetsman, född som han var i en välbärgad adelsfamilj och son till vice presidenten i Göta Hovrätt Johan Magnus Crusenstolpe och hans maka Kristina Charlotta Nymansson.

Karriären tedde sig utstakad enligt det vanliga mönstret för en adelsyngling i goda omständigheter. Men det blev inte riktigt så. Den unge Crusenstolpe vistades stora delar av sin barndom hos farfadern, Magnus Crusenstolpe. Denne hade gjort karriär som assessor vid Göta hovrätt, men förlorat sin tjänst i samband med Gustav III:s berömda räfst mot domstolen 1775. Det ledde till en bitterhet mot kungen som följde honom genom livet. Han såg kungen som en av landets farligaste fiender. Den unge Magnus Jacob beundrade sin farfar och sörjde djupt när denne dog 1810.⁹

Mot den bakgrunden hade det snarast varit märkligt om Magnus Jacob *inte* hade smittats av sin farfars närmast hatiska inställning till kungamakten. I sin tidning *Fäderneslandet* inför han på 1830-talet en

lång artikelserie där han beskriver hur hans farfar orättmätigt och upprörande avsatts från sin tjänst vid hovrätten.¹⁰

Efter farfaderns död sänds sonsonen till internatskola i Stockholm. I februari 1811 kommer han till Lund för att läsa juridik. Han ser bra ut och vet hur man ska föra sig i de fina salongerna. Han beskrivs som strålande vacker, spirituellt och med ett på en gång förbindligt och sirligt förnämt sätt, i allt en fulländad gentleman i enlighet med tidens ideal. Han är en ofta och gärna sedd gäst i den skånska högadelns salonger på herrgårdarna och slotten i Lunds närhet.¹¹

Crusenstolpe visar sig också vara en mycket begåvad student. Redan 1814 avslutar han sina studier med hovrättsexamen och får högsta betyg (laudatur). Hans handledare ska ha sagt, att han aldrig gav lägre betyg än laudatur åt studenter av Crusenstolpes begåvning och rang, ”ty det är meningen att sådana skola dominera samhället”.¹² Uttalandet är intressant som karaktäristik av Crusenstolpe, men ger också en ögonblicksbild av hur självklart tidens klassamhälle uppfattades.

Crusenstolpe inleder sin ämbetsmannabana mycket lovande. Direkt efter sin hovrättsexamen antas han till auskultant vid Göta hovrätt. Han blir 1820 häradshövding och adjungerad ledamot i Svea hovrätt. 1821-1822 tjänstgör han som tillförordnad landssekreterare i Skaraborgs län. Sistnämnda år föreställs han för kung Karl Johan, som berömmar honom för en skrift i näringslivsfrågan, som författaren tillägnat kungen och kronprinsen.

Året efter, tjugoåtta år gammal, debuterar Crusenstolpe på riddarhuset som sin

ätts representant. 1823 års riksmöte har betecknats som ett av Karl Johan-tidens intressantaste. På riddarhuset framträder flera radikala oppositionsmän som verkar för nya parlamentariska idéer, främst bland dem greve Carl Henric Anckarsvärd. Även den unge August von Hartmansdorff (1792-1856), senare en av regeringens främsta konservativa förkämpar, räknades under den här riksdagen till det liberala lägret. Oppositionen mot vad som kallats kungens allenastyrande blir allt våldsammare.¹³

Crusenstolpe är själv inte särskilt aktiv under riksdagen. Han pläderar för offentliga överläggningar på riddarhuset, men utan framgång. Frågan är för tidigt väckt och förslaget får majoritet först vid följande riksdag, Han markerar också vid ett par tillfällen sin självständighet genom att reservera sig mot majoritetens beslut.¹⁴ Någon tydlig politisk profil har han ännu inte. Viktigast för framtiden är kanske att han lär känna den unge Lars Johan Hierta, som blott 22 år gammal gör sina första lärospån som kanslist på riddarhuset. 1824 förordnas Crusenstolpe till revisionssekreterare och befordras året därpå till assessor vid Svea hovrätt. Samma år, 1825, publicerar han den mycket uppmärksammade skriften *Idéer till en förbättrad nationalrepresentation*.

Crusenstolpe har i hög grad kungens öra. ”Den unge Crusenstolpe kunde oanmäld inställa sig hos Karl Johan, kunde som han gick och stod uppvakta hans majestät, fick sitta på soffan vid högstdensammes sida, fick – O gudar! – äfven kyssa hans hand!”¹⁵ Framtiden ser ljus ut. Han gifter sig i november med den tolv år yngre Sophie

Palmstruch, dotter till ryttmästaren och botanikern Johan Wilhelm Palmstruch, ”den svenska bildfloras fader”. Året efter föds deras enda barn, dottern Catharina Charlotta.

Men just när det se som mest ljusst ut börjar motigheterna. En mycket påtaglig anledning är greve Magnus Brahe, kungens nära vän och gunstling. Crusenstolpe uppfattas alldeles uppenbart av Brahe som ett hot mot dennes gynnade ställning hos kungen. Crusenstolpes ställning urholkas alltmer. Det är honom som August Blanche har i åtanke när han många år senare reflekterar över hur snabbt lyckan kan växla: ”Ingen har lättare att bli överkörd än den som går en konungs favorit i vägen”.¹⁶

Crusenstolpes och Hiertas kungakritik

Crusenstolpe blir, föga förvånande, alltmer kritisk gentemot kungens och regeringens politik. En episod under 1827 års statsrevision har ansetts särskilt betydelsefull. Hans chef i hovrätten, presidenten Sylvander, ska då ha hållit en lång föreläsning för honom om att en rättskaffens ämbetsman; som var sin konungs trogne undersåte, borde avsvärja sig all gemenskap med allt vad opposition hette, han borde stå och falla med sin regering och oinskränkt och utan betänkanke av alla krafter och överallt ta regeringen i försvar, arbeta för regeringens bästa och främja regeringens önskningsar. Det var en plikt som kristen och som undersåte, eftersom han svurit konungen att med liv och blod försvara det konungsliga väldet. Det vore också det klokaste, eftersom det är naturligt att regeringen endast belönar dem

som står på regeringens sida, osv. osv.¹⁷

Sylvanders rojalistiska predikan får motsatt verkan än avsett. Crusenstolpe reagerar med trots och svär en ed på att i fortsättningen alltid öppet uppträda bland oppositionen. Crusenstolpe överlägger därefter om publicistisk samverkan med sin nye oppositionelle vän från 1823 års riksdag, Lars Johan Hierta. De bestämmer sig för att inför den stundande riksdagen ge ut en *Riksdags-Tidning*. Det första numret kommer i november 1828, i direkt anslutning till riksdagens början. Tidningen redigeras på ett helt nytt och fräscht sätt. Den blir omedelbart en betydande publik framgång. Också ekonomiskt går tidningen bra och ger en avsevärd vinst.¹⁸ Samarbetet är dock långtifrån oproblematiskt. Hierta är en strukturerad arbetsmyra och det är inte precis Crusenstolpe. Han skriver lysande debattartiklar, men är högst oberäknelig och bidragen uteblir alltför ofta.¹⁹

Crusenstolpe är redan från start mycket aktiv på riddarhuset. Totalt under hela riksdagen tar personregistret upp drygt 400 memorial och yttranden av honom. Han opponerar sig ofta och när besluten går honom emot så reserverar han sig. Många gånger gäller det rena formfrågor. Protokollet ger ett starkt intryck av att juristen Crusenstolpe finner sig mycket väl tillrätta med de strikt reglerade formerna för adelns överläggningar.

Annars går det inte särskilt bra för honom rent politiskt. De konservativa dominerar nu kraftigt, till skillnad från föregående riksdag. Det vilande förslaget om indragningsmaktens avskaffande, som Crusenstolpe stött, faller. Frågan om en re-

presentationsreform, som är viktig för Crusenstolpe, tas inte ens upp till seriös diskussion. Hans egna motioner och yrkanden avvisas.

Det blir en lång riksdag. Först den 19 mars 1830 kan den avslutas, efter mer än sexton månader. Fyra år senare suckade Crusenstolpe, att "ingen riksdag har, ur medborgerlig synpunkt, varit så vacker sedan 1809 som den av 1823, och ingen så bedröfvlig, efter 1812, som årens 1828-1830".²⁰

Att riksdagen avslutas innebär inte att tiden därefter blir lugn. 1830 blir istället dramatiskt. Våldsamma upplopp i Paris ("juli-revolutionen") tvingar den franske kungen Karl X att abdikera och orsakar stor oro hos kungahusen runtom i Europa, även i Stockholm. Pressen anklagas för att underblåsa de revolutionära stämningarna. Oron är stor för att de ska sprida sig till Stockholm. Sverige blir en del av en radikaliseringsomskifning som sker runt om i Europa.

Kort efter riksdagens avslutning publice-rar Carl Henrik Anckarsvärd tillsammans med den liberale juristen Johan Gabriel Richert ett förslag till nationalrepresentation, det s.k. Anckarsvärd-Richertska representationsförslaget, som radikalt bryter med ständsrepresentationen och förordar en tvåkammarsriksdag. Det blir mycket uppmärksammat och gjuter nytt liv i den liberala oppositionen. Den nya tidningen *Aftonbladet* startar i november och blir ett oerhört betydelsefullt organ för att sprida de liberala idéerna. Crusenstolpe är mycket entusiastisk inför de nya tiderna.²¹

Den allmänna oron har den åtminstone för en publicist positiva effekten att efter-

frågan på nyheter växer. Hierta träffar i september 1830 en preliminär överenskommelse med Crusenstolpe om medverkan och eventuellt delägarskap i *Aftonbladet*. Allt ser ljusst ut inför en kommande samverkan mellan de båda publicisterna. Men då ändrar sig Crusenstolpe! Han hoppar av hela projektet och bryter avtalet med Hierta om medverkan i tidningen. Hierta hävdar att det var rent ekonomiska skäl och utsikterna till en "angenämare ställning" som fått Crusenstolpe att acceptera ett erbjudande från "högre ort" att ställa sig i spetsen för en tidning med helt annan tendens än *Aftonbladet*.²²

Crusenstolpe har en helt annan version. Han förnekar att det var ekonomiska skäl som låg bakom avhoppet och menar att han t.o.m. skulle *förlora* ekonomiskt på avhoppet. Det verkliga skälet till avhoppet var enligt honom att han därigenom ansåg sig få en bättre plattform för att föra ut sina egna politiska åsikter och påverka makthavarna. Det hade aldrig ett ögonblick fallit honom in att byta sina politiska grundsatser; han hade endast ombytt *medel* för att så mycket säkrare göra dem gällande. För att nå det målet "kunde det väl löna mödan att för någon tid ikläda sig en tjänares skapelse, helst när man i stället att behöfva förneka sina politiska trosförklaror, tvärtom ansåg sig hafva fältet öppet att bereda dem framgång."²³

Crusenstolpe ansåg att han aldrig ändrat sina grundläggande åsikter och värderingar, endast medlen för att mer effektivt och säkert kunna nå sina mål.

Mot bakgrund av det vi känner till om Crusenstolpes personlighet kan man förstås fundera över om det inte finns en del ef-

terhandskonstruktion i hans rationella förklaring till att han så hastigt bytte fot. Vad man kan konstatera är att han vid den tiden var mycket modstulen och pressad, med en "bedrövlig" riksdag precis bakom sig och kände sig motarbetad av sina ständsbröder på riddarhuset. Samarbetet under *Riksdagstidningens* tid med den försiktige och väl strukturerade affärsmannen Hierta som ställde krav på leveranser i tid var säkert inte heller okomplicerat. Samtidigt som dessa problem med hans tidigare meningsfränder tyngde honom förtjustes och förtrollades han av Karl Johan. Att han bjudits på middag av denne och åter undfånats den kungliga nåden blev han oerhört smickrad av. Han var till en början "dupé" av hela systemet. Allt visade sig för mig i en förtrollande dag. Skuggorna trädde i bakgrunden. I förgrundens solsken stod Karl Johans gestalt, med egenskaper som kunde tjusa en mindre fantasirik sangviniker än jag."

Crusenstolpe var en utpräglad känslo-människa och reagerade som en sådan. En av hans berömda samtida, författaren O. P. Sturzen-Becker, signaturen Orvar Odd, beskrev honom som en "vulkanisk, lidelsefull natur, nyckfull och oberäknelig som alla sådana, men av vilken man just därför borde vara beredd på allt annat än det vanliga och normala."²⁴

Crusenstolpes nya tidning döps till *Fäderneslandet*, av Hierta snart omdöpt till *Fanderseländet*. Självklart konkurrerar tidningen om läsarnas gunst med *Aftonbladet*. Men det visar sig vara ett övergående problem för Hierta. *Fäderneslandet* lockar aldrig särskilt många läsare. Crusenstolpe får snart stora ekonomiska problem. Att driva

en tidning visar sig vara ett mycket vanskligt företag. Crusenstolpe är ingen driftig entreprenör som t.ex. Hierta och han får heller aldrig det ekonomiska stöd som han behöver och anser sig ha fått löfte om. Redan efter ett par år, i april 1833, tvingas han lägga ner tidningen. Ekonomin går helt enkelt inte ihop. Han blir oerhört bitter gentemot Karl Johan och Magnus Brahe och är enligt egen uppgift mycket nära att ta livet av sig genom att kasta sig utför stupet på Kastellholmens klippa.²⁵

Åter i opposition

Crusenstolpes nygamla roll som oppositionsman innebär att Hierta och Crusenstolpe åter kan börja närma sig varandra. Redan 1834 ges en av Crusenstolpes allra största publikframgångar ut på just Hiertas förlag, *Skildringar ur det inre av dagens historia*, i två delar som kommer ut samma år, *De Närvarande* i april och *De Frånvarande* i november. Inom några år utges den i fyra upplagor. Båda delarna utgörs av porträtt av samtida respektive något äldre politiska förgrundsgestalter, levande, engagerande, ofta kritiska men alltid välskrivna och med starkt satirisk grundton. Mycket har karaktär av rent skvaller, utan egentligt politiskt innehåll. Lantmarskalken Jacob Gustaf De la Gardie får t.ex. se sin tidigare bekantskap med Gustaf IV Adolfs drottning Fredrika skildrad på det här infama sättet:

När De la Gardie vid högtidliga tillfällen visade sig i den Ridderliga rustning som så väl passade åt hans ädla, högväxta gestalt, hvilade ofta Drottning Fredrikas förtjusande blickar på honom länge och med välbehag.

Likgiltig kunde han ej vara för uppmärksamhet af den skönaste prinsessa, som någonsin flätat sina lockar kring det svenska diademets juveler. Men något *annat* förhållande ägde dem emellan *icke* rum. *Honny soit qui mal y pense!*²⁶

Den flitige brevskrivaren, poeten och diplomaten Carl Gustaf von Brinkman är upprörd och kallar det ”bra skändligt” att antyda att drottning Fredrika hade varit ”kvinnligt intagen” av nuvarande lantmarskalken.²⁷

Om den kände krigshjälten general Georg Carl von Döbeln, som varit högste befälhavare på Åland, berättar Crusenstolpe hur denne känt sig kränkt av en nidvisa om Ålands kapitulation under finska kriget. Döbeln ska då ha gått upp till Karl XIII och utbett sig nåden att få skjuta ihjäl boktryckaren Delén som tryckt nidvisan mot honom. Kungen sa sig omöjligt kunna tillåta detta. Ja men, sa Döbeln, då måste åtminstone Ers Maj:t tillåta mig, att få bränna upp hans boktryckeri.²⁸

Idag har vi veckotidningspress som tillgodoser vårt behov av kändisskvallor. Då var det inte så och det är lätt att förstå att succén för Crusenstolpe var given. Men satiren och ironin var inte alltid utan skarp politisk udd. Så var det när han ironiserade över en ledamot av riddarhuset som sagt sig tro på en ny storhetstid för adeln: ”Saliga äro de som icke *se*, och dock tro!” Vad ledamoten enligt Crusenstolpe inte ville se var att adelns förfall hade gått alldeles för långt. Han jämförde adeln med ”ett lik efter en patient, död i cholera, hvars stelnade, isärfallna, förvridna lemmar, dödgravaren ironiskt utpyntat med en svepning av glit-terguld.”²⁹

Även om författaren här av ren formuleringsglädje kanske frestats att ta till lite överord – liknelsen med den döde kolera-patienten låg nog alltför nära till hands att ta till den stora koleraepidemins år 1834 – så finns ingen anledning att betvivla att beskrivningen i huvudsak speglade hans ärliga uppfattning om adeln. Självklart blev många upprörda. Geijer och Hans Järta blev det. Brinkman skrev om *De Närvarande*, att den lästes allmänt ”och av ingen utan förbittring”, men med motvillig beundran. Den var ”avskyvärd men snillrik”.³⁰

Motvind i riksdagen

Crusenstolpe deltar som sin ätts representant på riddarhuset även under den riksdag som inleds januari 1834. Koleran härjar huvudstaden som värst under sommaren och skräcken griper kring sig. Flera riksdagsledamöter faller offer för den fruktade sjukdomen. Den ger också Crusenstolpe anledning att anmärka mot regeringen för att den inte vidtagit erforderliga åtgärder för att hindra spridningen. Det blir Crusenstolpes första motgång under riksdagen: anmärkningen avvisas som ogrundad. Riksdagen domineras av representationsfrågan. Hela nio motioner i frågan väcks. Starka sympatier för genomgripande förändringar visar sig inom främst adeln och borgarståndet. Men några avgörande steg framåt tas inte.³¹

För Crusenstolpe blir inte heller denna riksdag någon framgång. Viktigare än motgången i kolerafrågan är att han misslyckas i sina angrepp på Karl Johan, som han beskyller för att föra en ryssvänlig politik. Han

väcker en motion om inskränkningar i det då vanliga spöslitningsstraffet, men får inte heller där något gehör. Han retar många gånger upp ledamöterna genom alla sina inlägg, som förlänger förhandlingarna. Han begär ofta votering eller väcker procedurfrågor av olika slag. Han är snabb i tal och tanke och inte rädd för att yttra sig både ofta och länge – men inte alltid så diplomatiskt. Ibland går det mycket livligt till. När Crusenstolpe antyder att regeringens ageranden varit en serie av ”skälstycken” avbryts han av starka stampningar i salen och av lantmarskalken Jacob Gustaf De la Gardies klubba.³² Crusenstolpe försvarar sig. En ledamot kallar ett inlägg av honom för ”mästerligt”, vilket föranleder August von Hartmansdorff att invända att det bara var ”ett mästerstycke i otidighet”. De la Gardie dunkar klubban i bordet vid upprepade tillfällen och menar att Crusenstolpes inlägg inte hör till saken. Det kan nog inte utslutas att De la Gardie här i sin roll som lantmarskalk passar på att ge igen litet för Crusenstolpes insinuanta *Skildringar* av honom och drottning Fredrika. Lars Johan Hierta är en av få som öppet stödjer Crusenstolpe och försvarar hans rätt att tala utan att bli avbruten. Stämningen mot honom blir alltmer upphetsad och han är ytterst nära att bli utsluten från riddarhuset.³³

Skildringarna utkommer mitt under riksdagssejouren. Det är begripligt att Crusenstolpes mördande beskrivningar av adelns förfall inte precis ökar hans popularitet på riddarhuset. Riksdagen avblåses först i slutet av maj 1835, efter mer än sexton månader. Därmed avslutas också Crusenstolpes riksdagsmannabana. När nästa

riksdag samlas, i januari 1840, sitter han på Vaxholms fästning.

”Nationens man”

Crusenstolpe är även i fortsättningen mycket politiskt aktiv, men nu uteslutande som publicist. Han ger ut ett stort antal politiska skrifter inom skilda områden (förutom omfångsrika och mycket populära historiska romaner). Störst ryktbarhet får en serie löpande kommentarer till dagens politiska *on dit* i form av fingerade brev, kallade *Ställningar och förhållanden, behandlade i bref*. De publiceras i *Aftonbladet* och gör omedelbart succé. De ges därför också ut i separattruck. Det sker på Hiertas förlag, liksom f.ö. en lång rad andra publikationer av Crusenstolpe.³⁴ ”Breven” är öppenhjärtiga och inte sällan medvetet tillspetsade och provokativa kommentarer till dagsaktuella politiska frågor, litet som dagens bloggar kan vara. Som dessa förefaller tankarna ibland ha fästs på pränt ungefär samtidigt som de tänkts. Breven kan därför förefalla litet ostrukturerade och mångordiga, men samtidigt ha den spontanitet och fräschör som bloggar kan ha. Mycket utgörs förvisso av rent personskvaller, men ändå får man nog säga att det är förvånansvärt att materialet är så föga utnyttjat av forskningen.

Det första brevet, daterat januari 1838, innehåller mest allmänt politiskt skvaller om tveksamma tjänsteutnämningar och antydningar om korruption som säkert irriterade en och annan men knappast kunde anses förgripligt rent rättsligt. Där finns visserligen en del raljerande formuleringar om de offentliga värvens ”haltande gång”,

att regeringen vid något tillfälle försökt slå blå dunster i allmänhetens ögon och att sjöförsvaret befann sig i ett bedrövligt skick. De balanseras å andra sidan av en högst positiv skrivning om Karl Johans personliga kvaliteter ("om 1838 års regent i stället regerat Sverige 1808, hade det varit, icke Stockholm, utan Petersburg, som darrat").

Men redan med det andra brevet, i februari 1838, utmanar Crusenstolpe regeringen på allvar. Brevet leder till åtal för majestätsbrott, till våldsamma och blodiga kravaller och till ett flerårigt fängelsestraff på Vaxholms fästning. Trots detta har historien beskrivits som Crusenstolpes största politiska triumf och transporten till Vaxholm som ett av de stoltaste ögonblicken i hans liv.³⁵ Crusenstolpe blir "nationens man", en folkhjärte.

Historien börjar med att Crusenstolpe i brevet på sitt vanliga raljerande sätt kritiserar regeringens hantering av ett tämligen rutinmässigt befodringsärende. Han hävdar att regeringen förbigått en äldre och enligt hans mening överlägset mer meriterad medtävlare. Det var kanske inte i sig så en så anmärkningsvärd eller i vart fall inte en straffbar kommentar. Men så lägger han till, efter att ha konstaterat att utnämningen var daterad den 28 januari:

Almanackan utvisar, att den 28 i år inföll på – en Söndag! Således ett Sabbatsbrott på köpet! Nog vet jag, det Skriften tillåter att på söndagarna draga oxen ur brunnen; men befodringar och hovets dignitärer höra till en helt annan kategori. Konseljen, som säkert inser detta utan förestafvning, har sålunda vid detta tillfälle brutit snart sagt både emot Guds och världslig och konstitutionell lag.³⁶

Därmed öppnar han för angrepp. Regeringen verkar bara ha väntat på ett lämpligt tillfälle att bli av med sin besvärlige kritiker. Genom anmärkningen att utnämningen skett på en söndag och anklagelsen om sabbatsbrott anses Crusenstolpe ha smädat Kungl. Maj:t och därmed kungen. Han åtalas för majestätsbrott. Karl Johan lär själv ha varit tveksam till om det var så klokt att låta frågan gå ända till åtal, men kungens främste hantlangare vid bekämpandet av tryckfriheten och oppositionen under 1830-talet, justitiekanslern Claes Ulric Nerman, driver ändå igenom det. I juni 1838 döms Crusenstolpe av Svea hovrätt till tre års fängelse på Vaxholms fästning. Straffet uppfattas som våldsamt överdrivet och snarare ökar sympatin för oppositionsmannen Crusenstolpe. Reaktionerna bland folket blir våldsamma, med blodiga upplopp och kravaller till stöd för honom. Oroligheterna ("Crusenstolpekravallerna") kulminerar den 19 juli i "slaget på Södermalmstorg", då två personer dödas och flera skadas allvarligt. Regeringens oförmåga att hantera situationen demonstreras tydligt.

I efterhand är det lätt att konstatera att myndigheternas åtgärder från politiska och opinionsmässiga utgångspunkter från början till slut var närmast katastrofala. Crusenstolpe framstod direkt som en martyr och en hjälte som vågade utmana makten.

Var oroligheterna medvetet framprovocerade av liberala grupperingar? Utgjorde åtalet och demonstrationerna bara kulmen i en politisk process som leddes av den oppositionella tidningspressen och syftade till samhällets reformering i liberal riktning? Att Aftonbladets och andra tidningars age-

rande hade stor betydelse för utvecklingen av oroligheterna är uppenbart. Aftonbladet stödjer aktivt Crusenstolpe under hela den tid processen mot honom pågår och ordnar också en insamling till hans förmån. Det har också ansetts att tidningen mer eller mindre direkt uppmanat till våldshandlingar.³⁷

Crusenstolpes egen roll i utvecklingen av upploppen är i alla händelser marginell. Under själva upploppen satt han häktad. Det finns inget som tyder på att han skulle ha varit aktivt engagerad i att planera oroligheterna, även om det inte kan uteslutas. Däremot är det tämligen uppenbart att i vart fall *Aftonbladets* skildringar av processen och domen hade betydelse för oroligheternas uppkomst och utveckling. De underblästes sedan under flera månader av grupper utan några som helst politiska motiv. Crusenstolpes öde framstår närmast som en förevändning för att ställa till bråk.³⁸

Crusenstolpes tredje brev publiceras redan i mars 1838, månaden efter det förgripliga andra brevet, och bär inga spår av några reaktioner från regimens sida. Främst är det ett antal enskilda makthavare som råkar ut för Crusenstolpes ironier. Det gäller exempelvis dåvarande hovkanslern August von Hartmansdorff, uppfattad som indragningsmaktens befrämjare nummer ett, som Crusenstolpe hade ett särskilt gott öga till:

Det är skada, att så mycken beläsenhet och så mycken redlighet i uppfattning och framställning skola vara sammanvuxna med så inskränkta åsigtter, så ensidiga begrepp, ett så torrt föredrag och, framför allt, så mycket själfviskhet.³⁹

Tjugo år senare kan ändå en viss förståelse och respekt för den visserligen fantasilösa men korrekta ämbetsmannen von Hartmansdorff anas hos Crusenstolpe.⁴⁰

Lantmarskalken vid den föregående riksdagen, den avhoppade liberalen greve Jacob Gustaf De la Gardie, råkar åter igen ut för Crusenstolpes ironier. ("Det förhåller sig nära nog med vältaligheten, som med viner; en del ligga till sig och vinna på att bli gamla; andra åter taga skada och föråldras i en föråldrad genre.")⁴¹ I yngre dagar hade De la Gardie haft rykte om sig som en mycket god talare men legat av sig med åren.

En helt annan, betydligt mer aggressiv, ton har det fjärde brevet som Crusenstolpe skriver från Vaxholms fästning i augusti 1838. Det är ställt till "Excellentissime!" och är ett våldsamt angrepp på riksmarskalken Magnus Brahe ("Det är allas lott, som råka i beröring med Er, Excellentissime! Och som nota bene äga någon själfvkänsla, att råka i en falsk ställning").

Redan då Crusenstolpe tvingades lägga ner *Fäderneslandet* fem år tidigare hade han känt sig djupt sviken av Brahe och relationerna hade på intet sätt förbättrats.

Brahe ansattes också hårt i pressen och kritiserades för maktmissbruk och svärgerpolitik. Man talade öppet om "Braheväldet". Det var därför inte svårt för Crusenstolpe att vinna sympatier genom att skjuta in sig på riksmarskalken, symbolen för kungens allenastyrande. Men möjligen har här Crusenstolpes personliga bitterhet mot Brahe färgat hans omdöme.⁴²

Tiden i fängelset är ändå ganska behaglig. Crusenstolpe disponerar en egen lägenhet och får ha sällskap av hustrun Sophie.

Han tillåts till och med att publicera egna stridsskrifter mot regeringen. När han 1841 återvänder till Stockholm lär hans hälsa till och med ha förbättrats av den friska luften ute i skärgården.

Ännu en skrift från fängelser är *Vidräkning och reform, betraktelser i fängelset af en svensk statsfånge* (1839). Förutom nya inlägg i debatten om en reformerad riksdagsrepresentation och om statsskicket innehåller den ett glödande försvar för tryckfriheten.

Mot korruption och svågerpolitik

Crusenstolpe fortsätter i femte brevet av *Ställningar* – även det skrivet i fängelset – sitt korståg mot korruption och svågerpolitik. Det är ett häftigt angrepp på utnämningsspolitiken. På sitt vanliga försmädliga och ironiska sätt går Crusenstolpe till storms mot regeringen som han menar vid tillsättning av lagmanstjänster och andra anställningar favoriserat personer som sprungit dess ärenden.

”Vilken uppmuntran och vilket efterdöme för tjänstemän i allmänhet, som lönlöst träla i arbete och behov, under förhoppning om framtida befördran, att ett, tu, tre! finna denna gå sig ur händerna, medelst en och annans beredvillighet, att vid ett riksmöte springa vederbörandes ärenden...”⁴³

Inför riksdagen 1844 fortsätter Crusenstolpe sin kampanj. Frihetstiden får som så ofta tjäna som ett avskräckande exempel:

Aldrig, icke ens under den eljest just i det avseendet så illa anskrivna Frihetstiden hafva de maktegande i Sverige gjort så stora och listigt sammansmida ansträngningar för

att korrumpera, som till det instundande riksmötet, det blir, med ett ord, en korruptionsriksdag.

Istället för att som under frihetstiden köpa folk med pengar sägs regeringen nu locka med ämbeten och utmärkelser.⁴⁴

Hur uppfattade Crusenstolpe revolutionen i Paris i februari 1848 och oroligheterna i Stockholm månaden efter som kostade ett trettiotal personer livet? Han har inte särskilt mycket att säga om revolutionen som sådan. Han uttrycker dock skarp kritik mot polismyndigheternas i Stockholm passivitet och mot att konungens namnsdag den 19 mars, som han uttrycker det, ”firades” med en massaker. Han berättar också om en löjtnant Benzeltiern i Karlskrona som till sin förvåning i lokaltidningen kunde läsa om sin egen död vid oroligheterna, trots att han en längre tid befunnit sig i hemstaden!⁴⁵

Marsoroligheterna tycks hos många framför allt ha lockat fram socialismens och kommunismens spöken. I februari hade Marx och Engels *Kommunistiska manifestet* publicerats. Det översattes till svenska samma år. Crusenstolpe ironiserar över skräcken för socialism och kommunism:

... vid blotta ljudet av dessa ord hackar den lättskrämda förmögenheten och den villrådigaste moderationen tänderna af förskräckelse.

För Crusenstolpe framstår uppenbarligen kommunismen ännu vid denna tid som en tämligen idyllisk rörelse: ”Kommunismen utgår från en from tanka och står på rent kristlig grund.”⁴⁶ Det måste ses mot bakgrund av att den svenska översättningen av *Det kommunistiska manifestet* inte alls var

lika revolutionär som originalet, exempelvis fanns inte den numera klassiska översättningen ”Proletärer i alla länder, förenen eder!” med utan den betydligt tamare: ”Folkets röst är Guds röst”(!)

Brevformen av *Ställningar och förhållanden* upphör efter det nittonde brevet, daterat den 30 november 1851, och ersätts av månadsvisa rapporter och kommentarer. Dessvärre försvinner därmed också det direkta tilltal som gav en alldeles särskild nerv och närvaro åt framställningen. Innehållet får mer karaktär av konventionell nyhetsrapportering om kung Oscars hälsotillstånd, stundande befordringar och lediga ämbeten, dvs. frågor som inte är särskilt politiskt intressanta. Det hindrar inte att det ibland bränner till. Så är fallet i fråga om Crusenstolpes kommentarer till utskottsvalen på riddarhuset vid riksdagen 1853:

Med de utskottsval adelns elektorer denna gången gjort kan Svenska Riddarhuset anses hafva definitivt avdankat som politisk institution. Man skulle ej utan personlig förolämpning kunna kalfatra dessa vallistor. Det endast må i allmänhet nämnas, att antingen är det nuvarande Riddarhuset rensat på kapaciteter, eller äro husets tongivare och maktägande intagna af vattuskräck för dem.⁴⁷

Crusenstolpe hade i grunden en mycket stark sympati för adeln, av historiska och känslomässiga skäl. Men uttalandet ovan om utskottsvalen på riddarhuset är så förintande att det måste uppfattas som svår-förenligt med uppfattningen att riddarhuset bör behållas som politisk institution. Crusenstolpe är kluven. Han fortsätter att

publicera sina rapporter och kommentarer ända fram till sin död i januari 1865.

Representationsreformen

En av tidens stora frågor var representationsfrågan, dvs. en förändring av representationen till riksdagen på ett sätt som bättre svarade mot befolkningens sammansättning. Crusenstolpe engagerar sig under många decennier hårt i frågan. Redan 1825 publicerar han ett genomarbetat förslag, *Idéer till en förbättrad nationalrepresentation*. Han vill behålla ständsrepresentationen, men på grundval av valprincipen. Han argumenterar utförligt varför de olika ständens parlamentariska särställning bör behållas, trots att de representerar allt mindre delar av befolkningen. Crusenstolpe har en stark känsla för det historiska arvets betydelse. Respekten för bondens traditionellt starka sociala och politiska ställning i Sverige återspeglas tydligt i hans argumentation:

Till och med vid diskussioner, som synas ligga utom bondens fattning att bedöma, kunna förträffliga idéer falla honom in, om ämnet framställes i dess rätta ljus, utan att omgivas af något bländverk. Sunda förnuftet och en enkel slutkonst bedöma ofta sakerna lika riktigt, som det genom studier och arbete odlade förståndet.

Men det som han framför allt trycker på är att representationsrätten måste utvidgas till dittills orepresenterade grupper, till ståndspersoner i städerna och på landet, till krigsbefäl, bruksägare, bergsmän och vetenskapsidkare. Frågan om hur och i vilken omfattning en sådan utvidgning skulle

åstadkommas var omstridd. För att undvika "all våda för samhället" föreslår Crusenstolpe ett förmögenhetsstreck för rätten att rösta.

Crusenstolpe diskuterar också om kvinnor bör få rätt att rösta men är själv tveksam. Han konstaterar visserligen att kvinnan "ofta ha i hög grad fördelaktigt influerat på staters öden och bildningens framsteg" och instämmer med Hans Järta om att kvinnors rätt att rösta inte får glömmas bort. Han kommer ändå fram till att det ännu är för tidigt med kvinnlig rösträtt. Som sanningsvittne åberopar han Anna Maria Lenngren som i något sammanhang ska ha sagt att hon inte såg något problem med att kvinnor saknade inflytande på rikets styrelse, "folk och land med Guds hjälp styras oss förutan".

År 1825 var det självklart för Crusenstolpe att behålla ständsrepresentationen. Det förslag han lägger fram bygger helt på ståndssystemet. Det väsentliga var att utvidga rösträtten med dittills orepresenterade grupper. Han föreslår ett tvåkammerssystem, med två likvärdiga kamrar. Den ena kammaren bör kallas *Riddarhuset*, den andra *Nationalkammaren*.

Från att huvudsakligen ha handlat om att öppna stånden för dittills utestängda grupper kom representationsfrågan alltmer att handla om att ständsriksdagen som sådan ifrågasätts. Crusenstolpe höll i princip fast vid ståndssystemet, men ett mycket reformerat sådant. Framför allt blev han alltmer kritisk mot adeln. Mycket av det som Crusenstolpe föreslår 1825 återfinns i den riksdagsreform som genomfördes 1866. Det gäller främst tvåkammerssystemet,

men också förmögenhetsstreck (fram till 1909) och begränsningen av rösträtten till män (fram till 1921). En principiell skillnad är givetvis att Crusenstolpes förslag bygger på den existerande ständsrepresentationen, medan 1866 års reform innebär en total nyskapelse (dock utan att någon väsentlig utökning av rösträtten åstadkoms).

Crusenstolpes förslag väcker uppmärksamhet och skapar debatt. Men motståndet i riksdagen hos det konservativa etablissemanget och även bland moderata liberaler är i decennier framåt alldeles för kompakt för att något beslut ska kunna fattas.⁴⁸

Representationsfrågan förblir en huvudfråga för Crusenstolpe genom åren. Han återkommer till den gång på gång. 1839 behandlar han den utförligt i *Vidräkning och reform. Beträktelser i fängelset av en svensk statsfånge* (ss 226–282). Vissa förändringar i förhållande till den nästan 15 år äldre skriften finns förstås, men grundtankarna är oförändrade: representationsrätten måste vidgas väsentligt till fler grupper i samhället. Om det behövs för att målet ska nås är Crusenstolpe inte ens främmande för att avskaffa adeln och dess företrädesrättigheter. Han uttrycker stark oro för "skakningar i statskroppen" och för att enskildas liv och egendom hamnar i fara om inte frågan löses inom den närmaste tiden. Inför den första riksdagen under Oscar I, som inleddes i juli 1844 och som stod i begrepp att besluta i frågan, är han uppenbart oroad:

Om det nu vilande representationsförslaget faller, då först är det fara värt, att de betitlades och privilegierades företrädesrättigheter resa sin kos, och mycket annat med dem: då först sättas enskildas liv och egendom på spel. Ty

på längd låter ej folket draga sig vid näsan af en handfull egennyttige ränksmidare, som bemäktigat sig inflytandet.⁴⁹

Crusenstolpes varningsod hjälper inte. Förslaget fällt med förkrossande majoritet. Rädslan för fortsatta upplopp är ett uppenbart skäl till att Crusenstolpe är så angelägen om en representationsreform. Ett annat är hans uppfattning om adelns förfall. Det kommer till uttryck i flera sammanhang, såsom i brevet ovan, kanske allra tydligast redan 1834:

Svenska adeln är numera en kropp utan ande, ett lik efter en patient, död i cholera, vars stelnade, isärfallna, förvirrade lemmar, dödgrävaren ironiskt utpyntat med en svepning af glitterguld.⁵⁰

Den uppfattning om ett adligt förfall under 1800-talet som funnits i historiekretsar har under senare tid nyanserats. Det har istället talats om att adeln på ett lyckligt sätt anpassat sig till den nya tiden.⁵¹ Det hindrar förstås inte att den samtida uppfattningen hos enskilda individer, som Crusenstolpe, kan ha varit en helt annan och att de upplevt adelns förvandling under den här tiden som ett verkligt förfall.

De fördömande åsikter om adeln som han uttrycker kan te sig förvånande mot bakgrund av den gängse uppfattningen om Crusenstolpe som själv gammal adelsliberal, övertygad om adelns rätt till makten och anhängare av ett överhus.⁵² Men Crusenstolpes erfarenheter hade gjort honom till en mycket besviken adelsliberal. Han hade inte längre någonting till övers för det främsta ståndet. Han hade fått erfara hur

stora delar av adeln vänt sig mot honom vid riksdagarna och sett vad folkligt missnöje och upprördhet kunde ställa till med. Dessa erfarenheter måste självklart ha påverkat honom. Han avskyr adeln och dess makt, och han ser vilka risker som finns om motsättningarna i den här frågan drivs till sin spets. Han är visserligen ingen vän av det regeringsförslag som ligger, men avser ändå att rösta för det eftersom han befarar nya kravaller om det inte går igenom. Och då, menar han, lär inte massan som förra gången sakna både mål och ledning. Hans ställningstagande förefaller mer bestämmas av rädsla för nya upplopp och av strategiska snarare än ideologiska överväganden.

Ingen svensk politiker, höger- eller vänsterman, kunde undgå att låta sin hållning i representationsfrågan påverkas av februarirevolutionen 1848 i Paris och av dess verkningar runtom i Europa. Våldsamma kravaller utbryter också i Stockholm. De slås hårdhänt ner av polis och militär. Ett 30-tal människor dödas eller såras svårt. Den sociala oron växer och insikten om nödvändigheten av en representationsreform ökar dramatiskt i alla läger. Till och med den konservativa ledaren på riddarhuset August von Hartmansdorff föreslår att adeln ska ersättas med ett ämbetsmänna- och godsägarstånd. Crusenstolpe var således på intet sätt unik när han mot bakgrund av mars- händelserna pläderade för att en reform var helt nödvändig.⁵³ Däremot hade man mycket svårt att enas om *hur* en sådan reform borde se ut. Crusenstolpes ställningstagande bestäms åtminstone till stora delar av vad han ser som realistiskt att uppnå: ”är det klokt, är det ädelt att förkasta ett bättre

derföre, att man icke genast kommer i besittning av det bästa, även då det bättre är en utväg att framdeles även hinna det?"⁵⁴ När han återkommer till representationsfrågan är den försiktigt reformistiska inriktningen densamma:

Huvudsaken är att en gång göra början. De rentav förstockade, som i själva verket ej vilja hava *något* slags förändring, skrika med full hals, att de önska en total omstöpning i en handvändning, väl vetande, att sådant icke ens är tänkbart utan revolution. Den kloke och uppriktige reformvännen åtnöjer sig med litet, att börja med, och skjuter aldrig ifrån sig någon förbättring, som står till buds. Det är att gå praktiskt till väga.⁵⁵

Hos adeln bör huvudmännens självskrivethet ersättas av en valprincip.⁵⁶

Även om Crusenstolpe alltid hade förmåga att väcka förargelse hos sin omgivning, så var han aldrig särskilt revolutionär. Han blev snarare allt mer försiktig med åren. Han kräver en reform, men visar samtidigt stor oro för att en sådan skulle kunna lägga en majoritet i händerna på "proletariatet, råheten, okunnigheten och oförståndet". För att förhindra detta, för att garantera en lugn utveckling och "det helas bestånd" bör jordegendom, industrikapital och "dokumenterad intelligens" alltid finnas med eftersom bördens inte längre som tidigare var oskiljaktigt förenad med rikedom eller "intellektuell öfverlägsenhet". Han föreslår att ägare av fastigheter över ett visst värde, framstående industriledare och representanter för vetenskapliga och lärda samfund ska vara självskrivna i representationen.⁵⁷ Mycket känns igen från de garantier som

byggdes in i den reform som några år senare faktiskt blev av.

Den 5 januari 1863 lägger regeringen äntligen fram proposition om en ny riksdagsordning som ska ersätta den gamla från 1810. Ståndsrepresentationen ersätts med två likställda kamrar: *Första kammaren*, vald av landstingen, och *Andra kammaren*, vald i direkta folkval. Mandatperioden för första kammaren är nio år och för andra kammaren tre år. Lagtima riksdag föreslås sammanträda varje år, istället för vart tredje år som gällt sedan 1844. Endast manliga medborgare med en taxerad årsinkomst av lägst 800 riksdaler eller som äger fast egendom med lägst 1 000 riksdalers taxeringsvärde eller som arrenderade jordbruksfastighet till visst värde får enligt förslaget rätt att rösta i andrakammarvalen. För valbarhet är kraven mångdubbelt hårdare.

Crusenstolpe är mycket tillfreds med propositionen. Han anser att det i princip är det klokaste förslag som någonsin presenterats och hyllar upphovsmannen, justitiestatsministern Louis De Geer. Framför allt är han nöjd med det föreslagna tvåkammerssystemet. Även förslaget om årliga riksmöten vinner i hög grad hans gillande. Han har endast vissa synpunkter i detaljerna. Det gäller främst valbarhetskraven till första kammaren, som han tycker är alldeles för lågt satta för att kunna garantera det ekonomiska oberoende hos ledamöterna som han anser helt nödvändigt (eftersom första kammarens ledamöter enligt förslaget inte får – och enligt Crusenstolpe inte heller bör få – något arvode).⁵⁸

Även om förslaget blev "helsadt med ett jubel, som tillförne sällan eller aldrig nå-

gon regeringsåtgärd föranledt” är det, med hänsyn till alla de djupgående konflikter som representationsfrågan tidigare skapat genom åren, ändå förvånande att debatterna i stånden blev så begränsade. Det var egentligen endast i prästeståndet, som hade mest att förlora på förslaget, som några mer djupgående motsättningar kommer till uttryck. Den nya riksdagsordningen antas som vilande i samtliga stånd. Motståndarna till reformen bidade sin tid.

I det allra sista numret av *Ställningar och förhållanden*, som kom ut i början av 1865, kommenterar Crusenstolpe återigen det vilande representationsförslaget, med anledning av att en debattskrift som argumenterar mot det just kommit ut. Crusenstolpe är nu betydligt mer kritisk mot att ständerna uteslutits än vad han var ett par år tidigare. En första kammare som helt bygger på de existerande stånden, med lika antal adelsmän, präster, borgare och bönder, tillika med representanter för Vetenskapsakademien och universiteten, bör istället bildas. Han angriper häftigt De Geer och hävdar att denne ”brutit icke blott med sitt lands historia och traditioner, utan äfven med kontinuitetsbegreppen samt under den lugnaste och fridsammaste epok i världen experimenterat med rönet att i oträngdt mål revolutionera samhället”. Crusenstolpe menar, att De Geers förslag var dödfött och dömt att överröstas under den riksdag som skulle inledas i oktober och som slutligt skulle behandla propositionen om den nya riksdagsordningen.⁵⁹

Han tar dock miste. Propositionen antas i oförändrat skick i samtliga stånd, men först efter långa – och många gånger lysan-

de – debatter, framför allt i de båda högre stånden. Vid voteringen på Riddarhuset den 7 december 1865 segrar det vilande representationsförslaget med 361 Ja och 294 Nej, medan 47 avstod. Det kan tyckas som en säker majoritet, men i själva verket var utgången in i det sista högst oviss. Många ändrade uppfattning under de allra sista dagarna. Det har antagits, att närmare ett sjuttioatal adelsmän som ursprungligen planerat att rösta Nej i slutändan avstod från att göra detta.⁶⁰

Arvet efter Crusenstolpe

Crusenstolpe fick aldrig uppleva den nya riksdagsordningen. Han dog den 18 januari 1865. Som publicist och opinionsbildare var han aktiv in i det sista, om än inte med samma glöd och engagemang som förr. Men det finns goda skäl att minnas honom.

Vid Karl XIV Johans tillträde som regent fanns stora förhoppningar om en snabb demokratisk utveckling i Sverige – men också starka motkrafter, inte minst i form av kungen själv. Under hela hans tid vid makten då debatten fördes som allra livligast om hur det nya demokratiska Sverige skulle formas stod Crusenstolpe i främsta ledet. Hans visioner var storslagna, ”att trotsa våld, förtryck och maktspråk”. Han ville verka genom att ”förbehålla den *levvande* storheten sina brister och att åt den *fallna* storheten gifva de förtjänster hon haft”, som det uttrycks i det anonyma minnesblad som fogats till sista häftet av *Ställningar och förhållanden* efter hans död.

Förvisso lyckades Crusenstolpe inte alltid leva upp till sina höga ambitioner. Han

agerade ibland på ett sätt som gjorde många våldsamt upprörda av skäl som inte enbart hade med själva sakfrågan att göra. Han var provocerande och hade en sällsynt förmåga att leverera giftiga ”sanningar” om sina politiska motståndare men satte också sina vänners tålmod på hårda prov. Det var nog inte alltid så klokt att framföra synpunkter på enskilda personer på ett så raljant och försmädligt sätt som han gjorde. Det bidrog till att han med åren blev allt mer isolerad. Idag skulle vi nog ha sagt att han saknade ”social kompetens” (för övrigt märkligt med tanke på att han under sina studentår i Lund förefaller att ha haft ett livligt umgänge i den skånska adelns salonger).

Han var väl medveten om sin svaghet. Vid ett tillfälle sammanfattade han sin syn på framväxten av politiska idéer: ”En opinion, en politisk opinion födes icke fullvuxen – för att nyttja ett ofta anlitat uttryck – den bildar sig, den *utvecklas*, den *mognar*, under år och tillfällen att pröva och tillämpa dess huvudsatser.⁶¹ Det kunde lika väl gälla honom själv. Han blev betydligt lugnare med åren – men dessvärre ofta till priset av att mycket av den ”nerv” som fanns i hans texter gick förlorade.

Crusenstolpe hade onekligen en tämligen pragmatisk syn vad gäller sättet att uppnå sina syften. Vid ett tillfälle drog han en parallell med den filosof under antiken som rättfärdigade sina knäfall för enväldshärskaren Denis (Dionysius) från Syracusa med att det inte var filosofens fel att enväldshärskaren hade sina öron i fötterna!⁶²

Alldeles oavsett vilka åsikter man har om hans agerande utifrån moraliskt-etiska utgångspunkter så går det knappast att

komma ifrån att Crusenstolpes opposition satte djupa avtryck, och att de debatter som han initierade eller kastade sig in i utgjorde omistliga inslag i utvecklingen mot en demokratisering och modernisering av Sverige. Den tid han verkade i uppvisar många likheter med vår egen – den politiska agendan bestämdes i mycket av en högst aktiv och självmedveten press som tvingade regeringen på defensiven, att *reagera* snarare än *regera* som förhållningssättet uttryckts idag.

Det som gör Crusenstolpe unik är hans furiösa engagemang och glöd i den samtida politiken och hans virtuosa skicklighet att hantera språket. Det som också gör honom intressant för eftervärlden – och gör att han kommer oss nära som människa – är hans oavslåtliga strävan att följa sin inre röst att ”trotsa våld, förtryck och maktspråk”. Ibland lyckas han, ibland går det mindre bra. Han var född oppositionell. Som politiker var han alldeles för individualistisk och för dålig på att bilda allianser med andra för att bli framgångsrik, men som politisk publicist och opinionsbildare satte han djupa avtryck. Han var en sann liberal i betydelsen oppositionell, den mening som begreppet oftast hade under 1800-talets första årtienden. Han framstår inte minst utifrån den aspekten som en liberal föregångsman, som det finns goda skäl att minnas.

Noter

- 1 *Fäderneslandet*, 19 mars 1832.
- 2 Knut Wichman, ”Magnus Jacob Crusenstolpe” i *Svenskt biografiskt lexikon (SBL)*, s. 419.
- 3 Lars O. Lagerqvist, *Karl XIV Johan. En fransman i Norden* (2005), s. 136.

- 4 Ture Nerman, *Crusenstolpes kravaller. Historiskt reportage från Stockholm sommaren 1838* (1938), s. 7. En likartad bedömning hos Per Österman, "Kravaller för det tryckta ordet", i *Populär Historia* nr 2/1994.
- 5 Sven Eriksson, "Pressen som politiker. Ett bidrag till den svensk-norska unionens historia", i *Studier tillägnade Curt Weibull* (1946), s. 109.
- 6 E. G. Geijer, *Svenska litteraturföreningens Tidning* den 10 december 1834; Järta cit. efter Wichman SBL, s. 422.
- 7 August Blanche, *Minnesbilder* (1892), ss 161-165.
- 8 C. F. Ridderstad, *Regnbågen* (1882), s. 162.
- 9 *Svenskt biografiskt handlexikon*, art. "Crusenstolpe, Magnus" och Kenneth Awebro, *Gustaf III: räfst med ämbetsmännen 1772-1779 - aktionerna mot landshövdingarna och Göta hovrätt* (1977), ss 13, 93, 151.
- 10 Knut Johannesson, "Det fria ordets martyrer", i *Heroer på offentlighetens scen* (1987), s. 51.
- 11 Wichman SBL, s. 414f.
- 12 Arvid Ahnfelt, *M. J. Crusenstolpe: hans galleri af samtida och hans litterära korrespondens*, del I (1880), s. 14.
- 13 Erik Fahlbeck, "Ständsriksdagens sista skede 1809-1866", i *Sveriges riksdag*, band 8 (1934), s. 304f, 445ff.
- 14 Ridderskapet och Adelns protokoll (RoAP) 19 mars, 25 okt. resp. 12 nov. 1823.
- 15 Blanche 1892, s. 165.
- 16 Blanche 1892, s. 165.
- 17 Minnesblad över Crusenstolpe, i sista häftet av *Ställningar och förhållanden*, januari 1865.
- 18 Stig Hadenius, *Riksdagen. En svensk historia* (1994), s. 133, Jarl Torbacke, "Hierta och riksdagstidningarna", i *Grundad 1830 av Lars Johan Hierta* (1999), s. 17.
- 19 Ami Lönnroth & Per Eric Mattsson, *Tidningskungen. Lars Johan Hierta - den förste moderne svensken* (1996), s. 43f.
- 20 Fahlbeck 1934, s. 320.
- 21 "Det var ett bördigt år på folkresningar och stathsvälvningar, året 1830! I Paris framkallades katastrofen af Regeringens krigsförklaring mot pressen och yttrande rätten. [...] Vederbörande här sågo roten till de missnöjen, som alstrat alla dessa hvälfningar, uti Pariserpressen och blefvo mer och mer oroliga för den Stockholmska", Crusenstolpe i fjärde brevet i *Ställningar och förhållanden, behandlade i bref* (1838).
- 22 *Lars Hiertas självbiografi: med talrika bilagor*, utg. av G. A. Aldén (1926), s. 33.
- 23 *Ställningar och förhållanden*, fjärde brevet, dat. Vaxholms fästning augusti 1838, ss 52-58.
- 24 Arvid Ahnfelt, *M. J. Crusenstolpe: hans galleri av samtida och hans litterära korrespondens*, del II (1881), ss 176 resp. 198.
- 25 Fjärde brevet av *Ställningar och förhållanden*, ss 103ff.
- 26 *De närvarande*, s. 27f.
- 27 *Brinkman och Adlersparre. En brevväxling från Karl Johans-tiden*. Inledning och kommentarer av Daniel Toijer (1962), s. 281. Till andra upplagan 1836 fogar Crusenstolpe en lång not där han förklarar att hans formuleringar i första upplagan blivit missförstådda och föranlett "skymfliga misstankar", men att de saknar all grund!
- 28 *De närvarande*, s. 176f.
- 29 *De närvarande*, s. 383.
- 30 Brinkman, ss 280, 287.
- 31 Fahlbeck 1934, ss 324-340.
- 32 RoAP 27 april 1834.
- 33 RoAP 30 okt. 1834.
- 34 Leif Kihlberg, *Lars Johan Hierta i helfigur* (1968), ss 93, 149, Lönnroth-Mattsson 1996, s. 86.
- 35 Wichman SBL, s. 422ff.
- 36 *Ställningar och förhållanden*, andra brevet.
- 37 Knut Wichman, *Karl XIV Johans regering och den liberala oppositionen under 1830-talets senare hälft* (1927), s. 115. Om tidningspressens roll, även Åke Abrahamsson, "Crusenstolpe - brytningsåret 1838", i *Stadsvandringar/Stockholms stadsmuseum*, 18 (1998), s. 79, Lönnroth-Mattsson, ss 87-90 och Mats Berglund, *Massans röst. Upplopp och gatubräk i Stockholm 1719-1848* (2009), ss 328, 338ff.
- 38 Oroligheterna illustrerar väl den av Mats Berglund lanserade tesen om "de dubbla massorna". Det betyder att en viss samhällsklass eller en viss politisk åskådning i ett inledande skede kan sätta sin prägel på ett upplopp. I ett avslutande skede kan denna grupp ha dragit sig ur och upploppet förts vidare av andra grupper med andra motiv. Ett upplopp kan initieras av representanter för en samhällsklass med politiska motiv som sedan lämnar gatorna när deras syften är tillfredsställda. Upploppet kan sedan föras vidare i våldsammare former av grupper med helt andra motiv, till exempel plundring och liknande (Berglund 2009, ss 333ff, 399).
- 39 Tredje brevet av *Ställningar och förhållanden*, 1838.

- 40 "Ingen poetisk flygt, ingen gnista av fantasi, ingen blyxt af snille i hans framställningar: enformiga, klara och logiska flöto de från hans läppar eller ur hans penna. Han var afgjord vän av makten, från dess högsta uppenbarelse i samhällenas hierarki till myndigheternas lägsta trappsteg, men en svuren fiende till despotism och godtycklighet, emedan för dessa ej kan reglementeras. Allvarlig, oväldig och nitisk i allt hvad han företog sig", Crusenstolpes nekrolog över J. A. von Hartmansdorff i Svea Folkkalender 1858, s 155f.
- 41 Tredje brevet av *Ställningar och förhållanden*, 1838.
- 42 Lars O. Lagerqvist beskriver Brahe som "en i hög grad osjälvisk människa, älskvärd mot alla och arbetsam i sin kunglige herres tjänst; sina egna intressen försummade han", Lagerqvist 2005, s.133.
- 43 Femte brevet av *Ställningar och förhållanden*, februari 1842.
- 44 Sjätte brevet av *Ställningar och förhållanden*.
- 45 Trettonde brevet av *Ställningar och förhållanden*, 25 juli 1848. 19 mars hade "Josef" namnsdag, kungens förstanamn (Josef Frans Oscar).
- 46 Femtonde brevet av *Ställningar och förhållanden*, 9 november 1849.
- 47 *Ställningar och förhållanden*, november 1853.
- 48 Erik Fahlbeck, "Ständsriksdagens sista skede", i *Sveriges Riksdag*, Förre avdelningen, band VIII, s. 321 (1934).
- 49 *Ställningar och förhållanden*, sjunde brevet september 1843, s. 29.
- 50 *Skildringar ur det inre av dagens historia. De närvarande*, s. 383.
- 51 "Mot adligt förfall får således ställas lyckad anpassning... Under 1800-talet rådde fortfarande ett rang- och överhetssamhälle. Adels elit kunde där förena sig med en växande icke-adlig elit (intellektuell eller kapitalistisk) och bevara en position i samhällets övre skikt. Först med industrisamhällets och rösträttsdemokratins egentliga genombrott raserades grunden definitivt för adels sociala företrädesställning", Göran Norrby, *Adel i förvandling. Adliga strategier och identiteter i 1800-talets borgerliga samhälle* (2005), s. 328.
- 52 Berit Borell, *De svenska liberalerna och representationsfrågan på 1840-talet* (1948), s. 120f., Torvald Höjer, *Carl XIV Johan. Konungatiden* (1960), s. 314.
- 53 *Ställningar och förhållanden*, fjortonde brevet 1849.
- 54 *Ställningar och förhållanden*, artonde brevet, midsommardagen 1851.
- 55 *Ställningar och förhållanden*, februari 1854.
- 56 *Ställningar och förhållanden*, oktober 1859.
- 57 *Ställningar och förhållanden*, februari 1862.
- 58 *Ställningar och förhållanden*, januari 1863.
- 59 *Ställningar och förhållanden*, sista häftet.
- 60 Göran B. Nilsson, "Partiarbetare och partimän på 1865 års riddarhus", i *Partiliv i ständsriksdagen. Adel och borgare 1850-1865* (1977), ss 228ff, Stig Ekman, *Slutstriden om representationsreformen* (1966), ss 318ff, 352ff, Fahlbeck 1934, s. 430.
- 61 *Vidräkning och reform*, s. 310.
- 62 *Ställningar och förhållanden*, fjärde brevet.

Bortom språket

– Torsten Herner en särpling inom svensk psykiatri

LIS BODIL KARLSSON

Få psykiska sjukdomar associeras till så mycken skräck och avsky eller väcker så många rysningar som psykosor, i synnerhet diagnosen schizofreni. *Dementia praecox*, för tidig demens, användes historiskt som beteckning på den obönhörliga själsliga upplösning som skulle gå den drabbade till mötes. Den norske psykoanalytikern Svein Haugsgjerd kallar till och med schizofreni för "Mörkrets drottning i sjukdomarnas helvete".¹ Samtalsterapeutisk behandling av psykotiska tillstånd betraktas vanligen som omöjlig. Medicinering anses i stället som enda verksamma strategi, medan andra läkemetoder tenderar att avfärdas som meningslösa. Denna uppfattning är oftast självklar och återfinns såväl hos professionella, patienter, anhöriga som intresserad allmänhet.

Inom modern svensk psykiatri har emellertid några fackmän antagit utmaningen och utvecklat psykoterapi med psykos-

patienter. De mest kända förespråkarna i Sverige är förmodligen den psykoanalytiskt inriktade socionomen Barbro Sandin och psykodynamikerna Johan Cullberg och Sonja Levander. Så är exempelvis Sandins patient Elgard Jonssons självbiografiska roman *Tokfursten* säregen eftersom i den skildras hur en mångårig schizofreni botas genom psykoterapi, medan andra långt innan ger upp hoppet om tillfrisknande eller lindring. Haugsgjerd konstaterar ett internationellt uppsving för psykospsykoterapi under 1970-talet och i Norden genom Barbro Sandins arbete. För Cullberg och Levander har dock debatten i Sverige om psykospsykoterapins eventuella resultat varit "häftig och inflammerad", alltså långt ifrån nyanserad.²

En svensk föregångare inom området var psykiatern Torsten Herner (1908–1996) verksam vid bland annat Lunds universitetssjukhus och Långbro mentalsjukhus,

Stockholm. Han utvecklade från 1950-talet och framåt en behandling som först kallades *dialektisk psykiatri* och sedan *existentiell dialektik*, som kunde användas både vid lång- och kortvarig terapi, som vid schizofrena tillstånd eller akuta psykoser. Herners behandlingsmetod och teori rör sig i ”psykiatrins marginaler” därför att de inte tillhör ”vårdens och vetenskapens huvudfåra”.³ Enligt forskarna Per Magnus Johansson och Ingemar Nilsson levde exempelvis några av psykoanalysens svenska pionjärer i utanförskap och isolering, vilket gav dem tid för sitt arbete, men också begränsade deras inflytande. Även om Herner inte såg sig som psykodynamiker, så gick han sin egen väg, samtidigt som utanförskapet säkerligen bidrog till begränsad spridning av hans erfarenheter.

Herners tänkande och terapeutiska metod avvek från vad som var gängse inom svensk psykiatri under 1950-talet och framåt. Han tillämpade en humanistisk, medkännande och kristen etik, samtidigt som han bland annat tjänstgjorde vid en lobotomiklinik, vilket kan synas motsägelsefullt. Han var en nytänkare, som snudd på våghalsigt experimenterade i behandlingsarbetet. Utan terapeutisk handledning försökte han bota svårt psykotiska patienter. Han lät sig samtidigt drabbas av deras lidande, men hade också en märklig distans till patienterna, med en vilja att bekämpa sinnessjukdom med nästan vilka medel som helst. Traditionell psykiatri påverkades emellertid aldrig av Herners attityd, däremot enskilda personer, såväl personal som patienter. Några besökte återkommande de lördagsseminarier som hölls i hans och hus-

trun Gunnel Knaves hem. Herner försökte dock inte popularisera sina idéer. Inte ens för sina kollegor ville han alltid vara tydlig och han karakteriserade själv några av sina uppsatser som fullkomligt oläsbara.

Herner blev aldrig berömd i Sverige trots långvarig verksamhet här, men hade goda internationella kontakter, som med den finske psykiatriprofessorn Martti Siirala, som också introducerade italienaren Gaetano Benedettis terapeutiska arbete med schizofrena för Herner. Han plågades av professionell ensamhet men fick uppenbarligen stöd av Siirala, filosofiprofessorn Gunnar Aspelin, lingvistikprofessorn Bertil Malmberg, och sin psykoanalytiker Stefi Pedersen och i slutet av livet av psykiatern Märten Gerle. Av Herners verk framkommer att internationella konferenser verkade ha varit andningshål eller inspirationskällor och av samtal med hans patient (här kallad Alma Björk) att Herner kände sig respekterad utomlands, medan han här hemma uppfattade sig som sedd över axeln.⁴ Internationellt framstår han knappast som någon särpling eftersom också andra samtida kollegor intresserade sig för psykospsykoterapi.

Svensk psykiatrisk samtidshistoria

Herners verk från 1981, 1982, 1989 formar en trilogi. Dessa texter utgör det huvudsakliga källmaterialet tillsammans med korrespondens via e-post, telefonintervjuer och bandupptagningar av samtal med människor som under olika skeden av hans liv stött honom nära. Syftet med texten är att presentera Herners idéer och arbete, vilket ger läsaren möjlighet att reflektera över frånva-

ron av hans namn i psykiatrins historia, och över det till synes begränsade utrymmet för originella, till och med excentriska, tänkare och praktiker inom svensk psykiatri. Uppsatsen ger inblick i en delvis oskriven svensk psykiatrisk samtidshistoria.

Psykiatri kan genom historien karaktäriseras som en kamp mellan två olika förhållningssätt. Å ena sidan betraktas psykisk sjukdom som konsekvensen av neurologisk hjärnskada, å andra sidan som följden av psykisk eller social stress, enligt psykiatern Nils Uddenberg.⁵ HERNERS inställning kontrasterar mot 1950-talets biologiskt och genetiskt präglade mentalvård och likaså 1960-talets *antipsykiatri* som ansåg psykiatrin vara en dehumaniserande⁶ och disciplinerande praktik⁷ eller till och med betraktade psykisk sjukdom som en myt.⁸ I efterhand har några av dåtidens unga radikala psykiatrer emellertid rannsakat sin yrkesgärning. Så har Nils Uddenberg i efterhand avfärdat sin ambition under 1970-talet att vara jämställd med svårt sjuka patienter som orealistisk och omdömeslös med hänvisning till ”bedrägliga drömmar om ett ansvarslöst paradiset”.⁹ Om psykiskt lidande som schizofreni eller liknande tillstånd därtill förringas som kreativitet eller som klarsynthet, ”finns inte längre något att bota”, skriver Ann Heberlein som är en av flera svenska kulturpersonligheter som under senare år öppet berättat om sin psykiska sjukdom.¹⁰ Heberlein bedömer en modern retorik om normalitet som felaktig och menar att fokus snarare måste vara vad som är sjukt respektive friskt:

Den psykiskt sjuke är naturligtvis normal på samma sätt som den cancersjuka är normal.

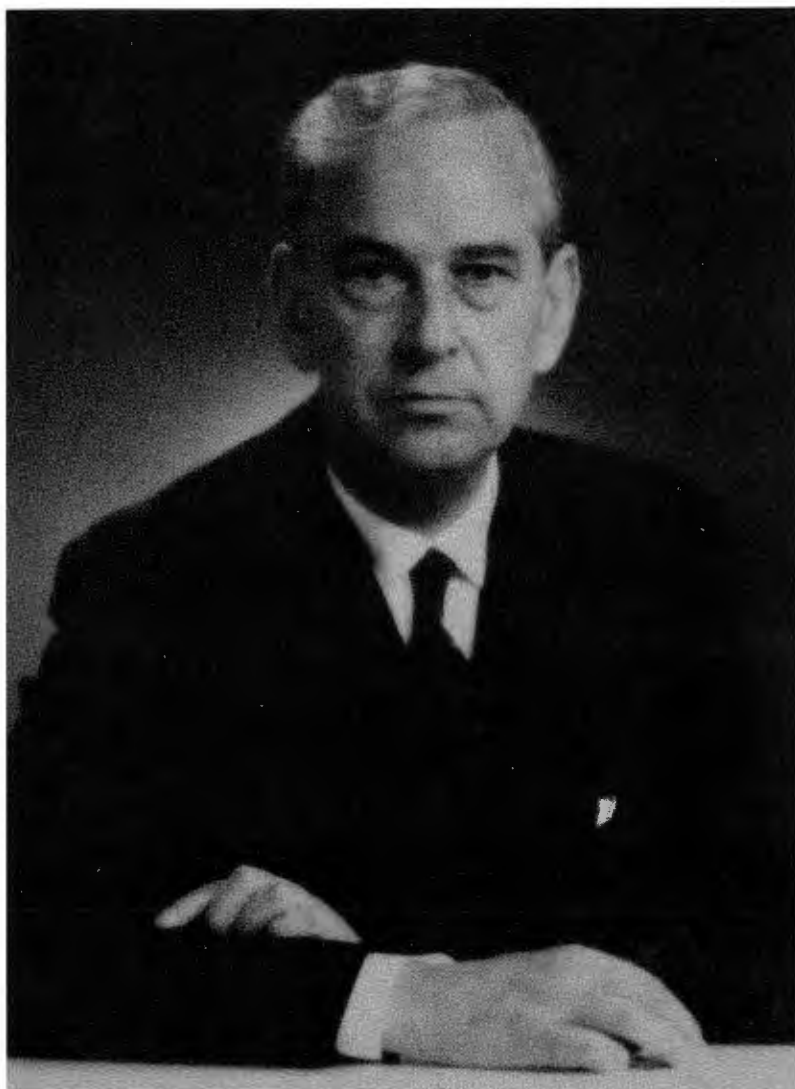
Den psykiskt sjuka är sjuk på samma sätt som den cancersjuka – hon saknar förmåga att leva ett gott liv. När en människas liv präglas av smärta, psykisk eller fysisk, när hon lider av en nedsatt funktionsförmåga, när hon inte kan realisera viktiga och grundläggande mål är hon sjuk – och då har hon rätt till en god och respektfull vård.¹¹

Heberleins resonemang leder fram till uppsatsens andra syfte som är att visa hur långt HERNER egentligen var beredd att gå för att utforska sina patienters lidande för behandlingens skull. Till en sjöläkares profession hör alltid moraliska överväganden som kan kollidera med kollegors eller rådande goda smak och tidsanda. HERNER skyggade emellertid inte för vansinnet, utan betraktade det som uttryck för en existentiell problematik. Han bekämpade föreställningen om sinnessjukdom som ett oåterkalleligt helvetiskt tillstånd och ville utveckla psykiatrisk behandling och vård med existentiella förtecken och avvek därmed på alla sätt från rådande tradition eller uppfattning. Hans yrkesgärning kan karaktäriseras av en grundmurad respekt för sina patienter med en ambition att finna bot eller åtminstone lindra deras plågor och sjukdom.

Bakgrund och författarskap

För att visa det sammansatta hos HERNER är det självklart att presentera hans personliga och professionella bakgrund. Han föddes 1908 i en högborgerlig familj och fadern var professor i teologi vid Lunds universitet. Barnen förväntades göra akademisk karriär, men HERNER ogillade den slutna universitetsmiljön. HERNER blev dock läkare och

Torsten Herner

fick som neurolog år 1952 uppdraget att vid Lunds lasarett utvärdera kirurgen Lars Leksells lobotomiingrepp. År 1961 disputerade Herner med avhandlingen *Treatment of mental disorders*, som är en kvantitativ studie av 115 patienter som genomgick stereotaktisk lobotomi. Ingreppet beskrivs som en

exaktare form av lobotomi. Avhandlingens stil är koncis och för en modern läsare oerhört distanserad, ja klinisk, och visar att för somliga av patienterna orsakade ingreppet apati, likgiltighet och minnesstörningar.

På 1960-talet flyttade Herner till Stockholm för att fullfölja sin docentur. Den

kände psykiatern Kurt Åmark ledde ett miljöterapeutiskt projekt på Långbro mentalsjukhus utanför Stockholm och behövde en biträdande läkare. Herner anställdes. Samarbetet mellan dem fungerade emellertid inte alls. Den ene var demokratisk och frikyrklig, den andre ädelskånsk och överklassig, därtill mycket stolt över att tillhöra Stockholms äldsta herrklubb, Stora Sällskapet.¹² Psykiatern och vännen Märten Gerle tror att konflikten egentligen hade sina rötter i 1960- och 1970-talets ”många radikala försök till demokratisering av vården, något som Torsten inte alls intresserade sig för”.¹³ Han var individualist och avfärdade strukturella faktorerets betydelse för den enskildes svårigheter, som snarare enligt Herner hade sitt ursprung i en existentiell problematik, förklarar Gerle. År 1972 presenterade Herner sin kvantitativa avhandling om alkoholmissbruk, intagningar i psykiatrin och delirium tremens under åren 1954–1964.

Psykoanalytikern Gunnel Knave Herner uppfattar sin make som empatisk och energisk, alls inte främmande för galenskapen. Han var ”litet sär” och hade sina egna idéer, men hade inte något emot att vara kontroversiell. Både traditionella psykoanalytiker och medicinskt inriktade psykiatrer avfärdade emellertid hans tankar.¹⁴ Stimulus för sitt arbete fick Herner genom att umgås i en begränsad krets av människor. I hans och hustruns hem samlades människor med likartade idéer. Vid den här tiden uppfattades han som ”en kraftfull terapeut och visdomsman”.¹⁵ Beskrivningarna av Herner är samstämmiga – ett egensinnigt humoristiskt original och därtill en kammarlärd.¹⁶ Jan Bärmark, professor emeritus i idéhisto-

ria, minns hur Herner på klingande skånska konstaterade: ”Jag är inte konservativ, jag ärrrr reaktionär.”¹⁷ På sin fritid var Herner en entusiastisk fågelskådare som kunde resa ”långa vägar utomlands för att under någon sekund skymta en fågel”.¹⁸ Efter pensionen verkade han som privatpraktiserande psykiater. I slutet av sitt liv konverterade han till katolicismen och han kan också betraktas som mystiker.

Några av Herners verk formar som nämnts en trilogi. *Psychotherapy through existential dialectics: An account of three cases* (1981), är en presentation av några fallstudier. *The challenge of schizophrenia: Selected papers on existential dialectics 1956–1981* (1982), är en sammanställning av fjorton korta uppsatser skrivna under de nämnda åren som presenterades i *Svenska läkartidningen*, *Nordisk psykiatrisk tidskrift* och *American Journal of Psychotherapy* samt på internationella konferenser.

I den tredje delen från 1989, *The human body as symbol: Psychotherapy of schizophrenia through existential dialectics*, sammanfattades hur tankarna om den existentiella dialektiken växte fram. Boken skrevs med den åldrande psykiaterns perspektiv, hur han påverkades av det själsliga lidande han mötte på kliniken i Lund. Han brottades dessutom med existentiella och andliga frågor. Frihetslängtan hos människan fascinerade, men också regressionen, det vill säga att hon vid en svår kris går tillbaka till en tryggare nivå genom olika lager av medvetna eller omedvetna minnen. Den tredje delen kan betraktas som en bekännelse, att Herner inte lyckades bota patienten han skrev om. Den är också en berättelse om

starka band som utvecklades dem emellan.

När Herner i slutet av livet redigerade sina manuskript ifrågasatte han vad han hade skrivit och kände ömsom välbehaglig förvåning och ömsom äckel. Tillkortakommanden förklarades med avsaknaden av någon kollega som han kunde utveckla sin form av terapi tillsammans med. Men den professionella isoleringen bidrog också till en konstruktiv utveckling. Att lansera teorin var emellertid svårt ty den innehöll element av såväl identifikation med, som distans till schizofrenas inre världar. Både lek- och yrkesmän höll sig emellertid avvisande. Unga psykiatrer kunde dock vara intresserade. Herner var heller inte trogen någon terapeutisk tradition eller skola, inte heller psykoanalysen, trots att han själv fått sådan behandling. En anledning var förmodligen hans ständiga andliga sökande.

I vissa sammanhang uppmärksammades dock Herners arbete. Så nämner psykiatern Johan Cullberg i sin självbiografi från 2007 Herner som en möjlig behandlingskontakt när brodern Erland Cullberg blev schizofren. Vetenskapsteoretikern Erik Götling redovisar i *Aspects on psychotherapeutic processes* olika perspektiv för att närma sig psykosen som fenomen, och anger särskilt Herner som en förnyare inom svensk psykoterapi. Torsten Kälvmemark håller i sin artikel *Människans kluvenhet och den existentiella dialektiken* Herner för att vara en av svensk psykiatri originellaste och djupaste tänkare. Psykiatern Clarence Crafoord recenserade Herners sista bok i *Läkartidningen*.¹⁹ Hovpredikanten och professorn i psykiatri Conny Nordin anmälde samma bok i *Svensk pastoraltidskrift* och uppmärksam-

mar där Herners upptagenhet av vänster och höger som symboliska uttryck för hur varje människa upplever sin kropp och hur den kan uppfattas som en symbol för den inre psykologin.²⁰ I modern psykiatrisk litteratur nämns Herner emellertid inte, trots att han bör uppfattas som en av psykoterapins föregångare.²¹ Anna Ohlsson refererar dock i sin idéhistoriska avhandling till psykiatern Clarence Blomquist som framhärdade att den engelske psykiatern Laings idéer varken var originella eller nya. Som föregångare inom området pekades exempelvis Fromm-Reichmann ut, liknande tankar hade också tidigare lanserats i Sverige av Torsten Herner.

Den europeiska kretsen

Haugsgjerd klargör att från 1920-talet och framåt, presenterades framgångsrika psykoanalytiska behandlingar av psykotiska patienter, ofta diagnostiserade som schizofrena.²² Under efterkrigstiden utvecklade nya generationer terapeuter radikala behandlingsmetoder vid psykoser. Herners förhållningssätt och uppfattning om psykisk sjukdom kan sägas höra hemma i en centraleuropeisk tradition med kända företrädare inom psykiatri och psykoanalysen, som fransyskan Gisela Pankow, finländaren Martti Siirala, schweiziskan Marguerite Sechehaye och italienaren Gaetano Benedetti²³. Amerikanen John Rosen och tysk-amerikanska Frida Fromm-Reichmann hade också beröringspunkter med denna krets.²⁴

Herner kan således räknas till en generation namnkunniga terapeuter och träffade

några av dem återkommande under internationella konferenser om schizofreni.²⁵ Herner kallade dessa behandlare för ”brilljanta stjärnor”.²⁶ Av dessa psyko-terapeuters texter framgår ingen ambition att förklara, utan i stället att *förstå* psykotikerns inre värld och språk för att där finna den sjuka och åter föra henne till mänsklig gemenskap. Siirala kallar barn som växer upp isolerade och i undermåliga förhållanden *Kasparbarn* efter det tyska hittebarnet Kaspar Hauser.

De nämnda pionjärerna betonar en existentiell fenomenologi där människans fysiska existens knyts till en viss tid och ett visst rum och därmed till sin omgivning och sin värld. Den europeiska kretsen är särskilt kritisk mot traditionell biomedicin som söker symtom på psykisk sjukdom. Benedetti argumenterar för psykoterapi eftersom den ger ovärderlig kunskap om psykisk sjukdom och om människans väsen, dock inte med ett kausalt tänkande eller ur statistisk utgångspunkt. För Fromm-Reichmann, Benedetti och Sechehayé måste behandlare veta om sina fördomar och utan att förtingliga sin patient förstå den psykotiska världen. Förutsättningen för deras förhållningssätt, enligt Herner, var brytningen med positivismen och framväxten av en fenomenologi, som innebär att försöka begripa människors verklighet och vara medveten om vad man härvidlag vill uppnå.²⁷ Sammantaget kan alltså Herner uppfattas som en del i en europeisk krets med ambitionen att samlas kunskap om psykotikers inre värld och utveckla metoder för att ge svårt psykiskt sjuka möjlighet till psyko-terapeutisk behandling.

Ämnen som fascinerade Herner och hans europeiska krets berördes inte särskilt inom 1950-talets svenska mentalvård, som var präglad av biomedicin, diagnostik och genetik. Inom psykiatrin användes vid den här tiden inte bara antipsykotiska läkemedel. Också experimenterades med att försätta patienterna i koma genom insulinbehandling. Dessutom framkallades epileptiska anfall artificiellt genom elbehandling under narkos. Patienter kunde också lobotomeras, även om man emellanåt var restriktiv, som på Beckomberga sjukhus, efter den schizofrena konstnären Sigrid Hjerténs tragiska dödsfall.²⁸ Under slutet av decenniet började emellertid psykiatrisk vård på stora institutioner att ifrågasättas.

Dåtidens psykiatri kan möjligen sägas befinna sig i ett övergångsskede, präglad av efterkrigstidens begynnande välfärdsstat och Mentalvårdsdelegationens arbete och reformförslag.²⁹ Delegationen betonade mentalhygienens betydelse för att modernisera mentalsjukhusen, men också värdet av psykiatrisk öppenvård, och ansåg att sacionomer och psykologer måste få en större roll både inom slut- och öppenvård. Under 1960-talet blev debatten om psykiatrin intensivare.³⁰ Forskaren i socialt arbete Katarina Piuva kallar det sena sextio-talet *ifrågasättandets tid* när socialvetenskapare avvisade medicinens kunskapsanspråk.³¹ Såväl radikala, så kallade antipsykiatriska kritiker, som mer reformistiska eller psykodynamiskt inriktade professionella avfärdade mentalsjukhus och gängse behandlingsmetoder.³² Grunden för bedömningen var, menar jag, att en tidigare generation började skärskåda inhuman behandling på stora

institutioner. När mentalvården ifrågasätts i Sverige tenderar diskussionen att fokusera på hur den skall organiseras och mindre på dess innehåll och på synen på den sjuka människan och hennes värld. Kanske hoppas kritikerna att vården skall humaniseras genom förändrade organisationsformer.

Lobotomikliniken – en inspirerande arbetsplats

Det kan tyckas anmärkningsvärt att den Neurokirurgiska kliniken vid Lunds lasarett hade avgörande betydelse för Herner. I början av 1950-talet anställdes han där för att hos remitterade patienter bedöma det mentala tillståndet före och efter en eventuell stereotaktisk kapsolutomi. Ingreppet uppges vara en exaktare form av hjärnkirurgi än lobotomi. För nutida läsare framstår det som särskilt oväntat att Herner beskriver klinikens personal som vidsynt och öppen för nya idéer, vilket inspirerade honom att frigöra sig från traditionella psykiatriska förhållnings- och arbetssätt, präglade av diagnostiskt och genetiskt tänkande.

Eftersom arbetet på kliniken inte tog all HERNERS tid gavs möjlighet till okonventionella studier, bland annat av Nikolaj Berdjajevs analys av Dostojevskij, vars författarskap karakteriserades av medkännande med utsatta och fattiga. I romanerna beskrivs människans kamp i relation till både djävulen och Gud, ofta i extrema kris-situationer. Att läsa Dostojevskij förutsätter beredskap till andlig frigörelse, enligt Herner som förklarar att Dostojevskij fascinerades av frihetens irrationella mysterium och skildrar romanfigurernas frihetsbegär

att allt skall vara tillåtet, även att döda en annan människa. Människans behov av frihet kan förvandlas till ett hänsynslöst inre tvång. Några av romanfigurerna går under, medan andra inser att de frihetsberusade skadar människor i sin omgivning, därpå följer samvetsqual och ånger som leder till försoning. I Dostojevskijs böcker är således lidandet renande. Den första läsoplevelsen av Berdjajevs analyser var en uppenbarelse, som innebar omvärdering av såväl liv som yrkesutövning, allt enligt Herner.

I samband med läsningen av Berdjajev konsulterades Herner av en 37-årig sjuksköterska som led av tvångstankar, tvångstvättningar och fobier för att skada andra med nålar, glasskärvor eller smuts. Hon hade insjuknat i tonåren under religiösa grubblerier och klarade inte längre vardagliga sysslor och remitterades för en eventuell lobotomi. Herner fascinerades av hennes kristna tro och frihets- och tvångstankar. De förde långa terapeutiska samtal under vilka han ofta återkom till den kristna människans fria val.

Samtalen förbättrade patientens tillstånd, men var så krävande att han för första gången under en patientkonsultation själv brast i gråt. Dessutom särskilt skrämmande när han insåg att han knappast behandlade henne *enligt vetenskap och beprövad erfarenhet*. För att inte kritiseras av kolleger frågade han emellertid om hon ville opereras. Men hon avböjde och kontaktade en tidigare arbetsgivare för vilken hon veckan efter började arbeta. Mötet med patienten var så omskakande att han själv hamnade i en religiös, existentiell och själslig kris. Trots klinikens inspirerande atmosfär ville

han inte delge kollegorna sina nyvunna erfarenheter och han kände sig kluven mellan att fortsätta sitt traditionella psykiatriska arbete och att gå vidare med frihetsfilosofin.

När Herner senare utvecklade sin behandling gav den oftast bäst resultat vid konsultationer på grund av akuta kriser för patienter utanför den neuropsykiatriska kliniken, likaså när han kunde arbeta ostörd utanför den gängse psykiatrin. Han hade ett femtiotal genomgripande samtal eller snarare terapeutiska konfrontationer med olika patienter, där varje ords betydelse och kontext utforskades förutsättningslöst, ibland med tvära kast och oftast under tidspress. Herner försökte skapa utrymme för sig och patienterna att förvånas och överraskas, samtidigt var detta arbetssätt emotionellt påfrestande.

Men när Herner samtalade med nya patienter på den neuropsykiatriska kliniken uteblev framgångarna, utom med en schizofren patient, som kallades Rosa Jaktman. Även om hon aldrig botades förbättrades hennes psykiska hälsa. Emellertid tjänade han själv mest på terapin därför att hans världsbild förändrades och han lärde sig mer om schizofreni. Han stördes emellertid av att hans tolkning av schizofreni kom från ett enda fall, som presenteras nedan.

En fallstudie

En 33-årig ogift barnsköterska, ”Rosa Jaktman”, kom i maj 1956 till Herner för bedömning av eventuell stereotaktisk kapsolutomi på grund av schizofreni.³³ I stället inleddes psykoterapi som varade fyra och

ett halvt år. Patienten medicinerades inte under den, trots att hon periodvis var svårt psykotisk. När sjukdomen hade debuterat var oklart. Patienten hade dock hört röster som talade i hennes huvud sedan tolv års ålder.

Herner förstod att Rosa inte uppfattade sin kropp som vanliga människor gör, utan som att den bestod av två figurer med olika kön eller som vore den delad vertikalt i två halvor. Herner tänkte sig att den kluvna kroppsbilden reflekterade födelsen, det vill säga människans första upplevelse av att vara en kroppslig varelse. Själens finns inte bara i hjärnan utan i kroppens alla delar, därför bör ingen kroppsdel föraktas. Kroppen har en yttre harmoni på grund av dess symmetri, men dess inre är bara delvis symmetriskt. Levern till höger symboliserar fadern och hjärtat till vänster modern.

För att en människa skall utvecklas harmoniskt måste de symboliska bilderna av föräldrarna vara i samklang, annars riskerar hon i extrema fall att råka ut för personlighetsklyvning. Individens själv finns i den imaginära mitten där föräldrarna möts, som näsan, munnen och underlivet. Motpolerna återkommer också i hennes tidsuppfattning. Natten symboliserar modern och dagen fadern. Svårigheter i relationen till modern ge besvär med sömnen och problem med fadern förknippas till dagtid. En människa måste försona sig med sina föräldrar, vilket oftast måste göras utan att de blandas in eller ens får vetskap om en sådan process. Människan har också ett mörkare inre med skrämmande demoner, som förföljer henne i drömmar och hallucinationer, här-

stammande från relationen till föräldrarna. Modern gestaltas av häxor och fadern av djävlar.

Terapeuten bör veta vilken kroppsbild patienten har, enligt Herner. Vid en klyvning av psyket kan patienten inte skilja mellan då och nu eller här och där. Hon kan således inte orientera sig i tid och rum. Hon vet inte hur stor hennes kropp är och har svårt att veta var kroppens gränser går. Detta är en regression, kanske så långt tillbaka i tiden som *bortom det ordlösa tillståndet*, alltså innan patienten kunde tala. Informationen hon ger andra kan gälla hennes omedvetna, vilket förutsätter att terapeuten förmår att uppfatta dessa processer. Herner menade alltså att båda föräldrarna är inneboende, i personens kroppsbild. Enligt psykodynamisk psykiatri däremot finns föräldrarna inte i patientens kroppsbild, utan ”introjiceras” i personens vara eller jag.³⁴ För att anpassa sig till sin omgivning och frigöra sig från sina föräldrar, måste patienten bearbeta båda dessa aspekter, förklarar Herner.

Under 1959 konstaterade Rosa att även Herner påverkades av terapin, att ett band fanns dem emellan och att båda reagerade på liknande sätt i mötet. Skälen till att psykoterapin så småningom upphörde på Herner initiativ var dels praktisk, nämligen att slutföra sitt avhandlingsarbete, men främst därför att han attraherades av patienten, något han först inte ville erkänna för sig själv. Han noterade efteråt att terapin kanske gav små resultat och att patienten möjligen hade blivit besparad onödigt lidande om han själv hade fått handledning. Dock fanns under 1950- och 1960-talen inte sådan att tillgå i Sverige.

Terapeutiska dialoger

Herner dialektiska psykiatri växte fram ur en önskan att förstå svårt sjuka patienters språk och beteende. Ibland förvandlades hans patientkonsultationer till terapeutiska dialoger. Den dialektiska attityden präglade varje möte genom att Herner hela tiden bekräftade patienten. Samtidigt visste han att det inte är okomplicerat att ägna sig åt psykoterapi eller ens förvänta sig att arbetet blir framgångsrikt. Herner nöjde sig emellertid inte med att hjälpa sina patienter, utan byggde även en teori för arbetet. Detta företag visade sig dock vara mer krävande än han först trodde. Att utveckla patientarbetet tog sex år, teoribygget nästan tjugo år och presenterades i den tidigare nämnda trilogin.

Varje mogen människa har förmåga att acceptera sin roll i världen. Å ena sidan är hon betydelselös och oansenlig i ett stort allt eller kosmos och å andra sidan fullkomligt unik i en social gemenskap. Har en människa vuxit upp utan grundläggande tillit får hon aldrig denna förmåga, utan utvecklar vanföreställningar och substitutvärldar, enligt Herner.

Schizofrent tänkande innebär upphävande av klara distinktioner, mellan jaget och icke jag, abstrakt och konkret, tid, rum respektive orsak och verkan. Allting känns möjligt. Jaget förändras, helt eller delvis. För en utomstående kan dessa upplevelser vara obegripliga. Schizofrena vägrar ibland att kommunicera konventionellt. Även om språket först kan tyckas meningslöst och reaktionerna motsägelsefulla är det möjligt att förstå vanmakten. Herner menade att den schizofrena människan befinner sig i

ett tillstånd som kan ge större kunskap om människan än studiet av drömmar eftersom personen är vid medvetande och därför kan berätta om sina erfarenheter.³⁵

Psykiatrisk idévärld

Herner arbetade med förkärlek med svårt psykotiska eller schizofrena människor. Om Sigmund Freud betraktade drömmarna såsom kungsvägen till människans omedvetna menade Herner att psykoser kunde ge insikter om omedveten och själslig utveckling. Herners tänkande, *existentiell dialektik*, använd för psykoterapi och som förklarande teori, påverkades främst av den ryske frihetsfilosofen Nikolaj Berdjajev, men också av antropologi, språkvetenskap och annan filosofi. Skönlitteratur och filosofi var självklara källor till kunskap, enligt hans centraleuropeiska bildningsideal.³⁶

Den rumänske antropologen Mircea Eliade, som skriver om den klassiska myten om ett övergivet barn där båda föräldrarna lämnar det åt dess öde som är att gå under i vildmarken, kom särskilt att inspirera Herner. Barnet räddas av en varelse som berörs av dess hjälplöshet. Varelsen uppfattas oftast som lägre hierarkiskt stående, exempelvis en ensam fåraherde eller en djurhona, och barnet återkommer sedan till den mänskliga gemenskapen, ibland som hjälte, kung eller helgon.

Schizofrena människor kan också sägas ha blivit övergivna av närstående och måste därför få hjälp att återkomma till den mänskliga gemenskapen. Herners avsikt var aldrig att försköna den schizofrena världen. Men att undersöka den kan ge kunskap om

människans vara och utveckling och leda till bättre behandling. Själv liknade han detta utforskande av människans mentala kärna och psykoterapi med svårt psykiskt sjuka med en kärnsprängning.

Om Herner såg sina patienter som avvisade barn, kan han själv ha betraktat sig som den lägre stående varelsen, som förbarmade sig över sina patienters försvarslöshet. Varje människa i en terapeutisk relation är en jämbördig partner som har något att lära, enligt Herner, vilket också andra internationellt samtida betonade, exempelvis Benedetti. Herner hade en fenomenologisk inställning till och fascinerades av existentiella problem. Han rekommenderade ett öppet sinnelag för behandlare, vilka måste stå i kontakt med sitt omedvetna och med tidigare stadier i sin personliga utveckling. Men behandlare får inte dröja i denna ursprungliga eller arkaiska inre värld, utan måste kunna kommunicera med patienten.

I början kallade Herner sin metod *dialektisk psykiatri*, eftersom samtalen mest var dialoger. Patientens val av ord och dessas etymologi var för Herner råmaterial för behandlaren, därför att vad patienten egentligen menar med ett abstrakt uttryck avslöjar hennes undermedvetna. Hon kan sedan under samtalet göras medveten om symboliska aspekter av sin sjukdom för att på sikt återhämta sig.³⁷ Behandlaren måste konfrontera patienten med motsägelserna i sina formuleringar för att upptäcka nya eller tidigare ouppmärksammade lösningar på problemen.

Patientintervju

"Alma Björk" insjuknade som tjuogoettårig i en svår psykos (namnet är fingerat).³⁸ Diagnosen var schizofreni. Under tjuogo år därefter var hon mestadels sjukhuspatient och även annars helt beroende av psykiatrin: "Jag visste också, att egentligen var jag död, men aktade mig för att tala om det för andra." Sjukdomen hade varat så länge och var så djupgående att hon väntade på definitiv "transport till Beckomberga" och tyckte sig vistas på den "yttersta av alla förbannade utmarker i världen", men fick då möjlighet att påbörja psykoterapi hos den pensionerade psykiatern Torsten Herner. Han ville höra om hennes traumatiska barndomserfarenheter, men var rädd att hon "skulle döda honom, slå ihjäl honom" på grund av sin uppdämda aggressivitet.

Herner bemötte Alma Björk med respekt, medan hon från andra kunde känna ett förakt på grund av sin schizofreni. "Där kan jag anknäta litet grand till Dostojevskij, en författare som lodar människans själ på djupet och blottlägger det som vi i vår civilisation har fått lära oss att avsky och ta avstånd från och se ner på". Även om en människa kan vara stor syndare så finns alltid nåd, enligt Alma Björk. Herner fick henne att inse sig vara "en människa som alla andra, varken bättre eller sämre, helt klart värd att få leva och värd att få respekt. Det var en stor omställning för mig. Jag var ändå nästan 40 år när jag började i terapin och hade verkligen varit med om saker som hade format mig."

Hur behandlingen gick till "är väldigt svårt att sätta ord på, därför att det som hände i terapin var många gånger bortom

språket. Jag kan säga att våra samtal löpte väldigt associativt./.../ Han försökte att på en och samma gång ha maximal kontakt och maximal distans". Andra undrade om Herner var dynamiker eller jungian, men "han var ju sig själv".

Alma Björk uppfattar samtalen med Herner snarare som akademiska seminarier än som terapeutiska sessioner. Han lärde henne att tänka dialektiskt, nämligen att "en sak kan vara på ett visst sätt och samtidigt vara på ett annat diametralt motsatt sätt".³⁹ Hon kan inte förklara hur hon tog till sig färdigheten eftersom kommunikationen var både icke-verbal och intellektuell. Alma Björk rekommenderades litteratur som inte alltid gick att förstå, men som Herner själv hade läst med behållning, exempelvis en lång episk dikt av en spansk renässanspoet om en sons klagan över sin döde far. När Alma förklarade sig inte begripa spanska blev han upprörd och sade: "Du kan förstå alla språk!".

När Alma Björk några år senare gick ur sin psykos, sade Herner: "Du är en helt annan människa, och på samma gång dig själv. Du är då och du är nu". Uttalandet är ett prov på hans dialektiska tänkande. Varken Alma Björk eller Herner var emellertid beredda på sorgen som kom efter "den förloerade psykosen", inte heller på den negativa reaktionen från de anhöriga inför hennes återhämtning.

Herner kunde personligt tala om sig själv. Alma Björk uppfattade det som välgörande att Herner var både "privatpersonen Torsten och Terapeuten", som berättade om sitt andliga "uppvaknande" under 1950-talet, men förblev professionell. När hon återgav

mörka händelser i sitt liv kände hon aldrig skrämset eller avståndstagande. Men följande får en att undra vem som egentligen analyserade vem:

Hans mamma var psykiskt sjuk och kunde inte ta hand om sina barn. Hon hade vanföreställningar att hon skulle döda dem, utom Torsten. Honom var hon inte rädd för, och han var inte rädd för henne. Hon var djupt religiös. Torsten ansåg att det var en del av hans bakgrund som var väldigt värdefull. Den där patientfåtöljen som man fick sitta i var hennes favoritfåtölj, det berättade han. Den hade han till sina patienter. Det var *där* hon satt, när hon var så olycklig, så förvirrad, psykotisk eller vad det var. Jag kommer ihåg att den där stolen var klädd med något slags siden och alldeles upprispad, som av naglar. Efter några år i terapi klädde Torsten om stolen, vilket jag tyckte var litet synd. Visserligen blev den litet snyggare, men den hade inte samma utstrålning.⁴⁰

Idéerna glöms

Herner var som ovan nämnts engagerad i en europeisk krets av psykiatrer som eftersträvade att ge svårt sjuka psykoterapi och ambition att samla erfarenheter för att kunna generalisera, enligt Gerle. Sedan föll kretsens kunskap i glömska med den anti-psykiatriska rörelsens uppkomst, främst genom introduktionen av den engelske psykiatern Ronald Laings idéer. Laing led, enligt Herner, av revolutionärt delirium, när han föredrog unga, oerfarna entusiaster framför experter, men var själv som ung en bra och beläst terapeut.⁴¹

Laing beskriver schizofrenas mardrömslika tillvaro som jagets upplösning, som att

vara instängd i en glasbur och attackerad av utplåningsångest. Mycket av Laings tänkande fanns redan hos den äldre generationen, men han fick större genomslag med sina föreställningar om den schizofrenas värld. Därmed skingras oavsiktligt tankarna från den föregående generationen. Barnet, det vill säga tänkesättet om den schizofrena världen, försvinner med badvattnet, när antipsykiatri introduceras och ambitionen att politisera psykiatri, alltså genom Laings radikala tänkande. I senare arbeten betraktar Laing tillståndet som följden av ett sjukt samhälle och förvridna familjerelationer.⁴²

Det är en skenbar motsägelse att Laings idéer, som kan uppfattas som en vidareutveckling av den europeiska kretsens fenomenologiska tankar, får dem att verka omöjliga. Genom den senare politiseringen av föreställningar om psykisk sjukdom framstår den europeiska kretsens verk som bestående av enskilda heroiska terapeutiska insatser, eller som spekulationer, som inte gavs allmän giltighet, vare sig teoretiskt eller metodologiskt. Härtill skall tilläggas att psykoterapeutiskt arbete dessutom är otacksamt, på grund av insatserna som krävs för att förstå den psykiskt sjuka och hennes universum, men också för långsiktigheten i behandlingen.

Under en tid fokuserade psykiatriskt tänkande mer på omgivningens oförstående reaktioner än psykisk sjukdom, som stigmatisering och därmed försvann fascinationen för de sjukas upplevelser av världen. Fenomenologiska studier av dessa avfärdades, kanske oavsiktligt, som en följd av socialvetenskapares kallsinnighet till biome-

dicinens kunskapsanspråk. Sedan skapade Barbro Sandin med sin analytiskt inriktade doktorsavhandling om psykoterapi år 1986, nytt intresse för den psykotiska världen.⁴³ Hon hänvisar till Laing, men inte till någon i den europeiska kretsen som Herner, som i sin tur inte refererade till henne. Vem Herner var visste dock hennes handledare Haugsgjerd, förklarar Gerle. Enligt Sandin var Laing inte den förste att klargöra att schizofrenas språk bara initialt verkar obegripligt, när det egentligen är laddat med symboler.

Herner fick ingen större respons på vad han skrev, vilket Gerle inte tror bekymrade Herner, eftersom han nöjde sig med att ställa samman sitt tankegods. Egentligen passade Herner aldrig in i folkhemmet Sverige. Han hade bakgrunden och dialekten emot sig. Herner var individualist från överklassen och talade ädelskånska. En förklaring till glömskan av en sådan som Herner är att han var ointresserad av samhällsdebatten om psykisk ohälsa och av ”de demokratiska experimenten” inom mentalvården på sextio- och sjuttiototalen, exempelvis i form av stormöten. Snarare måste Herner uppfattas som en intellektuell och enigmatisk ensamvarg. Att han inte var del av ett professionellt eller institutionellt sammanhang i Sverige, minskade antagligen hans inflytande och också att han i sitt arbete gick utanför de traditionella ramarna när han slutade att arbeta, som han själv framställer i enlighet med vetenskap och beprövad erfarenhet.

Benedetti erbjuder andra förklaringar, så som att terapi med svårt psykotiska patienter är påfrestande för alla på grund av

långsamhet och oviss utgång. Terapeuten kan därför hamna i konflikt med en kliniks administration eller chefer. Kolleger bemöter kanske en egensinnig terapeut med ambivalens, så att hon eller han känner sig ensam, vilket hör till vad Benedetti kallar ”den psykoterapeutiska ångesten”.⁴⁴ Herner hade förmodligen ingen ambition att förändra svensk psykiatri, men bidrog ”till att ge kraft åt personer som arbetar inom den”, samtidigt som han ”hade en avgörande betydelse för de sjuka genom sin oerhörda inlevelse” och personliga relation till dem, förklarar Gerle.⁴⁵ Herner beklagade dock aldrig sin ringa inverkan på mentalvården, enligt Knave Herner.⁴⁶

En särpling i svensk psykiatri

Tidigare i uppsatsen presenterades några av Herner's samtida internationella kolleger, kanske inspiratörer. Sedan beskrevs hur Herner kom att utveckla en ny terapi, *existentiell dialektik*. Därefter nämndes hur några patienter kom att betyda mycket för hans arbete, inte minst teoretiskt, för att begripa den psykiskt sjuka eller den schizofrenas värld och erfarenheter. Det är nödvändigt för förståelsen av Herner att redogöra för dessa möten.

Han avrädde, antagligen utifrån egna erfarenheter, från att oförberedd försöka att utforska en psykotikers värld. Terapeuten skall vara på samma nivå som sin patient, vilken såsom vilsegången i en själslig vildmark måste släppa in behandlaren i sin värld. Herner hade under sitt terapeutiska arbete att förhålla sig till egna fördomar om schizofrena tillstånd och egen rädsla. Han

förtjänar dock respekt för att ha mod att utforska mörka inre landskap utan adekvat handledning, samtidigt som hållningen kan verka aningslös. Hans psykoterapeutiska behandlingar tycktes oftast röra sig bortom språket. Kanske var de intuitiva möten präglade av mänsklig empati, men också professionell distans eftersom psykisk sjukdom måste bekämpas villkorslöst.

Att Hernalers tankar utvecklades på en lobotomiklinik kan förvåna nutida läsare. Där fanns dock mycket lidande att begrundas. Att förstå dåtidens kåranda bland läkare och vad Hernaler utmanade med sitt experimenterande är avgörande. En del av förklaringen till Hernalers engagemang kan i grunden ha varit djupt mänskligt. Mötet med människor som plågades av svåra, mörka, tvångsartade tankar och levde i psykosens grepp väckte hans medkänsla både som läkare och kristen. Djärv och samtidigt förskräckt av galenskapens konsekvenser, utförde han detta arbete som ledde till en ömsesidig identifikation. Men också andra möjliga förklaringar finns, vilka jag strax återkommer till.

Hernalers tankar kom från hans "egen värld, från hans eget intensiva arbete", enligt hans maka Gunnel Knave Hernaler.⁴⁷ Gerle har också funderat över bakgrunden till Hernalers tänkande och anar att den kanske handlar om personliga erfarenheter i barn- och ungdomen.⁴⁸ Drivkraften till Hernalers arbete, tror Olof Dahlin, var "ambitionen, som vi alla har, att försöka förstå oss själva".⁴⁹

Under skrivandet med föreliggande essä nämner flera jag varit i kontakt med att i svensk psykiatrisk historia finns några excentriker, men de flesta undvek att exponera

sig. Dock inte Hernaler eftersom han drevs av "en stark Gudstro, en övertygelse om att tala för en god sak [människans behov av frihet], men också mångårig erfarenhet av att vara ifrågasatt".⁵⁰ Jan Bärmark kompletterar bilden: "Att som Torsten tro att man kan bota schizofrena gjorde honom till en knäppgök hos konventionella psykiatriker". När Hernaler demonstrerade sin terapi funderade emellertid Bärmark över vem som var "mest galen" och tillägger: "Vem annan än Torsten kan säga till en patient *Spegla dig i Jesu alltid närvarande osynliga anlete*."⁵¹

Hernalers terapeutiska metod *dialektisk psykiatri* eller *existentiell dialektik* har underliggande tankar om människans existens, där psykisk sjukdom är en människans förhållningssätt eller en oförmåga att välja sitt liv. Synd, skuld och skam är stora existentiella frågor. Hernalers dialektik, påverkad av klassisk filosofi och modern fenomenologi, visar att han var idealist och långt från de materialistiska tankegångar som verkade i tiden. Han inspirerades heller aldrig av strukturellt tänkande, men visste att annorlunda människor, såsom schizofrena, föraktas och stämplas, trots att de kan ge kunskap om exempelvis människans själsliga utveckling.

Hernalers föreställningar var inte udda inom den europeiska kretsen. Tvärtom fanns överensstämmelser, som intresset att förstå patienten och hennes värld. Kretsen fascinerades också av psykotikers kroppsupplevelse och språk. Därvidlag var Hernaler och hans samtida internationella kollegor anmärkningsvärt före sin tid. Kanske var han för filosofisk och påverkad av central-europeiska bildningsideal för att accepteras

inom svensk mentalvård. Han bör dock inta en plats i dess historia, oavsett om han blev erkänd av sina samtida eller inte, ty hans idéer är värdefulla, inte minst originella, ja excentriska.

Frånvaron av Hernalders namn i psykiatrins historia kan även bero på att han förkastade 1950-talets inskränkta psykiatriska uppfattningar, med fokus på genetik och diagnostik. Den antipsykiatriska kritiken avfärdades också tveklöst, likaså den psykodynamiska bedömningen. Hernalders framstår här som främmande för huvudfåran. Han saknade vilja och förmåga att relatera till moderna trender eller att liera sig med kollegor. Cullberg formulerar härvidlag en essentiell fråga, som inte har ett entydigt svar: "Kanske var han mera intresserad av sin existentiella Dostojevskijinspirerade teori om människan än av vanliga dödliga patienter?"⁵² Hernalders humanistiska idéer var också udda inom svenska psykiaterkretsar, som att schizofrena har något att lära om människans själsliga utveckling.

För Hernalders var mentalsjukdom kamp på liv och död. Psykisk sjukdom var som en hydra som måste bekämpas med alla medel, även om de bröt mot god moral eller smak. Han uppfattade psykoserna "som djävulen", och tyckte att den villkorlösaste måste angripas.⁵³ Denna kompromisslösa avsky gör det begripligt att exempelvis lobotomi uppfattades som ett sätt att beivra psykiskt lidande. Intresset för lobotomi och psykoterapi tydde också på mångsidighet och vetenskaplighet.⁵⁴ Hernalders var egentligen inte problemlösare, snarare någon som ville förstå sina patienter genom existentiella samtal för att "därmed erbjuda en utväg

till befrielse".⁵⁵ Hernalders kunde likväl "bortse från orättvisorna" inom den gamla mentalvården och kritiserade aldrig inhumana behandlingar, som lakansläggningar, enligt Gerle. Men bilden är inte okomplicerad. Emellanåt framförde Gerle att det kanske var bättre att patienter fick neuroleptika genom en spruta varannan, eller var tredje vecka. Då blev Hernalders arg: "Vad vet du om det?"

Hernalders betydelse för svensk psykiatri är enligt patienten Alma Björk följande: "Han är tyvärr ganska okänd. Han var ganska okänd när han levde och han är det nu också. Jag vet bara några som kunde ta till sig hur han var, men han var ansedd internationellt". Hon känner till att Johan Cullberg och Sonja Levander hade kontakt med Hernalders för egen forskning. När Alma Björk senare under en livskris fick stödsamtal av en terapeut som hade träffat Hernalders konstaterade denne: "Hernalders var mycket egendomlig, men väldigt fascinerande".⁵⁶

Mårten Gerle tror inte att svensk mentalvård är mottaglig för idéer så originella och säregna som Hernalders. Inom landstingen är det knappast en fördel "att komma med för annorlunda idéer" och sådana yrkesutövare blir marginaliserade. Kan svensk psykiatri verkligen acceptera en excentriker? "Det är en omöjlighet", konstaterar psykiatern och tidigare kollegan på Långbro sjukhus Olof Dahlin, och betonar dessutom att Hernalders aldrig var i takt med sin tid, "men Hernalders är värd en mäsas".⁵⁷

Hernalders psykoterapeutiska metod, existentiell dialektik, är en dialog mellan två parter. För Hernalders var patienterna subjekt och de fick värdefulla litterära och filoso-

fiska texter att läsa. Förutom att bidra till patienternas bildning, gavs möjlighet att tala om eviga frågor, som skuld, skam och synd. Men andra förklaringar är att han ville hjälpa sina patienter att förstå och finna ord för den inre världens upplevelser för att därigenom bryta den isolerade och försjunkna existensen bortom språket. Att hämta hem patienten till gemenskapen med de närstående var för Herner, som för de övriga i den europeiska kretsen, huvudändamålet med terapin. Dock förvånades han över att omgivningen inte alltid accepterade den *äter-hämtade* eller var beredd att ta emot den förändrade. Utifrån det Herner skrev kan konstateras att den förmodligen också i högre utsträckning känner till sitt eget avvisande än den psykotiska världen. Inom svensk psykiatri var man heller aldrig mogen att ytterligare reflektera över HERNERS filosofiska ståndpunkt. Jag undrar emellertid om vi någonsin blir det?

Avslutningsvis

Alma Björk, Gunnel KNAVE HERNER, Jan BÄRMARK, CLARENCE CRAFOORD, JOHAN CULLBERG, OLOF DAHLIN och MÄRTEN GERLE som alla delgett sina minnesbilder av Torsten Herner tackas, likaså ROGER QYARSELL och GUNNEL SVEDBERG samt den anonyma granskare vilka fick mig att reflektera över särlingars eventuella betydelse för svensk psykiatri också tack till Jon Herner för fotografiet av sin far.

Referenser

- Benedetti, Gaetano. *Den farliga kärleken: Om psykoterapi vid psykos*, Ludvika, Dualis Förlag, 1989/1990.
- Benedetti, Gaetano. *Den själssjuka som medmänniska*, Ludvika, Dualis Förlag, 1976/1992.
- Berdjajev, Nikolaj. *Om Dostojevskij*, Skellefteå, Artos bokförlag, 1921/1992.
- Crafoord, Clarence. "Herner Torsten: The human body as symbol". (recension) *Läkartidningen*, 1991: 881-882.
- Crafoord, Clarence. *Kärleksförsök och svek: en själsläkares berättelser*. Stockholm: Natur & kultur, 2010.
- Cullberg, Johan. *Mitt psykiatriska liv*, Stockholm, Natur & kultur, 2007.
- Cullberg, Johan & Levander, Sonja. "Schizofrena har tillfrisknat i samband med intensiv psykoterapi", *Läkartidningen*, 1991, 88, 28-29: 2458-2460.
- Freud, Sigmund. *Drömydning*. Stockholm: Natur & kultur, 2002.
- Fromm-Reichmann, Frida. *Intensiv psykoterapi*, Stockholm, Natur & kultur, 1950/1978.
- Foucault, Michel. *Vansinnets historia under den klassiska epoken*. Stockholm: Arkiv, 1983.
- Goffman, Erwin. *Asylums: Essays on the social situation of mental patients and other inmates*. Harmondsworth, Penguin Books, 1961.
- Grimsrud, Beate. *En däre fri*. Stockholm: Bonnier, 2010.
- Götlind, Erik, *Aspects on psychotherapeutic processes*, Stockholm, Almqvist & Wiksell, 1971.
- Haugsgjerd, Svein. "Fyra frågeställningar kring Barbro Sandins doktorsavhandling", *Barbro Sandins disputation – fyra inlägg. Filosofisk och psykoanalytisk belysning av psykos*, Sandin, Barbro, Haugsgjerd, Svein, Nergård, Jens-Ivar & Rossvaer, Viggo, Stockholm, Rabén & Sjögren, 1990, sid. 41-90.
- Heberlein, Ann. "En sjuklig idealisering av dårskap", *Dagens Nyheter, Kulturbilagan*, den 17 februari 2011, sid. 4.
- Heberlein, Ann. *Jag vill inte dö, jag vill bara inte leva*. Stockholm: Weyler, 2008.
- Herner, Torsten. *Kasustik omfattande de sjukhistorier, som behandlats i arbetet. Treatment of Mental Disorders with Frontal Stereotaxic Thermostimulations. A Follow-up Study of 116 Cases*, Lund, Författaren, 1961a.

- Herner, Torsten. *Psychotherapy through Existential Dialectics: An Account of Three Cases*, Stockholm, Almqvist & Wiksell International, 1981.
- Herner, Torsten. *Treatment of Mental Disorders with Frontal Stereotaxic Thermolesions: A Follow-up Study of 116 Cases*, Köpenhamn, Munksgaard, 1961b.
- Herner, Torsten. "The frequency of patients with disorders associated with alcoholism in mental hospitals and psychiatric departments in general in Sweden during the period 1954-1964", *Acta Psychiatrica Scandinavica. Supplementum*, 1972: 0065-1591, Köpenhamn, Munksgaard.
- Herner, Torsten. *The Challenge of Schizophrenia: Selected Papers on Existential Dialectics 1956-1981*, Stockholm & N.J., USA, Almqvist & Wiksell International & Humanities Press Inc., 1982.
- Herner, Torsten. *The Human Body as Symbol: Psychotherapy of Schizophrenia through Existential Dialectics*, Stockholm, Almqvist & Wiksell International, 1989.
- Johansson, Per Magnus & Nilsson, Ingemar. Psykoanalysens rum, I *Psykiatris marginaler. Gestalter, positioner, debatter*, red. Roger Qvaresell & Bengt-Erik Eriksson, Linköping, Tema hälsa och samhälle, 1997.
- Jonsson, Edgar. *Tokfursten*, Stockholm, Rabén & Sjögren, 1986.
- Kälveborn, Torsten. "Människans kluvenhet och den existentiella dialektiken. Om Torsten HERNERS psykiatriska tänkande", *Vår Lösen*, 1989: 31-36.
- Lagercrantz, Arvid. *Mitt galna liv: en memoar om psykisk sjukdom*. Stockholm: Lind & Co, 2010.
- Laing, Ronald. *Det kluvna jaget*, Stockholm, Aldus/Bonniers Förlag, 1970.
- Laing, Ronald & Esterson, Aaron. *Mentalsjukdom och miljö: Fallstudier av elva "schizofrena" unga kvinnor och deras familjer*, Stockholm, Aldus Bonnier, 1971.
- Leijonhielm, Maria. "Han kodar kroppens dolda budskap", *Svenska Dagbladet*, den 17 juni 1991.
- Levander, Sonja & Cullberg, Johan. "Psychotherapy in retrospect. Accounts of experiences in psychotherapy obtained from five former schizophrenic patients", *Nordic Journal of Psychiatry*, 1994, 48 (4): 263-269.
- Nationalencyklopedins ordbok*, Göteborg, Bokförlaget Bra Böcker, 1995.
- Nordin, Conny. Människan som symbol. *Svensk pastoraltidskrift*, 1991, 18: 315-319.
- Ohlsson, Anna. *Myt och manipulation. Radikal psykiatrikritik i svensk offentlig idédebatt 1968-1973*, (avh). Stockholm, Stockholms Universitet, Stockholm studies in History of Ideas 7, 2008.
- Pankow, Gisela. *Gesprenge Fesseln der Psychose. Aus der Werkstatt einer Psychotherapeutin*. München & Basel, Ernst Reinhardt Verlag, 1968.
- Pankow, Gisela. *Structuration dynamique dans la schizophrénie. Contribution à une psychothérapie analytique de l'expérience psychotique du monde*. München & Basel, Ernst Reinhardt Verlag, 1956.
- Persson, Gunilla Linn. *Sagan om mig själv*. Stockholm: Wahlström & Widstrand, 2006.
- Piuva, Katarina. *Normalitetens gränser: En studie om 1900-talets mentalhygieniska diskurser* (avhandling för doktorexamen, Stockholms universitet). Stockholm, Stockholms Universitet, Socialhögskolan, Institutionen för socialt arbete, 2005.
- Qvaresell, Roger & Eriksson, Bengt-Erik. "Inledning", *Hur skall själen läkas? Den psykiatriska vårdens förändringar*, red. Bengt-Erik Eriksson & Roger Qvaresell, Stockholm, Natur & kultur, 1997.
- Rosen, John N. *Direct analysis (selected papers)*, New York City, N.Y.: Grune & Stratton, 1953.
- Rück, Christian; Andreevitch, Sergej; Flyckt, Karin, Edaman, Gunnar; Nyman, Håkan; Meyer-son, Björn A.; Lippitz, Bodo E.; Hindmarsch, Tomas; Svanborg, Pär; Mindus, Per; Åsberg, Marie. Capsulotomy for refractory anxiety disorders: Long-term follow-up of 26 patients. *The American Journal of Psychiatry*, 2003, 160(3): 513-521.
- Sandin, Barbro. *Den zebrarandiga pudelkärnan*, Stockholm, Rabén & Sjögren, 1986.
- Scheff, Thomas J. *Being mentally ill: A sociological theory*. Chicago: Aldine Publishing Company, 1966.
- Sechehayé, Marguerite. *I två världar. En schizofren flickas upplevelser*, Stockholm, Natur & kultur, 1950/1976.
- Siirala, Martti. *Medicine in Metamorphosis. Speech, Presence, and Integration*, London, Tavistock Publications, 1969.
- Szasz, Thomas. *The myth of mental illness: Foundations of a theory of personal conduct*. New York, NY: Harper, 1961.
- Uddenberg, Nils. *Själen schamaner: Personliga essäer om psykiatri*, Stockholm: Natur & kultur, 2010.

Intervjuer och personlig kommunikation

- Björk, Alma, före detta patient till Torsten Herner. [Fingerat namn]. Bandinspelad intervju den 30 september 2008.
- Bärmark, Jan, professor i vetenskapsteori, intervjuade som ung Torsten Herner. Korrespondens via e-post under 2008-2011.
- Crafoord, Clarence, psykiater och träffade Torsten Herner. Korrespondens via e-post 2011.
- Cullberg, Johan, psykiater och träffade Torsten Herner, bland annat i samband med egen forskning under 1980-talet. Korrespondens via e-post 2008-2011.
- Dahlin, Olof, psykiater och tidigare kollega till Torsten Herner vid Långbro sjukhus under 1960-talet. Bandinspelad intervju den 3 november 2008.
- Gerle, Märten, psykiater och vän till Torsten Herner. Bandinspelad intervju den 13 november 2008 och korrespondens via e-post 2011.
- Knave Herner, Gunnel, Herners hustru, psykiater och psykoanalytiker. Telefonsamtal den 22 november 2008.

Noter

- 1 Svein Haugsgjerd 1990, s. 43.
- 2 Johan Cullberg & Sonja Levander 1991, s. 2458.
- 3 Roger Qvarsell & Bengt-Erik Eriksson 1997, s. 10.
- 4 Alma Björk, intervju den 30 september 2008.
- 5 Nils Uddenberg, 2010.
- 6 Erwin Goffman, 1961.
- 7 Michel Foucault, 1983.
- 8 Forskare vars verk ofta refereras i sammanhanget är Ronald Laing, 1970, Thomas Scheff, 1966 och Thomas Scheff, 1966.
- 9 Nils Uddenberg, 2010, s. 288.
- 10 Andra personer är exempelvis journalisten Arvid Lagercrantz, författaren Beate Grimrud och dramatikern Gunilla Linn Persson.
- 11 Ann Heberlein DN, den 17 februari 2011, s. 4.
- 12 Olof Dahlin, personintervju den 3 november 2008.
- 13 Märten Gerle, intervju den 13 november 2008.
- 14 Gunnel Knave-Herner, telefonintervju den 22 november 2008.
- 15 Märten Gerle, intervju den 13 november 2008.
- 16 Clarence Crafoord respektive Johan Cullberg och Jan Bärmark, e-postkorrespondens.
- 17 Jan Bärmark, e-postkorrespondens.
- 18 Jan Bärmark, e-postkorrespondens.
- 19 Clarence Crafoord, 1991. 881-882.
- 20 Nordin, Conny, 1991.
- 21 I en artikel från 2003 av Christian Rück, med kollegor, jämförs utvärderingar av lobotomiingrepp, bland annat hänvisas till Torsten Herners avhandling från 1961. Vetenskapsjournalisten Maria Leijonhielm uppmärksammar Herner i en text från 1991 i Svenska Dagbladet.
- 22 Behandlarna var ibland knutna till organisationer med psykoanalytisk inriktning, exempelvis hemmet Chestnut Lodge, nära Washington, USA, för behandling av psykotiska patienter.
- 23 Psykiatern Benedetti skriver om den schizofrena existensen som för andra eller friska är svår att förstå. För patienten har rummets gränser luckrats upp, men också dem mellan jaget och omvärlden. För Benedetti är en patients bildspråk "den ensamma psykotiska människans autistiska metaforer för icke-existens", men i dialog med behandlaren omvandlas bildspråket till gemensamma symboler (1989/1990 s. 18). Sjukas vanföreställningar, svårigheter att kommunicera och bristande sjukdomsinsikt komplicerar terapin, därför måste terapeuten avstå från den friska människans repressiva hållning mot patienten.
- 24 Pankow menar att en schizofren upplever sin kropp som kluven eller splittrad, och också som gränslös. Patienten kan således inte förnimma kroppens gränser. Terapeuten måste därför försöka förstå patientens kroppsbild. En schizofren kan inte skilja mellan sitt jag och icke-jaget, vilket ibland benämns *audalism*. Detta tillstånd upphör om patienten får möjlighet att skapa det man inom psykoanalysen kallar ett oralt jag, och att patienten blir medveten om sin kropp och att jaget är ett "kroppsligt jag", enligt Marguerite Sechehaye, 1950/1976 s. 126.
- 25 Märten Gerle, intervju den 13 november 2008.
- 26 Torsten Herner, 1982, s. 108.
- 27 Torsten Herner, 1982, s. 107.
- 28 Johan Cullberg, 2007, s. 96-108.
- 29 Katarina Piuva, 2005, s. 44-49.
- 30 Anna Ohlsson, 2008, s. 68-77.
- 31 Katarina Piuva, 2005, s. 49.
- 32 Anna Ohlsson, 2008, s. 47.

- 33 Rosa Jaktmans fallbeskrivning utgör fokus för Torsten HERNERS verk från 1989, *The human body as symbol: Psychotherapy of schizophrenia through essential dialectics*.
- 34 Introjektion är ett psykiskt försvar och är synonymt till identifikation, enligt Nationalencyklopedins ordbok, 1995.
- 35 Den schizofrena människan reagerar genom motsatser, exempelvis visar sin kärlek genom hat och sin fruktan genom mod. Hennes upplevelse av återfödelse är regression, eftersom hon inte uthärdar sin situation och återgår till ett stadium av sin utveckling där hon kände sig skyddad och frisk. Om hon aldrig kände sig så innebär detta ett fruktlöst sökande och i detta autistiska tillstånd finns inte språket. Däremot uttrycker den schizofrena sig genom sitt kroppsspråk, exempelvis genom att slita av sig kläderna, inta säregna kroppspositioner eller utstöta obegripliga ljud. En schizofren människa kan inte förmedla det hon vill säga genom det medvetna språket, utan i stället genom sitt beteende. Hon lever inte i världen, och kan inte uppfatta relationen eller skillnaden mellan sig och världen, eftersom hon inte kan skilja dem. Den schizofrena människan som har ett primärprocessstänkande är oförmögen till en relation och i stället för att *vara i världen så är hon världen*.
- 36 HERNERS vetenskapliga arbete utvecklades ständigt, att döma av att hans uppsatser nedtecknades under en lång tidsperiod och delvis överlappar varandra till innehållet. I texterna framgår en sökande människa som inte hade alla svaren på sina frågor eller ibland ens kunde formulera sina tankar i en för andra begriplig språkdräkt. Han var inte heller alltid framgångsrik i sitt terapeutiska arbete, vilket han aldrig hemlighöll. För HERNER kunde vetenskapliga positivistiska metoder omöjligt fånga regression eller primärpsykologisk nivå, som knappast är mätbara. Inte heller andra redskap han fått i sin utbildning var adekvata.
- 37 Torsten HERNER, 1989, s. 38-43.
- 38 Patientens namn är givetvis fingerat. ALMA BJÖRKS psykoterapi hos Torsten HERNER varade mellan 1980 och 1985. Hon berättade om sina erfarenheter under en bandad intervju den 30 september 2008.
- 39 ALMA BJÖRK, intervju den 30 september 2008.
- 40 ALMA BJÖRK, intervju den 30 september 2008.
- 41 Torsten HERNER, 1982, s. 116-117.
- 42 Ronald LAING & Aaron ESTERSON, 1971.
- 43 Barbro SANDIN hör hemma i en psykoanalytisk tradition, med den engelske psykiatern D.W. WINNICOT som en av förebilderna.
- 44 Gaetano BENEDETTI, 1989/1990 s. 26.
- 45 Märten GERLE, intervju den 13 november 2008.
- 46 Gunnel KNAVE-HERNER, telefonintervju den 22 november 2008.
- 47 Gunnel KNAVE-HERNER, telefonintervju den 22 november 2008.
- 48 Märten GERLE, intervju den 13 november 2008.
- 49 Olof DAHLIN, intervju den 3 november 2008.
- 50 Märten GERLE, e-postkorrespondens.
- 51 Jan BJÄRMARK, e-postkorrespondens.
- 52 Johan CULLBERG, e-postkorrespondens. Johan CULLBERG, e-postkorrespondens.
- 53 Märten GERLE, intervju den 13 november 2008.
- 54 Märten GERLE, e-post.
- 55 Märten GERLE, e-post.
- 56 ALMA BJÖRK, intervju den 30 september 2008.
- 57 Märten GERLE, intervju den 13 november 2008.

Officerare emellan

Polska bilder av svenskar under mellankrigstiden

PIOTR WAWRZENIUK

I den första bevarade polska skildringen av den svenska officerskåren under mellankrigstiden skrev löjtnant Gąssowski att svenska officerare var gentlemän, väluppfostrade, välklädda och socialt begåvade. Gąssowski, som besökte kavalleriskolan i Strömsholm och Svea livgarde i september 1919, rapporterade vidare att svenska officerare visste ganska lite om Polen, men uttryckte unisont en vilja till närmande. Även om de hade paraduniformer som påminde om de tyska och förmodligen bar på sympatier för Tyskland, saknade svenska officerare "den aggressivitet" som kännetecknade "preussarna", och uppträdde hövligt och anspråkslöst. Under Gąssowskis besök klagade officerarna över det växande bolsjevikiska hotet inom de väpnade styrkorna. Svenskarna försökte råda bot på den hundraåriga bristen på stridserfarenhet genom idrottsutövning och återopande av stolta krigstraditioner. Enligt löjtnanten

strävade den svenska officerskåren efter att övervinna de snäva juridiska ramarna som påbjöds armén och problemen som bottnade i brist på stridserfarenhet. Dessa bemödanden pågick trots "enorma problem som bottnade i det parlamentariska systemets styre" som de svenska officerarna hade att hantera. Avslutningsvis menade löjtnanten att den svenska armén var en veritabel "civilisations- och kulturskola" för det svenska folket.¹

Även om betoningen varierade något mellan olika bedömare, var Gąssowskis framställning ganska typisk för vad polska militära iakttagare skrev om Sverige under mellankrigstiden. Officerskårens befälsförmåga nämns i samma andetag som dess sociala kvalitéer. Inställningen till Tyskland och hanteringen av det kommunistiska hotet inom och utom landet, lösningen på problemet med officerarnas och manskaps stridsovana, samt de träningsmetoder

som tillämpades var vanliga ämnen. Landets inrikes- och utrikespolitik, officerskårens beskaffenhet, dess politiska hållning och militära skolning tolkades i en bred säkerhetskontext med hela Östersjöområdet som bakgrund. Den sociala kompetensen hos officerare var viktig. Öppet bemötande kunde resultera i att intressanta uppgifter förmedlades eller att en fördelaktig bild av det nygamla och ganska okända Polen kunde förmedlas. Den övergripande uppgiften för de flesta av de polska militära betraktarna på officiellt uppdrag utomlands var bedömning av det skildrade landets militärförmåga. Svenska officerares kvalitéer som grupp i nutiden och vid en eventuell framtida väpnad konflikt utgjorde en viktig del av bedömningen av den svenska militära förmågan.

I texten identifieras och analyseras de egenskaper som tillskrevs den svenska officerskåren av de polska betraktarna. Vilka egenskaper sågs som positiva respektive negativa? Vilka följder ansågs dessa ha för Sveriges försvarsförmåga, de polsk-svenska militära relationerna och maktförhållandet i Östersjöområdet? Ambitionen är att teckna ett kollektivt porträtt snarare än – som brukligt är på PHT:s sidor – koncentrera framställningen på en individ. Som underlag för analysen används generella beskrivningar av den svenska officerskåren och karaktäristik över flera enskilda högre officerare.

Källmaterialet består av militärattachérapporter och annat material sammanställt av eller för den polska generalstaben och dess underlydande organ. Den polska generalstabens II avdelning ansvarade för

informations- och underrättelseverksamhet och producerade de flesta omdömena om utländska officerare. En särskild mall för personakter om utländska officerare fanns, liksom klara riktlinjer för vilken information som skulle insamlas av militärattachéerna. Alla medel och under mellankrigstiden instanser skulle utnyttjas. Kontakter med främmande staters militära och politiska företrädare, framför allt flitigt socialt umgänge, ansågs öppna portarna till värdefull information.² Officiellt sett, rapporterade militärattachéerna vanligtvis till II avdelningens chef, men informationen förmedlades ofta till andra delar av generalstaben, Försvarsministeriet (*Ministerstwo Spraw Wojskowych*), UD och andra kontrahenter. Flera för denna artikel intressanta bedömningar förmedlades II avdelningen av polska officerare som inte var ackrediterade diplomater, men som besökte svenska förband och anläggningar, eller tjänstgjorde där en kortare tid under praktikliknande former, under en så kallad *stage*. Tjänstgöringen erbjöd möjligheter till att se och utvärdera hur den svenska försvarsmakten fungerade. Ofta beskrevs militär förmåga i samma andetag som hela officersgruppens beskaffenhet av de polska betraktarna. Inte sällan levererades karaktäristik av hela folkets kvalitéer och brister och dessas eventuella innebörd för de polsk-svenska relationerna. Samtidigt gjorde socialiseringen med det besökta landets officerskår under vardagliga arbetsförhållanden att de polska betraktarna som skickats för tjänstgöring och andra enskilda uppdrag ofta utvecklade större förståelse för vad de såg än militärattachéerna, vars relationer vanligen byggde

på kontakter under reglerade former på ganska hög nivå. Materialet utgör en viktig indikator om hur de polska militära eliterna (för det var inte vilka individer som helst som tilläts representera landet i omvärlden) tolkade Sverige, och fogade in landet i ett brett försvarspolitiskt sammanhang med den egna säkerheten som en ständig bakgrund. Uppsatsen är strukturerad så att konceptualiserande tankar och en grundläggande historisk bakgrund presenteras innan källundersökningen tar vid.

Klagorop över pacifism

Diverse sociala och kommunikativa praktiker mellan stater kan användas som grund för bedömning av ömsesidiga intresseområden och avsikter, samt för att skapa normer och arenor för samarbete.³ Texten erbjuder insikter i dessa praktiker på den mest grundläggande nivån, i den direkta interaktionen. Trots det ganska kamerala sammanhanget tillskrevs kontakterna en stor roll. Ibland blir sammanställningar från polska militärens tjänstgöring utomlands och militärattachéernas resor snarlika reseskildringen, som anses säga lika mycket (eller kanske mer) om samhället som besökaren kommer ifrån, som om samhället som besöks.⁴ Storögd betraktelser av goda förhållanden vid svenska kaserner kan tyda på att den polske soldaten inte var bortskämd med bekvämligheter, och att föreställningarna om hur den gode soldaten stöptes ur den värnpliktige skilde sig väsentligt i Polen och Sverige. De polska klagoropen över den svenska officerskårens påstådda pacifism skulle också kunna kontrasteras mot den

ständiga polska militära beredskapen och avsaknaden av egentlig nedrustning under undersökningsperioden. En viktig skillnad förefaller ha varit något som skulle kunna kallas för "överdemokratisering" av Sverige, där demokratiskt valda beslutsfattare i polska ögon närmast förgrep sig på landets försvarsförmåga genom besparingar och behandling av värnpliktiga som medborgare i första hand och soldater i andra hand.

Den svenska militärmakten var en av flera småstatsstyrkor i Östersjöområdet som polackerna granskade. I andra sammanhang har författaren diskuterat hur Finland, i dess egenskap av antisovjetisk kraft under hela mellankrigstiden och presumtivt allierad under ett avsnitt av 1920-talet, fogades in i Polens *ingroup* av vänligt sinnade stater med värde- och normsystem som ansågs närbesläktade de egna.⁵ Detta skedde i en utvärderingsprocess där olika aspekter av den militära förmågan granskades av militära attachéer och andra bedömare. Forskning har visat att ju större gemensam sociokulturell grund det finns mellan parter, desto större sannolikhet för samarbete och därmed fred (infogande i så kallad *ingroup*), och vice versa – stater som ses som opålitliga eller farliga lämnas ute i vad som definierats som *outgroup*.⁶ Den finländska segern i befrielsekriget 1918 och landets dominerande militära och politiska kretsars resoluta antikommunism var viktiga förutsättningar för förståelse och uppskattning från de övertygat antikommunistiska och antisovjetiska polska officerarna även efter att Finland började hävda sin neutralitet från 1930-talets mitt. I fallet Sverige gjorde den stränga svenska neutralitetspo-

litiken att någon form av allians (som med Finland) eller omfattande militärt utbyte (Estland) inte beaktades, även om synen på det kommunistiska hotet i stort delades av de militära kretsarna.⁷ De polska bedömningarna av Sverige (och Finland åtminstone från mitten av 1930-talet när det stod klart att en allians aldrig skulle bli aktuell) kan även ses som skapandet av ett löst säkerhetsarrangemang med oskrivna principer, regler och normer som skapar tilltro mellan stater. Detta arrangemang kan kallas för *security regime*. De tämligen töjbara principerna, reglerna och normerna kräver en ständig avstämning och bedömning. En förutsättning för att detta säkerhetsarrangemang upprätthålls är att parterna kan nöja sig med status quo, vilket både Sverige och Polen kan sägas ha gjort. Territoriell expansion planerades inte, och den egna territoriella integriteten var rättsnöret.⁸ Under 1930-talet fanns en tendens till intensivare relationer, utan att någon fördjupning av dessa egentligen skedde. Bland annat gjordes ömsesidiga flott- och flygvapensbesök. Även de bägge ländernas generalstabschefer besökte varandra. Att Sverige länge inte hade någon framträdande plats i det polska säkerhetstänkandet understryks av att ingen militärattaché fanns i Sverige under perioden 1921–1936. Under denna tid bevakades Sverige av de polska militärattachéerna i Finland och Lettland/Estland. Under det skärpta säkerhetspolitiska läget från 1930-talets senare del behövdes närmare kontakter för inköp av vapen från Bofors, och upprätthållande av nära och vänliga relationer med det svenska etablissemang som ansågs dela

den polska synen att Östersjön borde skyddas från varje makt som hävdade hegemoni över detta hav. Den polska sidan såg också Sverige (och i mindre mån Danmark) som garantier för fritt passage av livsnödvändiga varor och gods till och från Polen genom Öresund – på behörigt avstånd från tyska farvatten.

Sovjetunionen gemensamt hot

I och med att Sverige såg Sovjetunionen som det främsta och länge enda hotet, fanns det också en viss gemensam nämnare på detta område. Sovjetunionen sågs som Polens mest sannolika motståndare på 1920-talet, och som fortsatt stort hot på 1930-talet. Den svenska arméns militära förmåga bedömdes i allmänhet av polska bedömare vara nedsatt på grund av försvarsbeslutet 1925, alltför kort värnplikt, för hög sold, för bekväma kaserner och för strikta arbetsskyddsbestämmelser. Den stränga neutralitetspolitiken gjorde också att de polska bedömarna var ytterst försiktiga för att inte säga skeptiska rörande utsikterna för militärt samarbete med Sverige.⁹ Detta hindrade dock inte att en mängd rapporter om tillståndet inom de svenska väpnade trupperna sammanställdes av militärattachéer och andra polska officerare. Tillståndet inom den svenska inrikespolitiken (som påverkade riktlinjerna för försvarspolitik) och den svenska armén måste fortlöpande uppdateras för att en så fullständig bild som möjligt av maktrelationerna i området skulle kunna tecknas.

Försvarsbeslutet 1925 innebar besparingar på försvaret och betydande nedrustning.

Beslutsfattarna ansåg det internationella läget som gynnsamt och räknade med att eventuella nya hot skulle kunna hanteras om så blev aktuellt. Något direkt hot mot Sveriges självständighet och territoriella integritet ansågs inte föreligga. Militära kretsar kritiserade beslutet för att kraftigt försämra Sveriges militära förmåga på både kort och lång sikt. Det har bedömts att ännu kring 1930 var folkopinionen i Sverige stabilt för låga försvarsutgifter.¹⁰ När den världsekonomiska krisen slog till med full kraft i 1930-talets början sänktes försvarsbudgeten ytterligare. 1935 innebar dock en vändpunkt när den 1930 tillsatta försvarskommissionen lämnade sitt betänkande. Säkerhetsläget ansågs allmänt försämrat, med NF oförmöget att agera fredsmäklare och nedrustare på det sätt som de svenska beslutsfattarna tidigare hoppats och ett Europa som bedömdes förbli instabilt länge även vid en utveckling i fredlig riktning. Betänkandet mynnade så småningom ut i 1936 års försvarsbeslut som innebar betydligt högre försvarsutgifter (reformen kostade 148 miljoner kronor, vilket motsvarade försvarskommissionens huvudförslag) som tillät ökning av kadrer och materielanskaffning, liksom en förlängning av värnpliktstiden. Marinen förstärktes och en betydande utbyggnad av flygvapnet planerades.¹¹ Beslutet och de följande ökningarna av den svenska försvarsbudgeten välkomnades av den polske Sverigeambassadören Rostworowski och militärattachén Marecki i deras rapportering, där det politiska spelet målades upp i detalj.¹²

De polska officerarna opererade utifrån en uppsättning föreställningar om hur värl-

den var beskaffad och hur den borde vara som påverkade deras bedömningar av vad de hörde och såg. Denna övergripande förståelse av omvärlden kan kallas för *belief system*, och omfattar medvetna och omedvetna föreställningar och idéer om omvärlden som en individ bär på. Begreppet *belief system* kan användas till att undersöka hur föreställningar formar och påverkar definitionen av den föreliggande situationen, strävan efter att finna förklaringar och förutsäga utgången av det som granskas, och hur detta påverkar beslutsfattandet.¹³ I uppsatsen används det för att skissa hur de polska betraktarnas bakgrund med utbildning, träning och stridserfarenhet, och de principer och normer de antagit under karriärens gång kan ha påverkat deras bedömningar.

Det polska säkerhetsläget försämrades under tidsperioden. Det polsk-ryska kriget avslutades med ett fördelaktigt fredsfördrag hösten 1921. De tre stormakter som en gång i tiden delat det polsk-litauiska samväldet var antingen helt upplösta (Österrike-Ungern), eller kraftigt försvagade och krympta (Ryssland och Tyskland). Att Sovjetunionen och Tyskland närmade sig varandra i och med fördraget i Rapallo 1922 var ett bakslag för den polska säkerhetspolitiken. 1925 försvagades den polsk-franska alliansen, då det franska intresset av en sådan kraftigt minskade i och med att Tyskland erkände den fransk-tyska gränsen. 1926 fördjupades relationerna mellan Tyskland och Sovjetunionen när ett vänskapsavtal undertecknades. Polen reagerade med att försöka upprätthålla jämvikt i relationerna med de bägge. Detta lät sig inte göras så

Någonstans i Sverige hösten 1932. Den polske militärattachén i Helsingfors överstelöjtnant Jaroszewicz omgiven av svenska officerare som han beskrev som goda instruktörer med gedigna kunskaper, men farligt förklenade på grund av brist på stridserfarenhet och alltför goda anställningsförhållanden. "Fotografier erhållna av den f.d. svenske stagisten major Kellgren", som i efterhand bifogades sammanställningen om den svenska armén 31 oktober 1932. AAN, Sztab Główny 616/157.

lätt på 1930-talet, när Tysklands och Sovjetunionens styrka växte. Det övergripande polska utrikespolitiska och säkerhetspolitiska målet – status quo – blev allt svårare att upprätthålla, då det stred mot de stora grannarnas revisionistiska planer. Från senare hälften av 1930-talet, när kriget tycktes oundvikligt, aktualiserades därför stärkande av alliansen med Frankrike och en modernisering av de väpnade styrkorna.¹⁴ Militärattachéerna opererade i en miljö där omvärlden sågs som överhängande hotfull,

och varje tecken på välvilja och tillmötesgående kunde ses som potentiellt viktigt för den egna säkerheten.

De flesta av officerarna hade genomgått den polska militärhögskolans (*Wyższa Szkoła Wojskowa*, WSW) utbildning för officerare och titulerades därför "diplomerade". Dessa relativt unga, stridserfarna och välutbildade officerare skulle utgöra kärnan i den nya polska officerskåren. För flera av dem verkar attachéuppdraget ha utgjort ett sätt att bygga sig en karriär trots deras

ursprung i de forna delningsmakternas arméer. Av fyra attachéer i Helsingfors, Riga/Tallinn och Stockholm som författaren kunnat skaffa bakgrundsinformation om, kom bara en från de forna så kallade "legionärernas" skara (militärattachén i Helsingfors 1926–1931 kapten Chodacki). Legionerna var polska förband ledda av Józef Piłsudski som utgjorde en egen styrka inom den österrisk-ungerska armén 1914–1918. Efter Piłsudskis statskupp i 1926 kom de forna "legionärerna" att dominera den polska militären, och i stort även kontrollera politiken. Officerare med bakgrund i de forna delningsmakternas arméer marginaliserades ofta eller förpassades ur aktiv tjänst.¹⁵ De återstående tre attachéerna på 1930-talet – major Gano (Helsingfors/Stockholm), överstelöjtnant Liebich (Riga/Tallinn/Stockholm) och major Marecki (Stockholm) hade bakgrund i den ryska och österriskiska armén. Kapten Chodacki utgjorde närmast ett undantag i denna grupp med sin legionärbakgrund. Hans position som attaché berodde nog på att han påstods vara ointresserad av fälttjänstgöring, ett påstående som stöds av att han lämnade det militära för en karriär inom polska UD 1932.¹⁶

Bortsett från att herrarna förmodligen hade tagit del av den polska militära doktrinen som lärdes ut vid WSW där rörlighet och manöverkrig var ledorden, var de nog också bekanta med den polska generalstabens fyra grundprinciper gällande polsk säkerhet: maktbalans i Central- och Östeuropa, internationell bekräftelse av existerande fredsfördrag, rätt att träffa militära allianser som en kompensation för disproportionen

mellan den polska styrkan och dess två stora grannars styrka, och rätten att bygga upp en stående armé som motsvarade landets geopolitiska läge och historiska situation.¹⁷

Den polska armén sågs vanligtvis av befolkningen som försvarare av nationens ära och frihet. Man hänvisade till historien, där armén beskrevs ha fört en närmast oavbruten frihetskamp, och till den nyss avslutade kampen för upprättande och bibehållande av de egna gränserna. Det fanns en tradition att vända sig till militären i kristider, vilket gjordes vid flera tillfällen – 1918 direkt efter självständighetens införande, 1922 efter att den förste presidenten mördades, och 1926 när Piłsudskis statskupp satte stopp för skenande motsättningar mellan vänster- och högergrupper i sejmen.¹⁸ Staten bearbetade också befolkningen till att stödja och älska armén genom landsomfattande kampanjer.¹⁹

De bitar av information som presenteras nedan kan ses som led i ett pusslande där flera länder i Östersjöområdet inklusive Sverige tilldelades en för polska bedömare begriplig och hanterbar plats. De polska bedömarnas *belief system* spelar här rollen som en lins genom vilken omvärlden skådas och analyseras. Kunde Sverige, på grundval av dess officerskårns karaktärsdrag, vandell, utbildning och erfarenhet, räknas som en pålitlig stat i flera avseenden (fogas in i en polsk *ingroup* av stater), eller åtminstone vara en passande bit i det polska säkerhetspusslet, med en given och för Polen betryggande plats i ett löst säkerhetsarrangemang (*security regime*)?

De polska intrycken av den svenska officerskåren sorteras i två huvudgrupper. Den

första rör officerarnas karaktärsdrag, utbildning, dess tillämpning och allmänna erfarenheter. Den andra rör deras plats och deltagande i politiken, inställning till Tyskland och Polen, liksom kunskaper om Polen.

Velourmän med fast karaktär

I vårt sammanhang förefaller "karaktärsdrag" vara en samling egenskaper, antingen medfödda eller framfostrade av samhället eller genom militärutbildningen. Just utbildningen var viktig, eftersom det vid denna tid ansågs som utomordentligt viktigt att hålla sig ajour med den militära utvecklingen. Olika relevanta länders nivå av medvetenhet om, och anpassning till, den militära utvecklingen, studerades och jämfördes. Inte minst var tillämpningen av de nya rönen på de lokala förhållandena viktig.

Hösten 1929 skrev militärattachén i Finland och Sverige, kapten Chodacki, att en framtida militärattachés arbete i Sverige skulle försvåras av "svenskarnas mentalitet och karaktär". Svenskar var "högfärdiga, protokollbundna, svåra att bli vänner med, ovilliga och misstänksamma inför varje utlänning, med bred snarare än djup kultur". De var även "förälskade i yttre former, och småborgerligt konservativa". Därför utgjorde de en potentiellt dålig informationskälla. En framtida militärattaché borde studera information som fanns tillgänglig snarare än att samla in information genom att bearbeta människor "i direkta kontakter med samhället".²⁰ Under sin vistelse i Sverige bevittnade Chodacki de svenska manövrarna i trakten av Trosa och Vagnhärad. Officerskåren var "utomordentligt

välförberedd från teoretiskt hänseende", och stod inte den polska officerskåren efter i utbildning. Svenskarna hade helt och hållet tillgodogjort sig erfarenheterna från Stora kriget, vilket var begripligt med tanke på den tid som svenska officerare disponerade till egna studier och fortbildning på grund av den korta värnplikten. Det föreföll dock som om officerarna inte kunde agera på egen hand, då de dagligen meddelades nästa dags manövers förlopp i detalj.²¹ Tre år senare, i oktober 1932, rapporterade den nye militärattachén i Finland och Sverige, överstelöjtnant Jaroszewicz, att svenska officerare var tämligen gamla. Åldern och de små utsikterna till befördring lämnade ett negativt avtryck på officerarnas kollektiva psyke – de flesta var konservativa och starkt kritiska till hur landet regerades. Någon patriotism fanns knappt, däremot kosmopolitiska tendenser. Pacifismen hade funnit anhängare, eftersom officerarna levde "ett bekvämt liv i välstånd" med löner uppåt dubbla de polska officerarnas. Trots detta beskrevs svenska officerare som samvetsgranna, flitiga och med stor plikt känsla. De var utmärkta, tålmodiga och metodiska instruktörer, men något "överkloka" på grund av sin omfattande läsning av internationell militär litteratur. Jaroszewicz fick intrycket att de inte var i stånd att smälta informationen. Att leda större truppsamlingar var också de svenska officerarnas svaga sida. Bristen berodde på schablon tänkande och avsaknad av kunskaper om verkliga krigsförhållanden.²² Efter att ansvaret för bevakningen av Sverige hade gått över till attachén i Lettland och Estland, identifierade överstelöjtnant Liebich flera stora

brister som svenska officerare led av. Attachén hade varit närvarande vid de svenska höstövningarna 1934. Frånvaron av strids- erfarenhet var det största problemet. Att armén – trots detta, den korta värnplikts- tiden och de politiska kretsarnas ”osunda” inställning till försvarsfrågor – ändå höll sig på godtagbar nivå berodde på ”den svenska karaktärens fasthet /.../ ansvars- och yrkes- ambitionen hos framför allt yngre befäl, och traditionens kraft”.²³

De flesta egenskaper föreföll ganska stabila. 1921 skrev den polske militärattachén i Sverige, överstelöjtnant Frankowski, att de svenska officerarna var ”förfärligt takt- fulla, pedantiska, samvetsgranna och sys- tematiska”. Å andra sidan saknades det ”intellektuella officerare som utmärkte sig genom sina ideal och åsikter”. Generaler och högre officerare ”var helt slutna och undvek utlänningar”. Det senaste kriget studerades mycket ensidigt. I och med att de generalstabs- och andra officerare när- varade vid de tyska staberna och fronterna under kriget, ”kunde de alla Hindenburgs, Makenzens, Ludendorffs, och andras kam- panjer i minsta detalj”. Ingen visade dock något intresse för de andra fronterna. Den svenska slutenheten gjorde att Frankowski hade svårigheter med att sammanställa en ordentlig karaktäristik över det högsta of- ficersskiktet i Sverige.²⁴

I och med att de tre militärattachéernas främsta uppgift var insamling av uppgifter, framstår drag som högfärdighet, slutenhet, misstänksamhet och tyskvänlighet bland deras samtalspartners som stora hinder. När frågan kommer till den svenska mili- tära förmågan, bådade inte den svenska of-

ficerskårens hållning särskilt gott. Förvisso synes en utveckling ha ägt rum från 1921 till 1932, eftersom de svenska officerarna numera verkade bekanta sig med allehan- da militärlitteratur och höll sig ajour med utvecklingen. Å andra sidan verkade de inte kunna smälta materialet och tillämpa kunskaperna i praktiken. Tydligt – om överstelöjtnant Frankowski hade rätt i sin skildring från 1921 – saknade de svenska officerarna en intellektuell gnista och nå- gon form av romantiskt skimmer av ideal – kvalitéer som den polska officerskåren ansåg sig bära på. Den allvarligaste bristen var den svenska officerskårens avsaknad av strids- erfarenhet – något som Chodacki och Liebich hade bekräftat. I polska ögon sam- manföll detta på ett olyckligt sätt med den svenska nedrustningspolitiken, vilket kunde göra officerarna mottagliga för pacifistiska stämningar, försvaga deras patriotism och göra dem passiva.

En särskild avdelning i den polska rap- porteringen om utländsk militär utgjordes av de enskilda officerare som tjänstgjorde vid främmande förband en kortare tid eller avlade studiebesök för att bekanta sig med utrustning och genomförande av olika ope- rationer. Överstelöjtnant Ziętkiewicz be- sökte Finland och Sverige 1933. Ziętkiewicz sändes för att bekanta sig med vinterträning och utrustning. Under den svenska delen av resan besökte överstelöjtnanten bland an- nat infanteri- och artilleriregementena i Östersund. Enligt överstelöjtnanten hade den svenska militären förlorat greppet om verkligheten på slagfältet och fjärrat sig från de europeiska arméernas utvecklings- mönster på grund av den långa frånvaron

av krig. Officerarna representerade vanligen "en typ av förkrigsofficer". Svenskarna var fysiskt sett mycket bra, vackra och seriösa, balanserade, noggranna och samvetsgranna, även fästa vid traditioner. Kasernerna var exemplariskt inredda och moderna. Svenska soldaters och officerares goda fysik, flinkhet, spänst, starka armarbete vid skidåkning, och lung- och hjärtkapacitet väckte Ziętkiewiczs beundran.²⁵ Sällan hade farhågor för den svenska officerskårens brist på erfarenhet uttryckts mer blankt än i detta fall. Att karaktärisera den svenske officeren som "en förkrigsofficer" placerade honom bortom den enorma militära utveckling som ägt rum sedan 1914. I överstelöjtnantens framställning kompenseras denna brist endast hjälpligt av svenskarnas goda fysiska egenskaper.

Överstelöjtnant Rutkowski tjänstgjorde vid flera svenska infanteriregementen 1934. Han mötte mycket hjärtlighet och hövlighet under sin vistelse vid I 14 i Gävle. Under den inofficiella delen av middagen som gavs till hans ära försökte Rutkowski få "de sångovana svenskarna att sjunga deras regionala sånger", vilket till slut lyckades. Han bjöd tillbaka genom att sjunga flera legionssånger, varav en sjöngs av samtliga närvarande till allmän munterhet. Detta upprepades vid I 8 i Uppsala. Överstelöjtnanten kände sig som om han var "hos goda, välvilliga kollegor". Han blev även bjuden på en rad privata tillställningar: "Svenskar, och officerare i synnerhet är mycket gästvänliga /.../ på ett litet patriarkaliskt sätt, som vid första anblick kan tas för stelhet", skrev Rutkowski.

Överstelöjtnanten hävdade att det vid

svenska regementen fanns en obruten tradition med rötterna i 1600-talet som omsorgsfullt kultiverades. Detta tillförde de professionella kadrenna en stark sammanhållning. Den svenska officerens arbete var väl genomfört, och vilade på utländska, först och främst tyska, förebilder. Officeren "var av naturen plikttrogen, punktlig och arbetade utan att bestraffa". Kamratanda och gentlemannaskap gällde alltid och överallt.²⁶

Major Andrzej Marecki från artilleriet besökte flera svenska regementen hösten 1935. Han bevittnade även Skånemanövern samma år, och drog slutsatsen att de svenska officerarnas utbildningsnivå var mycket hög, men med överskott av teoretiska och tekniska kunskaper. Det fanns många kandidater som ville bli professionella officerare, så människomaterialet var mycket gott. Den svenska officerskåren var gedigen, men saknade fälterfarenhet, varför dess sätt att arbeta ibland stack i ögonen. Rörligheten var låg – inte så mycket hos trupperna, men väl hos befälen, som agerade mycket långsamt vid manövrarna. Överallt gick lugnet, balansen och stadgan vid aktion hand i hand med strävan att undvika varje form av risk. Det saknades dynamik i befälens handlande, bedömde Marecki. Befälen glömde ofta bort terrängens egenskaper och ägnade sig åt strid genom kartläsning. Det enda som framkallade vissa känslor hos armén var "traditionen och historien", som värdades hängivet. Dessa två utgjorde "det kitt som höll samman dagens armé med Sveriges forna storhet", och gjorde att armén hade motsatt förändringar som drastiskt kunde försämra stridsförmågan under de 120 år

som gått sedan det senaste kriget.²⁷

Rutkowski och Marecki beskrev den svenske officeren som socialt bevandrad, välutbildad och engagerad i sitt arbete, men utan att detta egentligen tillförde den svenska styrkan något konkret på grund av tendensen att teoretisera och avsaknaden av erfarenhet. Som *Ersatz* för detta omhulldades Sveriges forna storhet som användes för att mobilisera till handling. Den bevittnat goda svenska fysiken föreföll dock inte kunna kompensera för officerskårens brister i de polska betraktarnas ögon.

Utöver karaktäristiken av officerarna som grupp noterades även enskilda individers egenskaper. Oftast rörde det sig om officerare av högre rang, från överste och uppåt. I dessa beskrivningar tecknades officerarnas militära bana, inställning till Polen och deras position inom det svenska försvaret. Våren 1935 karaktäriserade militärattachén i Lettland, Estland och Sverige överstelöjtnant Liebich fyra nyutnämnda svenska regementschefer. De färska överstarna Högberg, Bratt, Björnstierna och Gadd var "mycket bra" på alla sätt och vis – attachén kände dem personligen. Tyvärr var de ganska komna till åren, då "femtio år är en lägsta norm här". Däremot hade överstelöjtnanten allvarliga invändningar mot utnämningen av Gösta Lilliehöök till general över den östra arméfördelningen och överste von der Lancken till inspektör över de militära skolorna. Dessa representerade en typ av "dinosauriebefäl" och hade möjligen "hovlig slipning", men knappast "taktiskt sinne och auktoritet". De var också för gamla, Lilliehöök sextiotre, von der Lancken femtiosju år.²⁸ Major Marecki, som

1936 utnämndes till den förste polske militärattachén i Stockholm på 15 år, tecknade ned sina iakttagelser under tjänstgöring vid flera svenska artilleriförband 1935. Överste S.G. Gadd, chefen för Wendes artilleriregemente, var intelligent och klok, utmärkt taktiker med stor realismkänsla. Han var anhängare av stor rörlighet i fält och tyckte inte om de franska riktlinjerna för artilleriet som höll på att introduceras av artilleriets stabschef överste Schmitterlöw. Gadd var framstående som regementschef, energisk och kallades ofta för "preussisk officer" på grund av sin stränghet rörande soldaters yttre, något som officerskåren inte var van vid. Icke desto mindre var Gadd "taktfull" i sina handlingar. Han hade stora ambitioner, dito arbetsförmåga, och var en framstående individ "som onekligen hade framtiden för sig". Norra skånska infanteriregementets chef överste Hangren var äldre, mycket klok och jämn. Taktiskt sett mycket slipad, med snabb beslutsförmåga, där dock övervägandet stod före våghalsighet och rörlighet. Trots den höga åldern (anges inte) var Hangren i mycket bra fysiskt skick och en utmärkt regementschef. Översten sympatiserade med den franska skolan och var "hänförd över dess stridsmetoder". På grund av detta var han inte omtyckt bland artilleristerna, då dessa hade börjat förstå att införande av franska metoder i Sverige inte motsvarade de svenska stridsförhållandenas krav och därför kunde medföra stor skada. Marecki hade inga höga tankar om generalen Per Sylvan. Han var förvisso förhållandevis ung, krävande och sträng, men alltför mycket en teoretiker som tenderade att generalisera och schematisera.²⁹

Egenskaper som främst studerades bland enskilda högre svenska officerare var sådana som kunde påverka deras befälsföring och inställning till Polen. Åldern var något som stack i ögonen; de svenska officerarna var ofta alldeles för gamla i polskt tycke. Höga ålder ansågs sinka tempot och bravuren (av polackerna omtyckta befälsenskaper) vid beslutsfattandet. Detta kunde ytterligare försvåra de svenska problemen med rörligheten och beslutsfattandet under stora truppövningar som polackerna tyckte sig se. Vissa befäl, som Lilliehöök och von der Lancken framstod i den polska beskrivningen som direkt obsoleta. Värt att notera är att åldern inte spelade lika stor roll i de redogörelser som skrevs av polska officerare på tjänstgöring/studiebesök i Sverige, utan att den lyftes fram som ett hinder av militärattachéerna. Detta kan ha berott på att de besökande officerarna inte hade så mycket kontakt med den svenska arméns översta skikt där åldern förefaller ha varit den högsta. Bortsett från egenskaper som kunde påverka kommenderingen av trupper, studerades de utländska militära influenserna och deras fotfäste inom gruppen högre officerare, som i fallet med överstarna Schmitterlöw och Hangren. Att dessa var anhängare av den franska skolan inom artilleriet behövde inte nödvändigtvis vara bra, även om Frankrike var Polens allierad. De franska riktlinjerna rimmade illa med de förhållanden som det svenska artilleriet mötte i fält. Att Gadd betecknades som vän av Polen kan möjligen tillskrivas att han bearbetades medvetet av major Marecki under dennes tjänstgöring vid Gadds regemente. Målet förefaller ha varit att få individer på

hög nivå att förstå polska ståndpunkter, även om talet om vänskap nog var förstorat.

Relationer till andra makter

Bortsett från den svenske officerens egenskaper, utbildning och erfarenhet, ansågs hans syn på andra länder, företrädesvis Tyskland och Sovjetunionen, vara högintrassant. Dessa två länder bedömdes utgöra det största hotet mot Polen. Under en längre tid på 1920-talet och i början av 1930-talet ansågs Sovjetunionen vara ett större hot, men Tysklands växande styrka efter Hitlers maktövertagande 1933 gjorde att hotet från denna makt uppgraderades. I detta sammanhang var den svenska synen på Tyskland viktig. Tyskland erkände – i motsats till Sovjetunionen – aldrig Polens gränser. Samtidigt var den tyska revisionismen starkare artikulerad än i det sovjetiska fallet. Svenskar bedömdes av polackerna att stå nära tyskarna på grund av det gemensamma germanska ursprunget och den tyska kulturens påstått höga status i Sverige. Sovjetunionen utgjorde i sammanhanget något av en minsta gemensam nämnare för Sverige och Polen, eftersom landet ingick i de bägge ländernas hotbild. För Sveriges del ansågs Sovjetunionen länge vara det enda hotet.

Inledningsvis skapade den svenska inställningen till Polen föga optimism hos de polska bedömarena. 1921 hävdade militärattachén i Stockholm, överstelöjtnant Frankowski, att alla svenska officerare var "av den tyska skolan och höll sig strikt till den", samt "inbitna germanofiler".³⁰ 1929 betecknade kapten Chodacki svenska of-

ficerare som ”politiskt sett mycket pro-tyska, [och] ovänligt inställda till allt som bär minsta kännetecken av det slaviska”.³¹ Ännu våren 1933 ansåg överstelöjtnant Ziętkiewicz att svenska officerare inte kunde utveckla några större sympatier till Polen på grund av den tyska propagandan och de rasmässiga banden till tyskarna.³²

Denna svenska Tysklandskärlek hade svalnat betydligt enligt rapporter som sammanställdes efter 1933. Major Marecki menade att även om svenskarna imponerades av den tyska statens styrka och Tysklands tidigare krigsansträngning, stack ”den utsvävade antisemitismen” som numera (1935) tillämpades i landet i de svenska ögonen. Det vore omöjligt att införa diktatur av tysk typ i Sverige på grund av den svenska återhållsamma mentaliteten, bedömde majoren. De svenska officerarna hade svängt radikalt i sin tidigare positiva inställning till Tyskland på grund av utvecklingen i Tredje riket.³³

Kommendörlöjtnant Stoklasa som tjänstgjorde på de då toppmoderna jagarna *Klas Horn* och *Klas Uggla* sommaren 1934 skrev att de flesta marinofficerare beundrade Tyskland, framför allt dess flotta under världskriget och tysk krigsmateriel. Dock ogillades det nuvarande statsskicket i Tyskland starkt. Undertryckandet av kommunismen sågs som dess enda positiva sida. Majoriteten av officerarna var mycket skeptiska till Tyskland eller bar rent av på sympatier till Frankrike. Dessa grupper såg en stor fara för Polen i det polsk-tyska icke-aggressionsavtalet.³⁴

De polska betraktarna uppehöll sig också vid svenska officerares kunskaper om Po-

len, som sågs som en förutsättning för en positivare syn på landet. Detta i synnerhet som det ansågs att Tyskland aktivt arbetade för att påverka bilden av Polen negativt i de länder där dess kulturella och/eller politiska inflytande var stort och svartmålande kampanjer hade förutsättningar att lyckas.

Överstelöjtnant Rutkowski skrev att de svenska officerarnas kunskaper om Polen begränsades till 1600- och 1700-talens militära kampanjer. Nyligen hade en bok om slaget vid Warszawa 1920 utkommit, men den svenske officeren förstod inte omfattningen av den polska ansträngningen och svårigheterna ”som Ledarens geni måste överkomma” 1920, menade Rutkowski. Därför höll han en föreläsning om slaget. Regementschefen tackade och sade att den polska historiska missionen nog inte var slut, utan att Polen säkert mer än en gång skulle försvara Väst mot Ryssland, vilket fick överstelöjtnanten att dra slutsatsen att det ”i Sverige rådde allmänt hat och till och med förakt för vår östra granne”. De polska regementenas höga antal väckte stor förvåning. Lika stor överraskning utgjordes av siffror över Polens förluster i kriget mot Bolsjevikryssland, ”som egentligen utgör Sverige enda möjliga fiende”. I den aktuella relationen mellan Polen och Tyskland (ickeaggressionsavtalet 1934) såg de svenska officerarna ”närmast en militärallians tillräckligt stark för att motverka alla hot i Europa”.³⁵

Enligt kommendörlöjtnant Stoklasa var inställningen till Polen allmänt positiv, mycket tack vare ambassadens arbete och flottbesöken som ägde rum 1932 (polackerna i Stockholm) och 1933 (svenskarna i

Gdynia). Kustflottans chef konteramiral Tamm lovade den polska marinen praktik och utbildning vid eventuell officiell förfrågan, vilket tydde på att det kunde finnas en spricka i inställningen till Polen mellan marinledningen och den svenska regeringen, konkluderade Stoklasa.³⁶

Från de polska skildringarna kan slutsatsen dras att en förändring från kompakt tyskvänlighet till skeptisk inställning – om ej så till tyska kulturen och snillet så till det politiska systemet och dess utsvävningar från 1933 – ägde rum bland den svenska officerskåren under mellankrigstiden. Införande av enpartistat och diktatur ansågs rimma illa med svenskens mentalitet. Polenkunskaperna som sågs som en viktig förutsättning för en vänlig inställning till landet beskrevs som genomgående låga. Att bilden av Polen bedömdes vara positiv snarare än negativ på 1930-talet torde snarare bero på att Polen tillskrevs rollen som den civiliserade världens utpost mot det österländska barbariets senaste inkarnation Sovjetunionen, och den tyska inrikespolitiska utvecklingen från 1933. Även det polsk-tyska ickeaggressionsavtalet spelade in, trots att de svenska officerarnas tolkningar av det verkade variera.

Ålder, bekvämlighet och stridsovana

Artikeln syfte var att teckna ett kollektivt porträtt av svenska officerare som de framstod i polska militära betraktares ögon. Det rörde sig om intryck som de polska officerarna nedtecknade efter umgänge officerare emellan, på den mest fundamentala nivån av sociala och kommunikativa praktiker

mellan stater där den militära förmågan granskades och bedömdes. Begrepp som *ingroup*, *security regime* och *belief system* har använts för att sätta in bedömningen av de svenska officerarna i ett bredare sammanhang, där de polska tolkningarna av säkerhetssituationen i Östersjöområdet och de polska bedömarens bakgrund utgjorde viktiga utgångspunkter. Bedömningarna av de svenska officerarna sågs av författaren som ett led i placering av Sverige i en för polska betraktare och analytiker begripligt och hanterligt sammanhang. På grundval av sin neutralitets- och nedrustningspolitik kunde Sverige inte fogas in i Polen *ingroup* av vänligt sinnade stater med närliggande värde- och normsystem. Däremot landet utgöra en kraft som bidrog till stabilitet och fria farleder i Östersjön och på så sätt få en plats i det polska säkerhetsbygget.

Att döma av skildringarna av den svenska officerskåren, verkade de svenska militära förutsättningarna för att klara av den av Polen tilldelade uppgiften ha varit något oklara för de polska bedömarena. Ur det polska perspektivet utgjordes de största problemen med den svenska officerskåren av den svenska officerens ålder, bekväma liv och avsaknad av stridserfarenhet. Den genomsnittlige svenske officeren som framträder i de polska skildringarna var betydligt äldre än sina polska kollegor. För de högsta officerarna var situationen närmast akut. Den svenske officeren levde ett tryggt och bekvämt liv vid den moderna kasernen och avlönades närmast furstligt. Samtidigt demoraliserades han av att armén (i motsats till den polska) länge hade ett relativt lågt anseende, vilket de polska besökarna

tillskrev den svaga och nedrustningsorienterade svenska försvarspolitik. Påläst, pålitlig och pliktrogen som han var, saknade den svenske officeren stridserfarenhet och led av en allvarlig oförmåga att omsätta sina gedigna teoretiska och tekniska kunskaper i praktiken. Den svenske officerens inställning till Polen tolkades som välvillig, framför efter att Tyskland hade radikaliserats efter Hitlers maktövertagande, och den tidigare övergripande positiva inställningen till Tyskland började vackla i Sverige. Kunskaperna om Polen (vars bredd och djup ansågs bädda för bättre kontakter och större utsikter för samarbete) bland de svenska officerarna var obefintliga och begränsades vanligtvis till den gemensamma historiens konflikter och krigskampanjer.

I mångt och mycket bevitnas vi ett motsatsernas spel där två i grunden olika försvarsmakter möttes. I Polen omhuldades improvisations- och initiativförmåga bland officerare, som också var betydligt yngre än sina svenska motsvarigheter – exempelvis rensades äldre generaler med bakgrund i delningsmakternas arméer ur de polska styrkorna i slutet av 1920- och i början av 1930-talet. En stor del av officerskåren hade omfattande stridserfarenhet, antingen från världskriget eller från Polens krig under 1918–1920. Av olika skäl rustade Polen aldrig ned, utan en stående armé på cirka 300 000 man behölls under perioden. Arméns ställning i samhället var mycket stark (med betydande påverkan på politiken efter 1926), och kampanjer att göra arméns sak till folkets genomfördes frekvent.

Uppsatsen kommer ur projektet Fredens hav i hotets skugga, finansierat av Östersjöstiftelsen, vid Samtidshistoriska institutet, Södertörns högskola.

Noter

- 1 Centralne Archiwum Wojskowe (CAW), I.303.4.7725, 25 september 1925, Stockholm, löjtnant Gąssowski till II avdelningen, ett utkast.
- 2 Archiwum Akt Nowych (AAN), Sztab Główny, 616/279, 13 oktober 1936, Stockholm, militärattachén major Marecki till chefen för II avdelningen; den polska generalstabens II avdelnings verksamhet och instruktioner till militärattachéerna återfinns detaljerat i Majzner, Robert, *Polski wywiad wojskowy wobec polityki III Rzeszy 1933–1945. Militarne aspekty polityki III Rzeszy w świetle analiz Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego* (Toruń 2009), s. 22–76.
- 3 Rissen-Kappen, Thomas, *Cooperation among Democracies. The European Influence on U.S. Foreign Policy* (Princeton, New Jersey: Princeton University Press 1995), s. 6–7.
- 4 Wawrzyniuk, Piotr, ”Resedagbok och fosterländsk mobilisering. Herman Vendells resa till Gammalsvenskby och Nargö 1881”, *Historiska och litteraturhistoriska studier* 85, 2010, s. 91. För utförligare redogörelse, se Wolff, Larry, *Inventing Eastern Europe. The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment* (Stanford 1994).
- 5 Wawrzyniuk, Piotr, ”Fiende, allierad eller frände? Polska militära analyser av Finland under mellankrigstiden”, *Militärhistorisk tidskrift* 2009–2010, s. 279–310.
- 6 Geva, Nehemia; Hanson, Christopher D., ”Cultural Similarity, Foreign Policy Actions, and Regime Perception: An Experimental Study of International Cues and Democratic Peace”, *Political Psychology*, Vol. 20, Nr. 4, 1999, s. 806–807.
- 7 De polska militära utvärderingarna av Finland och Estland presenteras och analyseras av författaren i ett kommande nummer av *Historisk tidskrift för Finland* (2011:2).
- 8 Jervis, Robert, ”Security Regimes”, *Interna-*

- tional Organization, Vol. 36, Nr. 2, International Regimes* (Spring 1982), s. 357, s. 373. För en översikt av det polska arbetet med den nationella säkerheten, se Wiśniewska, Małgorzata; Wyszczelski, Lech, *Bezpieczeństwo narodowe Polski w latach 1918-1939. Teoria i praktyka* (Toruń 2009).
- 9 En första skiss av de polsk-svenska militära relationer finns i Jaworski, Paweł, "The Swedish Army as Seen by the Military Circles of Poland 1918-1939", Eriksson, Fredrik; Wawrzenuk, Piotr (red.), *Citizens in Arms: Conscripted as Cultural and Political Phenomena* (kommande).
  - 10 Danius, Lars, *Sambället och försvaret. Återblick på svensk försvarspolitik 1809-1955* (Uppsala 1956), s. 109-119; Cronenberg, Arvid, "Polen i svensk militärpolitisk bedömning", *Aktuellt och historiskt. Meddelanden från militärhistoriska avdelningen vid Kungliga militärhögskolan 1973*, s. 75.
  - 11 Åselius, Gunnar, *The "Russian Menace" to Sweden. The Belief System of a Small Power Security Elite in the Age of Imperialism* (Stockholm 1994: Almqvist&Wiksell International), s. 27-33.
  - 12 AAN, Sztab Główny 616/279, 18 juni 1936, Stockholm, ambassadör G. Potworowski till utrikesministern; 1 augusti 1936, Włodzimierz Wołyński, militärattaché major Marecki till chefen för II avd.; "Den svenska arméns omorganisering" (*Reorganizacja armji szwedzkiej*); 15 juli 1936, Stockholm, ambassadör G. Potworowski till utrikesministern.
  - 13 Åselius, Gunnar, *The "Russian Menace" to Sweden. The Belief System of a Small Power Security Elite in the Age of Imperialism* (Stockholm 1994: Almqvist&Wiksell International), s. 27-33; Welch Larson, Deborah, "The Role of Belief Systems and Schemas in Foreign Policy Decision-Making", *Political Psychology* Vol. 15, No. 1, 1994.
  - 14 Wyszczelski, Lech, *W obliczu wojny. Wojsko polskie 1935-1939* (Warszawa 2008), s. 137-142; Kaminski, Marek K. & Zacharias, Michał J., *Polityka zagraniczna Rzeczypospolitej Polskiej 1918-1939* (Warszawa 1998), s. 276-280; Wyszczelski, Lech, *Od demobilizacji do zamachu majowego. Wojsko polskie w latach 1921-1926* (Warszawa 2007), s. 9.
  - 15 Stawcki, Piotr, *Wojsko marszałka Józefa Piłsudskiego 12 V 1926 - 12 V 1935* (Warszawa 2004), s. 19-20.
  - 16 Stawcki, Piotr, *Oficerowie dyplomowani wojska drugiej Rzeczypospolitej* (Wrocław-Warszawa-Kraków 1997), s. 141, 155, 176, 183; Stawcki, Piotr, *Generalowie polscy*.
  - 17 Leczyk, Marian, *Polska i sąsiedzi. Stosunki wojskowe 1921-1939* (Białystok 1997), s. 138
  - 18 Wiatr, Jerzy J., *The Soldier and the Nation: The role of the Military in Polish Politics* (Boulder&London 1988: Westview Press).
  - 19 Wyszczelski, Lech, *Działalność oświatowo-wychowawcza w Wojsku Polskim w latach 1918-1939* (Warszawa 1995).
  - 20 AAN, Sztab Główny 616/71, 6 oktober 1929, Helsingfors, militärattaché kapten Chodacki till chefen för II avdelningen.
  - 21 AAN, Sztab Główny, 616/71, 19 oktober 1929, Helsingfors, militärattaché kapten Chodacki till chefen för II avdelningen.
  - 22 AAN, Sztab Główny, 616/71, 7 oktober 1932, Helsingfors, militärattaché överstelöjtnant Jaroszewicz till chefen för II avdelningen, "Den svenska arméns karaktäristik" (*Charakterystyka armji szwedzkiej*).
  - 23 AAN, Sztab Główny 616/197, 6 oktober 1934, Riga, militärattaché överstelöjtnant Liebich till chefen för II avdelningen, "Rapport från den svenska arméns höstövning" (*Sprawozdanie z ćwiczeń jesiennych armji szwedzkiej*).
  - 24 CAW, I.303.4.7724, 11 april 1921, Stockholm, militärattaché överstelöjtnant Frankowski till II avdelningen, "Om den svenska arméns högre befäl" (*O wyższych dowódcach armji szwedzkiej*).
  - 25 AAN, Sztab Główny 616/160, Odaterat, överstelöjtnant Ziętkiewicz redogörelse från hans studiebesök i Finland och Sverige, skickades till II avdelningen 16 maj 1933.
  - 26 AAN, Sztab Główny 616/197, överstelöjtnant Stanisław Rutkowski, viceregementschef vid 3-e Legionsinfanteriregementet till Infanteridepartementet vid Försvarsministeriet, odaterat, "Rapport om praktik i det svenska infanteriet" (*Raport po stazu w pułkach piechoty szwedzkiej*).
  - 27 AAN, Sztab Główny 616/197, odaterat, major Andrzej Marecki, "Rapport från praktik i den svenska armén" (*Sprawozdanie z stageu w armji szwedzkiej*).
  - 28 AAN, Sztab Główny 616/197, 30 april 1935, Riga, överstelöjtnant Liebich till chefen för II avdelningen.
  - 29 AAN, Sztab Główny 616/197, odaterat, major Marecki, "Rapport från praktik i den svenska armén".

- 30 CAW, I.303.4.7724, 11 april 1921, Stockholm, militärattachén överstelöjtnant Frankowski till II avdelningen, "Om den svenska arméns högre befäl" (*O wyższych dowódcach armji szwedzkiej*).
- 31 AAN, Sztab Główny 616/71, 6 oktober 1929, Helsingfors, militärattaché kapten Chodacki till chefen för II avdelningen.
- 32 AAN, Sztab Główny 616/160, Odaterat, överstelöjtnant Zietkiewicz redogörelse från hans studiebesök i Finland och Sverige, skickades till II avdelningen 16 maj 1933.
- 33 AAN, Sztab Główny 616/197, odaterat, Major Andrzej Marecki, "Rapport från praktik i den svenska armén" (*Sprawozdanie z stague w armji szwedzkiej*).
- 34 AAN, Sztab Główny 616/157, 28 juli 1934, II avdelningen till attachén i Riga, Tallinn och Stockholm, vidarebefordrar "Redogörelse för praktik av kommendörlöjtnant Tadeusz Stokłasa i den svenska marinen 15.05.1934-20.06.1934" (*Sprawozdanie kdr.ppor.dypl Stokłasy Tadeusza ze stażu we flocie szwedzkiej odbytego w czasie od 15 V do 29 VI 1934*).
- 35 AAN, Sztab Główny 616/197, överstelöjtnant Rutkowski, "Rapport om praktik i det svenska infanteriet".
- 36 AAN, Sztab Główny 616/157, 28 juli 1934, II avdelningen till attachén i Riga, Tallinn och Stockholm, vidarebefordrar "Redogörelse för praktik av kommendörlöjtnant Tadeusz Stokłasa i den svenska marinen 15.05.1934-20.06.1934" (*Sprawozdanie kdr.ppor.dypl Stokłasy Tadeusza ze stażu we flocie szwedzkiej odbytego w czasie od 15 V do 29 VI 1934*).

Swedenborgs öde:

Om genialitet och kontinuitet i Swedenborgforskningen

DAVID DUNÉR

”Jag har aldrig förstått *ett* människoöde, icke ens mitt obetydliga”, säger Emanuel Swedenborg (1688–1772) i slutet av August Strindbergs drama *Karl XII* (1902).¹ Swedenborg som här befinner sig på slagfältet vid Fredrikstens fästning får i samma stund erfara kungens död: ”Han *är* död!” ropar Swedenborg. Dramat som avviker en del från det faktiska historiska förloppet (i själva verket hade Swedenborg undvikit att ställa sig till förfogande i Karl XII:s krigsäventyr), speglar ödets makt, om ett stort, rikt liv som drar förbi, som Swedenborg uttrycker det i början av den femte tablån. Swedenborg blir en av betraktarna av ”hjältekungens” våldsamma öde. Samtidigt innehåller dramat två av de mest klassiska händelserna i Swedenborgs liv: inte bara hans möte med Karl XII utan också hans avbrutna kärleksaffär med Christopher Polhems dotter Emerentia.

Vad är detta oförutsägbara och nyckfulla

öde? Men om det nu var så att Swedenborg inte förstod sig på ens sitt eget öde, hur ska vi då någonsin kunna förstå det? Få gestalter i den svenska lärdomshistorien har givit upphov till så vitt skilda tolkningar såsom i fallet med Emanuel Swedenborg. Det är på rätt få punkter som alla levnadstecknare kan sägas vara eniga i sin bedömning. Att han var allsidig och högst originell är väl bland de omdömen som kvarstår. Ingen påstår att han skulle ha varit en utbytbar schackpjäs, att han råkade befinna sig på rätt plats i rätt tidpunkt. Att han var verksam inom de mest skiftande områden, från matematik och fysik, över anatomi, fysiologi, psykologi till filosofi och teologi, är uppenbart. Men *vad* var Swedenborg? Hans gränsöverskridande verksamhet är inte alldeles lätt att inordna i något fack. Var han naturvetare, naturfilosof, teolog eller diktare?² Men att han skulle ha varit ett geni på alla områden, som vissa hävdar, är mer omstritt. Den

ständigt Swedenborgkritiske svenske läkaren Emil A. G. Kleen framställer honom i sin biografi, *Swedenborg. En lefnadsskildring* (1917–1920), snarare som en universalkläppare, en virrhjärna i allt han företog sig.

Den biografiska Swedenborgfloran är skiftande. Där finns alltifrån smädeskrifter, över psykobiografier till panegyriska, i det närmaste hagiografiska verk. Vi finner genetiska försök till förklaringar av Swedenborgs psyke. Är hans mentalitet och temperament ärvt efter fadern, biskopen i Skara, Jesper Swedberg? Eller annorlunda uttryckt: "soul from his father, and his body from his mother" – en swedenborgsk tanke vilken inleder William Whites biografi *Emanuel Swedenborg. His Life and Writings* (1867).³ Vidare finns psykoanalytiska försök i jungiansk anda, men också medicinsk-osteologiska undersökningar.⁴ Genom att undersöka hans ben och kranium ville man dra slutsatser om hans karaktär.

Vad är det som är så kontroversiellt i Swedenborgs liv, vad är det som leder till så helt olika tolkningar? Det är framförallt ifråga om tre saker: hans psykiska tillstånd, förhållandet mellan hans naturvetenskapliga och teologiska period, samt sanningshalten i hans skrifter. Det är problem som alla är oundvikliga, som man inte kan ställa sig likgiltigt inför som läsare. Men jag vill här argumentera för att det egentligen är främst det andra problemområdet som är av särskilt historiskt intresse. Om han var galen eller inte, eller om hans idéer är sanna eller falska, bör handskas med en viss försiktighet av en historiker. Det är främst de två förstnämnda problemställningar som ska diskuteras här, om hans psykiska tillstånd

och kontinuiteten.⁵ Alltså för det första, är Swedenborg genial eller galen? Var går gränsen mellan genialitet och galenskap, och har en "sinnesundersökning" någon vidare betydelse för en historisk studie? Säger dessa ord något om föremålet för forskningen eller mer om forskaren själv? Och för det andra, hur kunde en mekanistisk, rationalistisk och nära nog materialistisk naturvetare, bli en spiritualistisk mystiker och förkunnare av en övervärldslig andevärld? Är livet som sådant något kontinuerligt och sammanhängande, eller har det sina naturliga, kaotiska vändningar? Kan en viss händelse eller förlopp överhuvudtaget alltid förstås i ljuset av något föregående? Swedenborgbiografen visar sig att bli, genom dessa centrala frågor, inte bara ett ödesdrama och en utvecklingsroman, utan också en absurd komedi. Men först, hur ser forskningsläget ut inom Swedenborgforskningen?

Litteratur om ett fenomen

Swedenborgs märkliga levnadsöde att gå från naturvetenskap till andelära, från förnuftstro till mysticism, från matematik till änglasång, har gäckat många uttolkare. En del beklagar sig över detta "tragiska öde" och säger att Swedenborg en gång var en mycket lovande naturvetenskapsman, men tyvärr drabbades han av sinnessjukdom. Astronomen Erik Prosperin skrev 1791 om Swedenborg att "vi af det stora afbrott, som är ifrån *Regelkonsten* till det nya Jerusalem, så anledning at sucka öfver menskliga förståndets villor".⁶ Swedenborg både fascinerar och avskräcker. Många har förundrats

av Swedenborgs sällsamma skvader hop-satt av knastertorr matematik och drömmande fantastik. Friedrich von Schelling beskrev för Per Daniel Amadeus Atterbom Swedenborgs lära, att däri förde "den skönaste *Gemütlichkeit*, den frommaste poesi, den mest blixtrande djupsinnighet [...] en besynnerlig kamp med abstrakt dogmatism och dålig matematik".⁷ Schellings lärjunge, Gotthilf Heinrich von Schubert, förklarade Swedenborgs svårtillgängliga drömmatematik som "en högre form av algebra".⁸ Swedenborgs levnadsöde ställer frågor kring förhållandet mellan naturvetenskap och religion, mellan förnuftets och bibelordets sanningar, och frågan om vad som är det betydelsefulla i livet. Det finns hos honom en existentiell undran inför Gud och naturen, uppenbarelsen och förnuftet, visheten och kärleken. Swedenborg fann ett mönster i Guds labyrint, såg en linje genom dimman.⁹ Han sökte helt enkelt förstå världen.

En första aktningssvärd uppgift för Swedenborgforskningen var att organisera, katalogisera, utge manuskript och översätta de verk som kom från en man som till synes var underkastad Apelles maxim "nulla dies sine linea", inte en dag utan en rad. Närmare 42 000 sidor har han lämnat efter sig. Här har det främst varit företrädare för Swedenborgarnas egen kyrka, den "Nya kyrkan", som stått för arbetet.¹⁰ Det rör sig visserligen inte om några vetenskapliga utgåvor, men ändå användbara. Senast i raden är det ambitiösa *The New Century Edition* som ges ut av Swedenborg Foundation i West Chester, Pennsylvania.¹¹ Bland de viktigare insatserna kan nämnas

den amerikanske swedenborgaren Rudolph L. Tafels fotolitografiska återgivning från 1869–1870 av Swedenborgs manuskript, och James Hydes *A Bibliography of the Works of Emanuel Swedenborg* (1906).¹² Sedan 1898 har Swedenborg Scientific Association givit ut en tidskrift av högst varierande kvalitet, *The New Philosophy*, för studier i Swedenborgs filosofiska, vetenskapliga och teologiska skrifter. En annan tidskrift med liknande innehåll har funnits under en tid, *Studia Swedenborgiana*. Swedenborg Society i London ger ut läsvärda essäsamlingar om Swedenborg och hans kulturella inflytande.¹³ Under 1900-talets första hälft var tre nykyrkliga företrädare aktiva. Det var Alfred Stroh som ledde utgivandet av den ofullbordade samlingen av Swedenborgs naturvetenskapliga skrifter, *Opera quaedam aut inedita aut obsoleta de rebus naturalibus* (1907–1911), Cyril Odhner Sigstedt som gjorde ett mödosamt insamlande av dokument rörande Swedenborg, kallad "Green Books", och slutligen den kanske främste av dem, Alfred Acton, som översatte en lång rad av Swedenborgs naturvetenskapliga skrifter och sammanställde och kommenterade Swedenborgs brev och skrivelser i *The Letters and Memorials of Emanuel Swedenborg* (1948–1955).¹⁴ Ett annat viktigt bidrag är John Chadwicks lexikon till latinet i Swedenborgs teologiska skrifter som kom i en slutlig utgåva 2008.¹⁵

De nykyrkliga studierna och tolkningarna av Swedenborgs skrifter kan inte användas utan svårigheter. De har haft ett annat syfte än det rent vetenskapliga, ofta grundat i ett antagande om att allt Swedenborg skrev är sant, och att det finns en inre koherens, att

Swedenborgs skalle. Ett kraniums konturlinjer inritade på Swedenborgs porträtt i Principia rerum naturalium från 1734. Till höger, en fotografisk projektion av en modell av skallen på ett senare porträtt av Swedenborg. Johan Vilhelm Hultkrantz gjorde kring 1910 en rättsmedicinsk undersökning av ett kranium i Swedenborgs kista och drog, den felaktiga, slutsatsen att det, trots misstankar om det motsatta, verkligen var Swedenborgs eget. Doktor Hultkrantz misstog sig. Swedenborgs rätta skalle dök först upp på en auktion på Sotheby's i London 1978 och ropades då in av svenska staten för det facila priset av 1 500 pund. Hultkrantz, The Mortal Remains of Emanuel Swedenborg (1910–1912).

motsägelserna bara är skenbara i hans teologiska "kanoniserade skrifter" från *Arcana caelestia* (1749–1756) till *Vera christiana religio* (1771). Swedenborgs naturvetenskapliga teorier engagerade främst hans yrkesvänner kring förra sekelskiftet. Likaså naturvetarnas vetenskapshistoria är av svåränvändbart slag. I många fall har den handlat om att införliva i eller stöta ut Swedenborg ur naturvetenskapernas framgångshistoria, försöka upphöja honom till nationalhjalte eller visa att hans naturvetenskap var lika profetisk som hans andelära. Särskilt Swedenborgs

hjärnforskning har tilldragit sig intresse och fått goda betyg. Inte sällan har man bedömt honom utifrån uttolkarens samtida naturvetenskapliga nivå, och därigenom läst in sin tids vetenskapsbegrepp och vetenskapliga disciplinavgränsningar och försökt att i det allra längsta undvika "utomvetenskapliga", filosofiska och kulturella faktorer. I allmänhet kan man även säga att många Swedenborgsstudier har haft problem med att sätta in honom i hans samtid och i synnerhet haft svårigheter med de svenska skrifterna och den svenska idéhistorien. Denna

rotlöshet i tiden och geografin är det lätt att drabbas av.

I den akademiska forskningen råder en sällsam tystnad kring Swedenborg, den som vid sidan av Carl von Linné och Karl XII rönt störst uppmärksamhet utomlands. Två avhandlingar har skrivits om Swedenborg i Sverige, i litteraturhistoria 1961 och i idé- och lärdomshistoria 2004. Inom den svenska Swedenborgforskningen är det främst litteraturhistoriker med idéhistoriska intressen som ägnat tid åt Swedenborg. En klassisk studie är litteraturhistorikern Martin Lamms bok från 1915. I *Swedenborg. En studie öfver hans utveckling till mystiker och andeskådare* vill Lamm visa att Swedenborgs teologiska system kan ses i ljuset av hans naturfilosofi, att det finns ett samband mellan dem. Drömkrisen är inte en vattendelare mellan de två perioderna. I hög grad vilar hans metod på en underförstådd tanke om idépåverkan, att Swedenborgs teologiska och naturvetenskapliga tankar kan förklaras utifrån ett slags kausala orsaker från andra tänkare. Lamm sökte finna varifrån Swedenborg hade blivit påverkad, av sina egna naturvetenskapliga studier, av Plotinos, Descartes, Locke, Polhem eller andra.¹⁶ Ett sådant uppsökande av källor kan lätt leda fel. I fråga om bland annat ett Miltoninflytande visar Inge Jonsson i sin avhandling, *Swedenborgs skapelsedrama De Cultu et Amore Dei* (1961), hur lätt det är att missta sig vad gäller påverkan genom att utgå från yttre likheter i tankegångarna.¹⁷ I stället kan likheterna hänföras till äldre gemensamma källor, i detta fall Ovidius. I blickpunkten för Jonssons avhandling är Swedenborgs religiöst inspirerade skapelseberättelse

från 1745. Med ytterst noggranna studier av Swedenborgs naturfilosofiska verk, från främst tiden efter 1734, och genom att leta fram många av hans källor belyser Jonsson det swedenborgska skapelsedramat. Sedan har Jonsson i *Swedenborgs korrespondenslära* (1968) lagt fram vad som kan betecknas som det tyngsta och mest vederhäftiga som skrivits om Swedenborg.¹⁸ Han har där uppspårat otaliga källor och föregångare till den sene Swedenborgs kanske mest centrala idé, läran om korrespondenser mellan ord och begrepp. Korrespondensläran, visar han, kan ledas tillbaka till de naturfilosofiska verken, den är sprungen ur den matematiska andan och har rötter i bland annat den universalmatematiska traditionen.

Ett av de innehållsrikare bidragen från idéhistoriskt håll är Tore Frängsmyrs belysning av Swedenborgs geogoni i ett kapitel i avhandlingen *Geologi och skapelsetro* (1969).¹⁹ Från senare tid kan man nämna författaren Olof Lagercrantz sympatiska skildring men med en inte helt oproblematisk metod, i *Dikten om livet på den andra sidan* (1996), och Lars Bergquists inträngande, sensibla läsning av *Swedenborgs drömbok* (1988).²⁰ Bergquist har också stått för den senaste i raden av biografier över Swedenborg.²¹ I *Swedenborgs hemlighet* (1999), har han lyckats fånga Swedenborgs livsöde, personlighet och existentiella sökande. Till detta kommer också latinisten Hans Helanders rikt kommenterade och föredömliga vetenskapliga utgåvor av Swedenborgs latinska dikter som saknar motstycke inom Swedenborgforskningen. Latinisten Maria Berggren, som har upprättat en fullständig katalog av det swedenborgska handskrifts-

materialet på Kungliga Vetenskapsakademien, har också under längre tid undersökt latinet i Swedenborgs medicinska skrifter.²² Idéhistorikern Inga Sanner har nyligen behandlat det omedvetna hos Swedenborg och hans andliga värld.²³ Slutligen har jag själv bidragit med en avhandling i idé- och lärdomshistoria om naturvetaren Emanuel Swedenborg, *Världsmaskinen. Emanuel Swedenborgs naturfilosofi* (2004).²⁴ Men det som har skrivits om Swedenborg överskuggas av allt det som skrivits angående Swedenborgreceptionen, om hans efterföljare och läsare, om hans litterära påverkan på ett stort antal filosofer och skönlitterära författare.²⁵ Swedenborgianismen och Swedenborgskyrkans historia och kulturella betydelse har uppmärksammats i en rad studier.²⁶ För svenska förhållanden har vi två avhandlingar: kyrkohistorikern Harry Lenhammars *Tolerans och bekenntelseväng* (1966) och idéhistorikern Jan Hälls *I Swedenborgs labyrint* (1995).²⁷ Litteraturvetaren Anders Hallengren har därtill i ett par studier behandlat Swedenborgs inflytande på litteraturen och konstmusiken och lärans spridning över världen.²⁸

Sammanfattningsvis kan man säga att inom Swedenborgforskningen finns inte en enda monografi över Swedenborg själv från kyrkohistoriskt håll. Därtill lider den brist på idéhistoriska studier som utnyttjar det samtida källmaterialet och då i synnerhet det svenska. Få har försökt sig på att inte bara besvara frågan vad Swedenborg tänkte, utan *hur* han tänkte. Den polske författaren Czesław Miłosz formulerade utmaningen: fenomenet Swedenborg ”tillhör de enigma som, om de någonsin kan lösas, skulle kasta

ljus på lagarna för den mänskliga föreställningsförmågan i allmänhet.”²⁹ Jag skulle föreslå den omvända vägen, den att utgå från vad vi vet om den mänskliga föreställningsförmågan för att om möjligt kasta ljus över fenomenet Swedenborg, om hur han tänkte.

Genial eller galen?

Geni eller sinnesjuk? Vad avgör saken? Är det två sidor av samma mynt? Frågan skulle kunna formuleras såsom i John Hydes *Emanuel Swedenborg. An Outline of his Life and Writings* (1879): ”What shall we say of him? Only three theories are open to us. Either he was an impostor; or he was mad; or he was a true teacher raised up of the Lord”.³⁰ Å ena sidan har vi att göra med en skojare eller galning, eller en sann förkunnare av Herrens Ord å den andra. Bland Swedenborgbiografierna finner vi extremer i båda ändarna. I ena änden har vi de i det närmaste hagiografiska levnadsteckningarna. Här, såsom hos Newton Mahin, framställs han som Kristi andra ankomst, den som kom med det tredje testamentet, Guds sanna kristna religion:

The man to whom the Lord manifested Himself and whom He filled with His spirit, was Emanuel Swedenborg, the son of a Lutheran bishop of Sweden. Swedenborg had to be prepared from infancy for his work, which lasted about twenty-nine years. He interviewed about 100,000 angels, spirits, and infernals during that time.³¹

Och inte så sällan jämförs han med andra genier. Han är inte bara den andre Kristus,

utan också den svenska Aristoteles, den andliga Columbus, Nordens Buddha, Shakespeares och Michelangelos jämlike, en titanisk själskraft stöpt i hjälteform.³²

I den andra änden finner vi alltifrån påståenden om honom som opiummissbrukare, som psykotisk eller schizofren, till att vara en ren och skär skojare och lögnare. Den tyske filosofen Immanuel Kant for ut i angrepp med en hel bok, *Träume eines Geistesehers* (1766), och konstaterade att Swedenborg var en skojare och lögnhals och att allt han skrev hade sitt ursprung i rena fantasier från en sjuk hjärna. Eller är Swedenborgs liv i själva verket en absurd komedi? Han var i allmänhetens ögon ”kätteriets övers-tepräst och förkunnaren av fänens religion” – ett påstående vars motsats William Spear i stället med intensitet vill framhålla i sin biografi med den talande titeln *The Spiritual Columbus* (1876).³³ Och några spår av opium bär inte hans handskrifter, men väl av snus.³⁴ Mellan dessa ytterligheter, genialitet och galenskap, pendlar Swedenborgbiografierna. Att uppfattningarna så helt går isär säger en del om hur problematiskt ett och samma liv kan framstå. Men ofta handlar nog dessa polariserade tolkningar mer om levnadstecknarna själva än om föremålet för deras studier. Om man starkt uppskattar alternativt starkt ogillar Swedenborgs skrifter kan detta redan här ”bestämma” om han är geni eller idiot.³⁵ Bekännaren av Den Nya Kyrkans budskap lutar inte sällan åt att göra honom till ett av världshistoriens största genier, oavsett på vilket område han verkade. Den som svårigen kan identifiera sig med hans personlighet och tankar, klandrar honom i stället och hänvisar honom till

klåparnas och strebrarnas gemenskap.

Om vi vill bedöma Swedenborg som matematiker tycker man att detta borde vara relativt enkelt. Matematiken som regelsystem kan ju avgöra om vad som är tillåtet eller icke tillåtet att göra inom systemet. Vi skulle därmed kunna bedöma om Swedenborg kunde ”spelreglerna” för matematik, eller tillspetsat, om han kunde räkna rätt eller fel. Vi borde alltså ganska lätt kunna göra en objektiv värdering av hans förmåga. Men även här går utsagorna helt isär. De mer panegyriska verken framställer honom som en nydanande genial matematiker helt i klass med Leibniz och Newton, medan i de negativt inställda biografierna framställs han som en matematisk idiot, en som knappt kunde räkna.³⁶ I de panegyriska verken överförs hans teologiska genialitet till att även gälla för andra områden, författarens identifikation med Swedenborgs läror har gått ett par steg längre än vad som kan anses tillbörligt. Författarens uppgift blir inte endast att göra en god skildring som saknar tendentiösa klanger, utan i stället att underbygga det teologiska budskapets auktoritet. Och det är också nästan uteslutande i dessa verk som man finner påståenden om att han skulle ha varit en stor matematiker. Det motsatta fallet är även det i högsta grad ohistoriskt förfarande. Vi kan naturligtvis inte värdera det tidiga 1700-talets matematik utifrån nutida kunskaper. Vi sitter så att säga med facit i handen, och utifrån våra förutsättningar bedömer något med andra förutsättningar.

Vägen ut ur denna problematik, bort från det tendentiösa och anakronistiska, är en annan. Det är här historikerns arbetssätt

kommer fram i ljuset. Frågan – är Swedenborg en god matematiker? – kan bara besvaras (om den överhuvudtaget är historiskt relevant) med att se till vilket sammanhang Swedenborgs matematik ingick i. Hans kunskaper måste vägas mot dåtidens svenska matematiker, syftet med hans skrifter och skrifternas tillkomsthistoria. Då får vi en delvis annorlunda bild av Swedenborg som matematiker. Han var visserligen ingen matematiker av internationella mått, men jämför man med dåtidens svenska matematiker var han välorienterad.³⁷ Den bok som ibland framhålls som bevis på att Swedenborg var en svag matematiker är *Regelkonsten* (1718). Dess tillkomsthistoria kan belysa denna fråga. Utgivningsprojektet blev aldrig slutfört, och korrekturläsningen och övervakningen av tryckningen överlät Swedenborg till en vän. På samma sätt som när det gäller Swedenborgs matematik, grundar sig ofta bedömningarna av hans fysik och neurologi i levnadstecknarnas förhållande till hans teologi.

Så här i efterhand är det ju svårt att göra en tillförlitlig diagnos på hans sinnestillstånd. Några intervjuer och medicinska undersökningar kan vi ju inte göra. Men detta har inte hindrat att en hel del litteratur har skrivits i detta ämne. Amatörpsykologer, hjärnforskare och jungianer har försökt sig på en diagnos. Som historiker står man framför Swedenborgs skrifter som utmanar det sunda förnuftet. Men är historikerns uppgift att göra en professionell psykologisk diagnos? Som läsare är det naturligtvis svårt att inte ställa sig frågan om Swedenborg var vid sina sinnens fulla bruk. Även om det var möjligt att besvara frågan

om hans sinnestillstånd, är det alltså svårt att se att detta märkbart skulle förändra vår förståelse av det historiska sammanhanget. En idéhistoriker vill främst förstå hur vissa texter och idéer har fungerat i ett idéutbyte, hur de påverkat senare tänkare och hur de speglar en samtid eller en idétradition. Även den galnes idéer är därför i högsta grad historiskt relevanta, i de fall de har givit avtryck i mottagare, läsare och efterföljare, ger vägar ut till en samtid, eller ger ett återsken av traderade tankar.

Kontinuitet eller kaos?

Ett annat omdiskuterat problem gäller frågan om hur naturvetaren Swedenborg kunde bli mystiker, hur naturfilosofen förhåller sig till andeskådaren, hur han kunde gå från en rationalistisk och matematisk-mekanisk världsbild till en mysticistisk, spirtualistisk. Hur ska denna övergång tolkas? Var det en naturlig, stilla övergång, en kontinuerlig process utan några egentligen irrationella brott. Eller är det en våldsam omkastning, ett totalt avståndstagande från sin tidigare verksamhet? Går det en skarp gräns mellan naturvetaren och teologen? Ska man acceptera paradoxer i ett levnadsöde, att livet innehåller motsägelser, eller ska man betrakta livet som en kontinuerlig, logisk process, där allt följer av vartannat på ett otvetydigt rationellt sätt?

I fokus för studier av förhållandet mellan naturvetenskap och religion i Swedenborgs tänkande faller hans så kallade drömkris i mitten av 1740-talet. Fram till 1744 hade Swedenborg varit inriktad mot den naturliga världen. Men i *Drömboken* (1743–1744)

avspeglas en förskjutning i hans intresseinriktning. Drömmarna kretsar kring en inre kamp mellan naturvetenskap och religion, en klivenhet inför valet mellan att hänge sig åt naturvetenskapliga eller andliga studier. Efter drömkrisen är i stället enbart det andliga och religiösa det centrala i hans tänkande. Vissa Swedenborgkännare anser att denna drömkris eller omkastning från naturvetenskap till teologi är en plötslig, radikal händelse i hans tankeutveckling. Andra bedömare menar i stället att drömkrisen inte egentligen är någon vattendelare mellan de två perioderna. Och åter andra beklagar sig och säger att han en gång var en lovande naturvetenskapsman men tyvärr så avbröts detta av sinnessjukdom. En annan vanlig ståndpunkt, företrädd av nykyrkliga författare, är att hans naturvetenskapliga verksamhet bara var en förberedelseperiod inför det verkligt betydelsefulla, hans gudomliga uppgift i jordelivet, att förklara Guds ord med hjälp av korrespondenser. Här finner vi i det närmaste ett soteriologiskt element i Swedenborgbiografen, som får utvecklingsromanens form. Swedenborgs liv blir en frälsningshistoria, en historia om hur jordelivets Swedenborg fann det himmelska.

Martin Lamm vill i sin framstående biografi understryka en kontinuitet. Det finns ett inre sammanhang mellan Swedenborgs två perioder, den naturvetenskapliga och den teologiska. Drömkrisen och den skarpa skiljelinjen eller omkastningen från undersökningar av naturen till ett andligt uppdrag är ingen plötslig, revolutionerande omorientering i hans utveckling menar Lamm.³⁸ Han vill visa att studier av den naturveten-

skapliga perioden kan ligga till grund för förståelsen av Swedenborgs religiösa tänkande. Även Inge Jonsson är inne på något liknande i sin avhandling, samt i sin bok om korrespondensläran. Lamms grundtes är att Swedenborgs teologiska system inte blir "begriplig utan att sättas i samband med hans filosofiska åskådning i de naturvetenskapliga verken, då det genomgående grundar sig på denna". Han vill med andra ord undersöka den "Swedenborgska teosofiens genesis".³⁹

Det finns en del svårigheter med att försöka förklara hans teologi genom att hänvisa till hans naturfilosofiska verksamhet, att försöka läsa in en koherens mellan perioderna, något som tycks saknas. Frågan är om detta tillvägagångssätt alltid kan lyckas vara förklarande, om det kan öka vår förståelse av hans tänkande. Idéernas abrupta brott och ryckvisa förvandlingar kan falla i bakgrunden. Styrkan i denna läsning kanske främst ligger på det existentiella planet, än på det tolkande. Sambandet mellan perioderna ligger i en existentiell undran inför Gud och naturen, uppenbarelsen och förnuftet. Båda perioderna uppvisar samma impetus, samma drivkraft, att sammanfoga en förståelig världsbild. Båda uppvisar en syntetiserande tendens. Naturfilosofin präglas just av en syntetiserande världsbild. Hela verkligheten skulle sammanfattas, partikelvärlden med solvirveln, den mikrokosmiska människan med det makrokosmiska universum, skapelsen med *causa finalis*, det naturliga med det gudomliga, det ändliga med det oändliga. Samma problematik, som gäller för den naturvetenskapliga perioden, gäller även för den religiösa. Hans systematiska,

naturvetenskapligt färgade teologi präglas, trots de svindlande spirituella perspektiven, av en nykter, rationell och känslöshärskad atmosfär. Han är en empiriker i andevärlden som noggrant noterar vad änglarna och andarna har att säga.

Steget från naturvetenskap till religion är inte så stort som man i förstone förväntar sig. Det finns en del som tyder på att religiösa tankegångar och den brännande konflikten mellan de två världsbilderna ligger latent under ytan i hans naturvetenskapliga verksamhet. Naturvetaren Swedenborg spekulerade kring universums skapelse, själens essens och hemvist, kring förhållandet mellan förnuft och uppenbarelse, ändligt och oändligt. Han brottades med de religiösa och naturvetenskapliga världsbildernas diskrepans, och han försökte överbygga den underliggande konflikten med hjälp av rationellt tänkande och vetenskaplig systematik. Denna syntetiska strävan kommer till uttryck i systembyggandet, helhetsperspektiven, i sökandet efter sambanden och likheterna mellan det yttre och inre, mellan makro- och mikrokosmos, vilket till slut leder fram till den teologiska periodens korrespondenslära. Swedenborgs naturvetenskapliga forskning är ett livsprojekt som med andra ord i sin helhet kan betraktas som ett religiöst projekt.⁴⁰

När det gäller förhållandet mellan den vetenskapliga och den teologiska perioden uppnådde han aldrig och förutsatte troligen aldrig att uppnå samstämmighet. Han tog i stället i vissa fall avstånd ifrån en del idéer han hade haft som naturvetare. Till exempel skiljer sig Kristusmotivet i *De Infinito* (1734) tydligt från andelärens Kristus i den

senare teologiska perioden. Likaså undergår synen på geometrin en märkbar förändring. Geometrin, hävdade naturvetaren Swedenborg, är ett av det mänskliga förnuftets främsta redskap, med nästan obegränsade möjligheter. Under den andliga perioden förlorar däremot geometrin sin gudomliga status och förknippas i stället med det allra lägsta hos människan, geometrin blir det rent jordiska. I andeläran framstår *more geometrico* som ett av de mest fåfängliga, klumpiga och heretiska av alla försök att nå vetande. I andevärlden kan det följaktligen inte finnas någon geometri som på jorden. Det finns en hel del utrymme för den existentiella Swedenborgbiografen med inriktning på Swedenborgs brottande med etiska och existentiella frågeställningar.⁴¹ Brotten i åskådningarna kan vara intressanta. De belyser det föränderliga, flyktiga i idéernas och det personligas utveckling.

Noter

- 1 August Strindberg, "Karl XII", ur *August Strindbergs Samlade verk* 47, Stockholm 1993, 148. Swedenborg har faktiskt försökt sig på en självbiografisk skiss i ett brev, fast det långt efter Karl XII:s död. Se Emanuel Swedenborg, "Svar på brev från en vän", ur Carl Robsahm, *Anteckningar om Swedenborg*, Sollentuna 1989.
- 2 Ett annorlunda svar ger Jean Prieur. Swedenborg är en psykolog: "Swedenborg est un psychologue qui, bien avant Freud, étudie le symbolisme des rêves." Jean Prieur, *Un prophète pour notre temps, Swedenborg*, Meudon-Bellevue 1970, 5.
- 3 William White, *Emanuel Swedenborg. His life and writings* I, London 1867, 1.
- 4 Se Sören Ekström, *The dreams of Emanuel Swedenborg. Psychological study of a dreambook from 1743-1744*, Zürich 1972; respektive Johan Vilhelm Hultkrantz, *The mortal remains*

- of Emanuel Swedenborg, Uppsala 1910.
- 5 Det tredje problemet, det angående sanningen, har jag avhandlat i "Filosofins geometri och mekanik. Om sanning, ortodoxi och kontinuitet i Emanuel Swedenborgs tänkande", i Svante Nordin & Jonas Hansson (red.), *Att skriva filosofihistoria*, Lund 1998, 35–38.
  - 6 Erik Prosperin, *Tal, om kongliga vetenskaps societeten i Upsala; hållet för kongl. vetenskaps academien, vid præsidiij nedläggande, den 18 november 1789*, Stockholm 1791, 11.
  - 7 München, jan. 1818; cit. i Holger Frykenstedt, [rec. Horn], *Lychnos* 1954–55, 389; Friedemann Horn, *Schelling und Swedenborg. Ein Beitrag zur Problemgeschichte des deutschen Idealismus und zur Geschichte Swedenborgs in Deutschland*, Lörrach-Stetten 1954, 30.
  - 8 Gotthilf Heinrich von Schubert, *Symbolik des Traumes*, 3:e uppl., Leipzig 1840, 10; Inge Jonsson, "Swedenborg i Tyskland – Resor, reflexer, reception", *Bland böcker och människor. Bok- och personhistoriska studier till Wilhelm Odelberg den 1 juli 1983*, red. K.-I. Hillerud, E. Ljungdahl & M. von Platen, Stockholm 1983, 169; övers. förf.
  - 9 Jorge Luis Borges, "El otro, el mismo", *Obras completas. Obra poética 1923–1964*, Buenos Aires 1964; *Obras completas II*, 1952–1972, Barcelona 1989, 287; övers., "Emanuel Swedenborg", *Res publica* 45, Eslöv 1999, 80; Emilio Báez-Rivera, "Swedenborg and Borges. From the mystic of the North to the mystic in puribus", i Stephen McNeilly (red.), *In search of the absolute. Essays on Swedenborg and literature*, London 2004, 73; Ilja Kutik, *Hieroglyphs of another world. On poetry, Swedenborg, and other matters*, Evanston IL 2000, 79.
  - 10 Rudolf Leonard Tafel, *Results of an investigation into the manuscripts of Swedenborg*, Edinburgh 1869, 5–6; Hjalmar Holmquist, "Ur Swedenborgsforskningens historia", *Kyrklig tidskrift*, Uppsala 1909; Samuel Clarence Eby, *The story of the Swedenborg manuscripts*, New York NY 1926; Henry Söderberg, "Swedenborgdokumenten i Linköpings Stiftsbibliotek", *Linköpings biblioteks handlingar*, ny serie 12, Linköping 1989, 53–72; Jane Williams-Hogan, "Swedenborg studies: 'On the shoulders of giants'", *The new philosophy* 2002:1–2, 227–244.
  - 11 Jonathan S. Rose (red.), *Emanuel Swedenborg. Essays for The New Century Edition on his life, work, and impact*, West Chester PA 2005.
  - 12 James Hyde, *A bibliography of the works of Emanuel Swedenborg original and translated*, London 1906; se även Alfred H. Stroh & Greta Ekelöf, *Kronologisk förteckning öfver Emanuel Swedenborgs skrifter 1700–1772*, Uppsala 1910; A. S. Wainscot, *A bibliography of the works of Emanuel Swedenborg original and translated by the rev. James Hyde. Lists of additions to the bibliography since its publication in 1906*, London 1967; William Ross Woofenden, *Swedenborg explorer's guidebook. A research manual for inquiring new readers, seekers of spiritual ideas, and writers of Swedenborgian treatises*, West Chester PA 2002.
  - 13 Stephen McNeilly (red.), *On the true philosopher and the true philosophy. Essays on Swedenborg*, London 2002; idem., *In search of the absolute. Essays on Swedenborg and literature*, London 2004; idem., *Between method and madness*, London 2005; idem., *The arms of Morpheus. Essays on Swedenborg and mysticism*, London 2007.
  - 14 Emanuel Swedenborg, *Opera quædam aut inedita aut obsoleta de rebus naturalibus I–III*, utg. A. H. Stroh, Stockholm 1907–11; idem., *The letters and memorials of Emanuel Swedenborg I–II*, utg. A. Acton, Bryn Athyn PA 1948–55; Swedenborg Library, Bryn Athyn PA, *Academy collection of Swedenborg documents I–X*, "Green books"; se även Alfred H. Stroh, *A series of reports concerning investigations and proceedings in Sweden from 1902 to 1912*, Stockholm 1912; Alfred H. Stroh, *Investigations in Sweden 1902 to 1918*, Stockholm 1918; se även John Faulkner Potts, *The Swedenborg concordance. A complete work of reference to the theological writings of Emanuel Swedenborg I–VI*, London 1888–1902.
  - 15 John Chadwick, *A lexicon to the Latin text of the theological writings of Emanuel Swedenborg (1688–1772)*, London 1975–90; John Chadwick & Jonathan S. Rose (red.), *A lexicon to the Latin text of the theological writings of Emanuel Swedenborg (1688–1772)*, London 2008.
  - 16 Martin Lamm, *Swedenborg. En studie öfver hans utveckling till mystiker och andeskådare*, Stockholm 1915, vii.
  - 17 Inge Jonsson, *Swedenborgs skapelsedrama De Cultu et Amore Dei. En studie av motiv och intellektuell miljö*, Stockholm 1961, 28, 168; jfr Lamm 1915, 186; I övrigt fyra avhandlingar om Swedenborg: Hans Schlieper, *Emanuel Swedenborgs System der Naturphilosophie be-*

- sonders in seiner Beziehung zu Goethe-Herderschen Anschauungen, Berlin 1901; Robert H. Kirven, *Emanuel Swedenborg and the revolt against deism*, Waltham MA 1965; Robert Lawrence Calatrello, *The basic philosophy of Emanuel Swedenborg with implications for western education*, Los Angeles CA 1966; William Ross Woofenden, *Swedenborg's philosophy of causality*, St. Louis MO 1970; se även Inge Jonsson, 'Die Swedenborgforschung: ein persönlicher Überblick', *Kant und Swedenborg. Zugänge zu einem umstrittenen Verhältnis*, red. Friedemann Stengel, Berlin & New York 2008.
- 18 Inge Jonsson, *Swedenborgs korrespondenslära*, Stockholm 1969.
- 19 Tore Frängsmyr, *Geologi och skapelsetro. Föreställningar om jordens historia från Hierne till Bergman*, Uppsala 1969.
- 20 Lars Bergquist, *Swedenborgs drömbok. Glädjen och det stora kvalet*, Stockholm 1988; Olof Lagercrantz, *Dikten om livet på den andra sidan*, Stockholm 1996; David Dunér, [rec. Lagercrantz], *Lychnos* 1998, 296 f.
- 21 Lars Bergquist, *Swedenborgs hemlighet. Om Ordets betydelse, änglarnas liv och tjänsten hos Gud. En biografi*, Stockholm 1999; translation, *Swedenborg's secret. The meaning and significance of the world of God, the life of the angels, and service to God. A biography*, London 2005; David Dunér, [rec. Bergquist 1999], *Lychnos* 2000, 264; sedan Samuel Sandels, *Åminnelse-tal, öfver kongl. vetenskaps-academiens framledne ledamot ... Emanuel Swedenborg, ...*, Stockholm 1772, har de mer omtalade varit: Emil A. G. Kleen, *Swedenborg. En lefnadsskildring I-II*, Stockholm 1917-20; Signe Toksvig, *Emanuel Swedenborg. Scientist and mystic*, New Haven CT 1948; Cyril Odhner Sigstedt, *The Swedenborg epic. The life and works of Emanuel Swedenborg*, New York NY 1952; jfr Harry Lenhammar, "Swedenborgsbilden", *Kyrkohistorisk årsskrift* 1988; se även Hjalmar Holmquist, "Från Swedenborgs ungdom och första stora verksamhetsperiod", *Bibelforskaren. Tidskrift för skrifttolkning och praktisk kristendom*, Uppsala 1909; Hjalmar Holmquist, "Från Swedenborgs naturvetenskapliga och naturfilosofiska period", *Finska kyrkohistoriska samfundets årsbok III*, Helsingfors 1913; Francesca Maria Crasta, *La filosofia della natura di Emanuel Swedenborg*, Milano 1999.
- 22 Maria Berggren, "Det vetenskapliga latinet i Emanuel Swedenborgs medicinska verk", *Sjuttonhundratalet* 2005, 13-29.
- 23 Inga Sanner, *Det omedvetna. Historien om ett utopiskt rum*, Nora 2009, 55-72.
- 24 David Dunér, *Världsmaskinen. Emanuel Swedenborgs naturfilosofi*, Nora 2004.
- 25 Det har skrivits om Swedenborgläsare som Kant, Goethe, Blake, Coleridge, Schelling, Boström, Balzac, Emerson, Whitman och Baudelaire. Se t.ex. Karl-Erik Sjöden, *Swedenborg en France*, Stockholm 1985; Gottlieb Florschütz, *Swedenborgs verborgene Wirkung auf Kant. Swedenborg und die okkulten Phänomene aus der Sicht von Kant und Schopenhauer*, Würzburg 1992; Anders Hallengren, *The code of concord. Emerson's search for universal laws*, Stockholm 1994; Lynn R. Wilkinsons, *Dream of an absolute language. Emanuel Swedenborg and French literary culture*, Albany NY 1996; Wouter J. Hanegraaff, *Swedenborg. Oetinger, Kant. Three perspectives on the Secrets of Heaven*, West Chester PA 2007; Robert Rix, *William Blake and the cultures of radical christianity*, Aldershot 2007; Friedemann Stengel (red.), *Kant und Swedenborg. Zugänge zu einem umstrittenen Verhältnis*, Berlin & New York 2008.
- 26 Jane Williams-Hogan, *A New Church in a disenchanted world. A study of the formation and development of the General Conference of the New Church in Great Britain*, Philadelphia PA 1985; Anders Hallengren, *Universum som hieroglyfisk text. Swedenborg, Emerson, Whitman och det adamitiska språket*, Stockholm 1989; Olle Hjern, *Swedenborg och hans vänner i Göteborg*, Stockholm 1991; Wouter J. Hanegraaff, *New age religion and western culture. Esotericism in the mirror of secular thought*, Leiden 1996; Inga Sanner, *Den segrande Eros. Kärleksföreställningar från Emanuel Swedenborg till Poul Bjerre*, Nora 2003; Alfred J. Gabay, *Covert Enlightenment. Eighteenth-century counterculture and its aftermath*, West Chester PA 2005; Jane Williams-Hogan, "The place of Emanuel Swedenborg in the spiritual saga of Scandinavia", *Western esotericism. Based on papers read at the symposium on western esotericism held at Åbo, Finland on 15-17 August 2007*, red. Tore Ahlbäck, Åbo 2008; Harry Lenhammar, *Siarens återkomst. Swedenborg i Uppsala domkyrka*, red. David Dunér, Stockholm 2010.

- 27 Harry Lenhammar, *Tolerans och bekännelse-tväng. Studier i den svenska swedenborgianismen 1765–1795*, Uppsala 1966; Jan Häll, *I Swedenborgs labyrint. Studier i de gustavianska swedenborgarnas liv och tänkande*, Stockholm 1995.
- 28 Anders Hallengren, *Tingens tydning. Swedenborgstudier*, Stockholm 1997; idem., *Öarna under vinden. Färder i Swedenborgvärlden*, Stockholm 1997.
- 29 Czesław Miłosz, *The land of Ulro*, övers. L. Iribarne, 3:e utg., New York NY 2000, 137.
- 30 John Hyde, *Emanuel Swedenborg. An outline of his life and writings*, London 1879, 103.
- 31 Newton Mahin, *From Swedenborg. An outline of Emanuel Swedenborg's Latin testament*, New York NY 1959, 111.
- 32 Se bl.a. Daisetz T. Suzuki, *Swedenborg. Buddha of the North*, West Chester PA 1996; Helen Keller, *Den osynliga verkligheten och Emanuel Swedenborg*, Kungsbacka 1978, 27, 31.
- 33 William Spear, *Emanuel Swedenborg. The spiritual Columbus*, London 1876; övers., *Emanuel Swedenborg. Den andlige Columbus*, Stockholm 1956, 7.
- 34 Jfr ibid., samt William White, *Swedenborg. Hans lefverne och skrifter*, Kristianstad 1859, 210.
- 35 Swedenborg delade själv in sina läsare i fem klasser. Se Emanuel Swedenborg, *Diarium spirituale*, utg. Immanuel Tafel, Tübingen & London 1843–18, n. 2955; övers. George Bush, John H. Smithson & James F. Buss, *The spiritual diary of Emanuel Swedenborg*, London 1883–1902, n. 2955.
- 36 Se Kleen 1917–20, I, 168.
- 37 Se Inge Jonsson, *Emanuel Swedenborg*, New York NY 1971, 95; ny utg., *Visionary scientist. The effects of science and philosophy on Swedenborg's cosmology*, West Chester PA 1999; Staffan Rodhe, *Matematikens utveckling i Sverige fram till 1731*, Uppsala 2002.
- 38 Lamm 1915, 123–160.
- 39 Lamm 1915, vii.
- 40 Jfr Thomas Söderqvist, "Forskerbiografi", i *Slagmark* 1999:1, 8.
- 41 Se Bergquist, 1988. Angående den existentiella biografen jfr Eva Österberg, "Individen i historien. En (o)möjlighet mellan Sartre och Foucault", *Det roliga börjar hela tiden. Bokförläggare Kjell Peterson 60 år den 20 december 1996*, Stockholm 1996, 326.

Presidenten Quensel

BIRGER OLSSON

I sina *Minnesbilder* berättar Nils Quensel, före detta stadsråd och president i Kamrarrätten, att hans mamma brukade sjunga "små vaggvisor och religiösa sånger" när barnen skulle sova.¹ Han påminner om en av dem med orden: "Alla tillsammans mötas till sist hemma i himmelen".² Det är slutraden i refrängen till sången "Skynda till Jesus, Frälsaren kär", som numera finns i vår psalmbok, den ekumeniska delen, nr 221. Jag måste dock bekänna att jag aldrig hört den sjungas i någon gudstjänst sedan den 1986 fick sin plats där. Melodin har också använts för andra texter.³

Presidenten Quensel och jag hade inte mycket gemensamt när vi träffades första gången i slutet av augusti 1963 i civildepartementets lokaler i Gamla stan där 1963 års bibelkommitté inledde sitt arbete. Men denna sång hade vi hört många gånger plus andra liknande "små sånger" som barnen Quensel kallade dem, fast jag inte visste det

då. Vi hade mött dessa sånger redan innan vi föddes. Vi är båda formade av en väckelsefromhet, men den frodades i mycket olika miljöer.⁴

Birgitta Rengmyr Lövgren börjar och slutar sin bok om Nils Quensel med den s.k. Kejneaffären och tecknar medvetet, med den som bakgrund, en mycket ljus bild av Quensel. Jag hade aldrig kopplat ihop Quensel och Franciscus förrän jag såg titeln på hennes bok. Kejneaffären kände jag inte till när jag mötte honom. För en 12-årig bondpojke i en liten by i Mittsverige låg Mellersta Sverige och Stockholm i periferin. Så Birgitta Rengmyr Lövgren och jag har mycket olika utgångspunkter när vi berättar om Quensel. Jag mötte honom endast under de sista åren av hans liv.

När 1963 års bibelkommitté sammanträdde satt presidenten Quensel alltid längst in i det långsmala rummet i Gamla stan.⁵ Jag satt mitt emot honom vid dörren.

Vid sin högra sida hade han domprosten i Göteborg, Conny Edlund, som jag faktiskt hade mött tidigare som ny kyrkoherde i Anundsjö, dit han kom sedan han dispute-
rat i Nya testamentets exegetik i Uppsala. På ordförandes vänstra sida satt lektor Ansgar Eeg-Olofsson, av födsel och ohejdad vana missionsförbundare från Värmland och helnykterist, närmast mig satt de två yngsta i kommittén, på den högra sidan Carl-Ivar Stähle, professor i nordiska språk i Stockholm, och på den vänstra sidan Harald Riesenfeld, professor i Nya testamentet i Uppsala. I mitten på den högra sidan satt professorn i grekiska i Lund, Albert Wifstrand, och på vänstra sidan sekreteraren i Svenska Akademien, Karl Ragnar Gierow.

Ja, så satt vi i över fem år. Det blev sammanlagt över 80 sammanträdesdagar och ungefär lika många luncher på någon restaurang i Gamla stan. Vi sammanträdde klockan tio och höll på till klockan ett, då Quensel drog sig undan för att höra på börsnoteringarna. Sedan kom vi tillbaka från lunchen framåt tre för att skriva rese-räkningar och samla ihop oss innan vi slutade för dagen.⁶ Jag tror det är viktigt att skilja på sammanträde och lunch. President Quensel presiderade vid båda men på olika sätt. Han levde i flera världar.

Jag var 25 år när jag började som sekreterare i kommittén.⁷ Alla andra var dubbelt så gamla som jag eller mera. Medelåldern närmade sig 60.⁸ Jag hade just avslutat min grundutbildning i Uppsala med en teol. kand. och en fil. mag. som gav mig behö-
righet att undervisa i gymnasiet i kristen-
domskunskap, filosofi och psykologi. Ord-
förande tilltalades vid sammanträdena alltid

som presidenten Quensel, jag som magister Olsson eller på slutet licentiat Olsson. De andra fick heta doktor eller professor eller domprost eller lektor. Sista året lade Quensel bort titlarna med mig: Nu säger jag du till dig och du får kalla mig farbror, sa han. Min vana att säga farbror till folk var obefintlig så jag tror inte jag sa farbror Quensel eller farbror Nils så ofta.

Allt detta som en bakgrund till det jag kommer att säga här. För mig är president Quensel en mycket fast legering av *en högreståndskultur, ämbetsmannatraditioner, bundenhet vid det som varit och väckelsefromhet*. Jag skulle i det som följer vilja kommentera dessa fyra punkter något.

En högreståndskultur

Quensel skapade alltid ett avstånd mellan sig och andra samtidigt som han i mindre kretsar kunde odla en stor närhet. Han levde hela sitt liv i en högreståndskultur. Samhället kring det förre sekelskiftet var ett ståndssamhälle.⁹ Både Nils Quensel och hans syster Alice är mycket medvetna om det. Farfar och fadern var båda justitieråd och hade sina tjänsterum på slottet. Familjen bodde några somrar i närheten av kungen och de träffades även privat. Vid våra luncher berättade Quensel – han var en strålände berättare med en stor dramatisk förmåga – mest om den gamle kungen, dvs. Gustav V, och hans tid. Quensel var nära vän med honom och satte honom mycket högt som regent. Gustaf VI Adolf var på intet sätt hans like. Vi fick följa med till Sofiero, till möten med andra kungligheter, till konseljer med en rad olika regeringar.

Quensel vid luncherna var inte densamme som Quensel vid sammanträdena.

Quensel var stolt över den högreståndskultur som var hans. Men det är sällan han uttrycker en nedvärdering av andra stånd. Birgitta Rengmyr Lövgren anför ett brev till Erland Hjärne från Lindesberg där Quensel satt ting med nämndemän från trakten, ”pampiga gubbar av klassisk svensk bondetyp”, som han skriver. Och han tillägger: ”Det är verkligen en helt ny sida af tillvaron, som öppnar sig i denna miljö, och den är trots allt värd att lära känna”.¹⁰

Nu fanns redan i familjen en blandning av olika stånd, eftersom Quensels mamma var en fattig torparflicka från norra Skåne. Hennes mamma kom dock från en ärevördig bondesläkt i Stoby, norr om Hässleholm.¹¹ Många i samtiden måste ha sett giftermålet mellan Quensels föräldrar som en mesallians. Ett liknande giftermål finns tidigare i släktens historia när farfars farfarsfar, Conrad Quensel, professor i matematik i Lund, 1720 ville gifta sig en tredje gång.¹² Den första frun dog efter en rad barnafödslar, den andra frun hade vänsterprasel med en officer och Conrad Quensel fick efter diverse diskussioner i det akademiska konsistoriet i Lund lov att ta ut skilsmässa. Men när han sedan stod i begrepp att gifta sig med sin piga Pernilla ingrep konsistoriet igen. En sådan mesallians skulle dra vanära över hela professorskåren. Att en yngling genom studier och andra prestationer kunde växla stånd var väl en möjlighet men en piga kunde inte bara över en dag bli professorska. ”Christendomen uphäver inte världslig ordning och åtskillnaden emellan stånden”, står det i protokollet. När

Eberhard Quensel ville gifta sig med Anna Jönsson i slutet av 1880-talet blev tydligen Anna väl mottagen av Eberhards föräldrar. Tiderna hade förändrats en del och övergången från kassörska på Frimurarhotellet i Kristianstad till att vara hustru till en högjurist vid Högsta domstolen i Stockholm underlättades nog av en gemensam fromhetstradition.¹³

Högreståndsmiljön i Stockholm vid förra sekelskiftet präglade Nils Quensel under hela hans liv. Men samtidigt levde han också i närheten av de många fattiga i Stockholm genom sin farmors och sin mammas och sin egen omfattande välgörenhet. Det var en plikt att hjälpa om någon bad om hjälp och man hade möjlighet. Jag citerar ur hans *Minnesbilder*: ”Jag tog själv intryck av den medkänsla för de olyckliga och sämre lottade, som i praktiskt handlande omsattes i min familj enligt dess traditioner”.¹⁴ Jag vill gärna markera de sista orden: ”enligt dess traditioner”, dvs. enligt familjens traditioner. Att hjälpa de fattiga var något nedärvt och något som mest utmärkte kvinnorna i huset.

Det finns gränsöverskridande drag i Quensels liv men de hotade aldrig hans ståndstillhörighet som sådan.¹⁵ Det var de som levde utanför stånden, dvs. den växande arbetarklassen, som till sist skulle upplösa det kristna ståndssamhället.

Ämbetsmannatraditioner

Vid sammanträdena var presidenten Quensel ämbetsmannen in i minsta detalj. Det var SAKEN som stod i centrum, helt och hållet. Inläggen skulle handla om saken. Inga

personliga tyckanden, än mindre personliga utvidgningar. Några roliga historier existerade inte mellan kl. 10 och kl. 13. Bidrag till saken utifrån var och ens sakkunskap, logiska resonemang kring olika alternativ var det som gällde. Och det gjorde ju en sekreterare glad som skulle föra anteckningar om vad som sades och så småningom formulera förslag till betänkande.

Quensel uppskattade mest Albert Wifstrand som aldrig sa mer än det han visste. Majlice Wifstrad berättade för mig nyligen att Quensel hade ringt upp henne när hennes man hastigt hade dött sommaren 1964 och beklagade sorgen. Han menade att arbetet i kommittén nu inte alls skulle bli som det skulle ha blivit om Wifstrand kunnat vara med till slutet. Lektor Eeg-Olofsson företrädde bl.a. skolan och det kunde Quensel uppfatta som ett hot mot det nedärvda bibelspråket. Han hoppades mycket på att Carl-Ivar Stähles språkliga utredningar skulle ge honom rätt i vissa språkliga frågor. Harald Riesenfeld kunde ibland motsäga sig själv eller säga sånt som inte höll i längden och det gjorde honom inte helt pålitlig i Quensels ögon när det gällde översättningsföretaget som helhet.¹⁶ Karl Ragnar Gierow tillhörde de mer fria andarna som ibland var svår att få med i de övergripande resonemangen.¹⁷ Saken var i centrum och Quensel kunde också ibland acceptera uppfattningar som inte var hans om det fanns klara skäl för dem.

Nils Quensel var en ämbetsman av det gamla slaget. Han tillhörde en hög juridisk ämbetsmannasläkt i Stockholm och vid luncherna kunde vi i berättelsens form få besöka Högsta domstolen.¹⁸ Han hade

också varit statsråd i olika slags regeringar: bondeförbundsregeringen 1936, samlingsregeringen under kriget, den socialdemokratiska regeringen efter kriget. En minister som vandrar så mellan olika politiska grupperingar skulle nog mista allt förtroende idag. Men då fanns en gammal ämbetsmannatradition där en person av annan politisk åskådning kunde fungera som konsultativt statsråd. Såsom en äkta och sann ämbetsman av det gamla slaget som satte rättvisan och barmhärtigheten i centrum kunde Quensel accepteras av olika politiska partier.

Det var också som hög ämbetsman som Quensel blev ordförande i Svenska bibelsällskapet 1951. Han efterträddes 1971 av Sture Petré, president i Internationella domstolen i Haag och ledamot av Svenska Akademien. Det är intressant att se hur friherren och hovpredikanten m.m. Hans Åkerhielm beskriver läget när man 1977 skulle välja en ny ordförande efter Petré som hastigt dött i slutet av 1976.¹⁹ Han börjar med att säga att sällskapet alltid har tagit sin ordförande "från samhällets topp". Hittills har sällskapet haft "fjorton ordföranden, av vilka sex varit statsministrar, sex 'endast' statsråd och två 'bara' höga jurister". Styrelsen hade blickat ut över ämbetsmannavärlden för att finna en värdig efterträdare på ordförandestolen. "Vi fann", skriver han, "ingen statsminister och inte heller något statsråd som vi tyckte var självskriven och inte heller någon hög jurist". Men de hade hittat Carl-Gustaf Andrén, rektor för Lunds universitet. Så det fick bli han. Men det var ju uppenbart: han hade ingen adlig titel, han var ingen hög ämbetsman i kung-

ens eller regeringens närhet, han var inte lekman, han var inte stockholmare. Att ta en biskop från Skara till ordförande, eller än värre, från Norrland, skulle nog Quensel ha betraktat som ett förebådande av det stora avfallet. Även Åkerhielm muttrade en gång över att man inte lyckats hitta någon ordförande bland den stockholmska aristokratin. Och inte blev det bättre när Ebbe Arvidsson blev ordförande efter Andréén.²⁰

Bundenhet vid det som varit

Det är lätt att hitta exempel där presidenten Quensel ville hålla fast vid det som varit. Slutorden i företalet i *Minnesbilder* lyder: "Jag känner mig därför numera – något som jag här kan utsäga men knappast under min livstid vågat tillstå för andra – som tillhörde jag väsentligen ej vår tid utan det utgående 1800-talet".

"Det utgående 1800-talet", fast han var född så sent som 1894. Ibland efter sammanträdena följde jag honom från Gamla stan, Drottninggatan upp mot Adolf Fredriks kyrka där han bodde. Han kunde då berätta om det gamla Stockholm. De gamla husen, fyrspannen, hästdroskorna, officärer i uniform till häst eller till fots, polis-konstaplar i full mundering, madamner i fotsida klänningar och stora hattar, herrar klädda i svart och med cylinderhatt. Jag kan ännu liksom känna i kroppen hur vi tog av oss hatten och hälsade till höger och till vänster. Han älskade sitt gamla Stockholm mer än någonting annat. Det var ett stort företag att för en enda gång förlägga ett sammanträde till Stora Kopparbergs magnifika styrelserum i Falun och till Harald

Riesenfelds sommarstuga i Bjursås.²¹

Han höll som bekant fast vid den gamla stavningen med hv och fv och dt i stället för tt. "Jag hade ju tidigt lärt mig den gamla stavningen", sa han. "Varför skulle jag lämna det som jag en gång lärt mig"? Ett brevkort till mig från honom 1967 börjar: "Bäste licentiaten! Jag har talat med Eder maka", osv. Han använde I och Eder och skrev "öfver", och "skrifvelse". Han använde in i det sista pluralisformerna av verben. Svenska Dagbladet fick inte publicera hans dödsrunor om de inte behöll pluralisformerna. Han citerade mig veterligt aldrig 1917 års översättning i sina tal utan oftast 1883 års normalupplaga som ju kom den grekiska språkformen närmare. Vid jularna hade fadern läst 1703 års bibel i beriktigad form av Hans Magnus Melin med Dorés illustrationer, säkert en utgåva från 1877.

I sitt remissvar på kommitténs betänkande driver bibelsällskapet den uppfattningen att det visserligen behövs två översättningar men att den s.k. folkbibeln – det vill hellre ha namnet ungdomsbibeln – skulle översättas först.²² Endast de två gamla damerna i styrelsen hade en annan mening. Jag tror att styrelsens ståndpunkt svarar mot Quensels vilja. På det sättet skulle det gamla språket i 1917 års översättning få leva ännu en tid även om det kunde kritiseras på flera sätt.

Väckelsefromhet

En ordförande i bibelsällskapet skulle också vara from – ja, det gäller väl ännu idag – och Quensel var from, en from lekman.

Men det är inte så enkelt att beskriva hans fromhet. Han säger i *Minnesbilder*

att farfadern var ”strängt religiös”, vilket för mig betyder att han inte bara uppfyllde varje medborgares plikt att gå till kyrkan ibland eller ta ett visst ansvar för kyrkan.²³ Farfars farfar, Jacob Quensel, en mycket mångkunnig man, blev till sist kyrkoherde och prost i Ausås mellan Hälsingborg och Ängelholm.²⁴ I Malmö hade han kommit i kontakt med herrnhutare och deltog aktivt i deras samlingar. Som kyrkoherde tog han emot de herrnhutiska rundskrivelserna som gick runt i Sverige enligt en särskild sändlista. Hans förkunnelse var starkt kristocentrisk och en av de herrnhutiska missionärerna betygar att Jakob Quensel hade fått en särskilt nådegåva att vittna ”von dem heyland und seine wunden”. Det finns skäl att tro att Quensels farfar också var präglad av denna mer personligt färgade fromhet. Farmor hade kontakt med högreståndskristna som blivit väckta genom lord Radstocks besök i huvudstaden kring 1880. Hennes jungfrur var ”troende”. Hon upplät också nedersta våningen till statsrådinnan Giljam, en av dem som tillhörde den radstockska väckelsen, och hennes välgörenhetsföretag för unga flickor.²⁵

Alice och Nils Quensel säger ingenting om sin fars fromhet. Han tecknas mest som en sportig och utåtriktad ämbetsman som inte hade så nära kontakt med sina barn.²⁶ Modern var centrum i hemmet. Alice beskriver alla barnen som ”modersbundna”. Det gällde nog särskilt sonen Nils. Det var hon som sjöng väckelsesånger för sina små barn. Hon hade under sin tid i Kristianstad tillhört de lågkyrkliga gemenskaper som fanns där och deltog också senare en del i de högreståndskristnas samlingar i Stockholm.

Det är som jag ser det moderns väckelsefromhet som präglat sonen Nils fromhet, eventuellt förstärkt genom en herrnhutisk släkttradition.²⁷

I ett sådant perspektiv är det inte svårt att förstå vad som kan menas med den inre islossning som Nils Quensel talar om i sitt högtidstal vid bibelsällskapets årsmöte 1943.²⁸ Varje människa har enligt honom ett uppdrag, ett ansvar och det ”måste mottagas av själar, vari islossningen försiggått och efter sig lämnat en mjuk och närande mylla”. Om där inte finns någon ”islossning” blir det bara en plikt som tynger och tynger, en plikt som inte kan utlösa de ljusets och livets krafter som förmår betvinga den mörka och hårda världen. Det är inte nog med den plikt som kan ligga i ett visst ämbete. De förlösande krafterna kan ha bara en enda källa: Jesus Kristus.

Väckelsefromhet är en form av upplevelse-kristendom. Stor vikt läggs vid en särskild upplevelse, en andlig kris, ofta benämnd omvändelse. Varje väckelsekristen bör ha varit med om en sådan upplevelse. Quensel säger 1959 att början måste ske ”med det egna jaget som skall utsättas för evangeliets brännande eld men också fyllas av dess löften, dess hopp och förtröstan”.²⁹ Väckelsefromhetens omvändelseideal ska just innehålla dessa båda moment.

Nils Quensels mor hade säkert varit med om en sådan omvändelseupplevelse men hur är det med Quensel själv? Det offentliga material som nu finns ger inget tydligt svar på den frågan. Quensel talade mycket litet om sin egen tro. Han säger på ett ställe i *Minnesbilder* om modern: ”Hon var djupt och sant kristen, och mera genom exem-

pel och vår intuitiva känsla för hennes äkta väsen än genom många ord förde hon oss in i kristendomen”.³⁰ Kanske har Quensels mycket nära bundenhet till sin mor fört över hennes varma väckelsefromhet till hans inre så att den blivit ett med honom.

Bortsett från *Minnesbilder* har Quensel lämnat mycket litet efter sig i skrift. Av teologiskt intresse är hans innehållsrika högtidstal från bibelsällskapets årshögtid 1943 och de mycket korta inledningsorden till sällskapets högtidssammankomster.³¹ Där framträder särskilt följande drag:

1. En stark dualism mellan ljus och mörker, liv och död, glädje och sorg, Gud och världen, både i fråga om individen och i fråga om folken. Detta drag återkommer mycket ofta. Quensel ser sitt liv insatt i en kamp mellan det goda och det onda. Ingen enskild människa kommer undan att ta ställning i denna kamp. Hon har ett gudomligt uppdrag att kämpa för det goda.
2. En fokusering av både individen och kollektivet (generationen, släktet, folket). Denna dubbla inriktning är delvis beroende av det ståndsamhälle Quensel levde i och av hans ansvarstagande som ämbetsman.
3. En mycket nära sammankoppling av det inre och det yttre. Varje handling har sin början i det inre och det inre måste alltid ta sig uttryck i handling. Alla handlingar är beroende av personligheten.
4. Evangeliet om Jesus Kristus som det helt avgörande för både individ och folk och samhälle. Det enda bibelord han citerar

flera gånger är: ”Jesus Kristus är den samme, i dag, i går och i evighet”. I hans tal från 1952 står det: ”Lagens tavlor och stjärnan från Betlehem är det omistliga för vårt samhälles bestånd och kärlekens liv bland människorna, för själarnas styrka att uthärda livets vederböda och för deras förberedelse till sin eviga bestämelse”. Kristus är den ende som kan låta ljusets makt segra över mörkrets.

5. Jesus Kristus hittar man endast i den heliga Skrift, särskilt i evangelierna. Men för att Skriften ska fungera måste den inre upplysningen till. Anden finns inte vid sidan av ordet. Att en ordförande i bibelsällskapet ständigt träder upp till försvar för Bibeln är ju inte oväntat men det finns i hans sätt att tala om Bibeln en mycket djup personlig övertygelse och erfarenhet.
6. En tydlig markering av den inre upplevelsen, evangeliets brännande smärta och evangeliets befriande verkan i glädje och hopp och tjänst. Det är det som jag ovan beskrivit som väckelsefromhetens omvändelseideal.
7. Att i allt tjäna sin nästa. ”Den som vill bli stor bland eder, han skall vara eder tjänare”. Detta kommer mycket tydligt fram i Rengmyr-Lövgrens teckning av Quensel som en Franciscus. 1943 säger han: ”Att tjäna i frihet och frivilligt, är livets mening och skönaste innehåll. ... All glädje man själv känner och får skall delas med andra. ... Om givandets glädje är den största, så gäller detta i alla avseenden. Det gäller att dela sitt jordiska goda lika väl som att ge sina bästa kraf-

ter åt andra. Det gäller att ej småaktigt väga egen fördel mot det allmännas. Det är just detta evangeliet lär. Isoleringen är lika farlig för kyrka och kristendom som för den enskilde". Högreståndsväckelsen i Stockholm ledde till ett brett och omfattande välgörenhetsarbete.

Dessa drag i Quensels fåtaliga teologiska bidrag bekräftar min tes om väckelsefromhet som en grundläggande bakgrund för att förstå presidenten Quensel, även om Quensel ibland beskriver denna fromhet i termer som hör förra sekelskiftet till.³²

Presidenten Quensel talade alltså inte gärna om sin egen tro, men han tog ibland upp teologiska frågor med mig. Som en självmedveten lekman var han stolt över sina diskussioner med den teologiskt mycket liberale docenten Emanuel Linderholm i Uppsala. De träffades ofta hos farbror Lundström, dvs. hos kyrkohistorieprofessorn Herman Lundström som hörde till familjens vänkrets. Också juristfamiljerna Quensel och Petterson var nära vänner, och sedan ungdomen kände Quensel de två sönerna Petterson som tog namnet P:son Wetter. Gillis P:son Wetter var den förste professorn i NT i Uppsala som blev internationellt känd och erkänd.³³ Han ansågs väl än mer avfallen från traditionell kristendom än Linderholm. Men Quensel hade med glädje och behållning diskuterat med dess unga teologer och kunnat ge skäl för sina egna konservativa ståndpunkter. I väckelsefromhetens anda hade han inte mycket till övers för ickeväckta präster eller små teologer som hade skrivit avhandlingar av föga värde enligt hans mening. Han var en självständigt tänkande lekman

väl bevandrad i den teologiska diskussionen. Självständighet skulle utmärka varje enskild kristen. Även här kunde han passa in i raden av tidigare ordföranden i bibelsällskapet.

När Quensel hade dött i november 1971 höll friherren och löjtnanten, fältprosten och kontraktsprosten, hovpredikanten och pastorn i hovförsamlingen Hans Åkerhielm – det var såna titlar man skulle ha om man satt i bibelsällskapets styrelse, ja, gärna ett snäpp högre – ett kort tal såsom styrelsens vice ordförande. Det har en stående refräng: Han var en högst ovanlig man. Jag citerar:

"Han var en högst ovanlig människa, och vi kommer aldrig att möta någon som liknar honom.

Han hade en högst ovanlig begåvning ...

Han hade en högst ovanlig religiositet ...

Han hade en högst ovanlig förmåga att fånga sin omgivning ...

Han kunde vara en högst ovanlig talare..."

Jag är böjd att hålla med Hans Åkerhielm. Presidenten Quensel "var en högst ovanlig människa, och vi kommer aldrig att möta någon som liknar honom". Det utgående 1800-talet i ett Stockholmsperspektiv är något som aldrig kommer igen.

* Svenska bibelsällskapet hade bett teol. dr Birgitta Rengmyr Lövgren att hålla ett föredrag vid sin huvudmannasamling i Uppsala den 17 november 2010 om presidenten

Nils Quensel, ordförande i sällskapets styrelse 1951–1971, utifrån sin bok *Franciscus i den svenska regeringen* (Bokförlaget Temamet: Åkersberga 2010), i fortsättningen förkortat Rengmyr Lövgren. Jag ombads att hålla ett kort anförande i anslutning till föredraget. Det är bakgrunden till denna text om presidenten Quensel.

Noter

- 1 Nils Quensel *Minnesbilder* (Norstedts förlag: Stockholm 1971), s. 29, i fortsättningen förkortat *Minnesbilder*. Hans äldre syster, Alice Quensel, bekräftar detta i sin minnesbok *Äldsta dotter. Minnen av Stockholm och ämbetsmannafamilj* (Wahlström & Widstrand: Stockholm 1958), s. 64, i fortsättningen förkortat *Äldsta dotter*.
- 2 *Minnesbilder*, s 31.
- 3 Se vidare not 27.
- 4 Vi var båda också produkter av det gamla elitläroverket, även om Högre Allmänna Läroverket i Härnösand inte på långt när kunde mäta sig med Norra Latin i Stockholm. Vi fick vår akademiska utbildning i Uppsala, Quensel en fil.kand. och en jur. kand. efter sexton terminer och jag en teol.kand. och en fil.mag. efter sju terminer. Naturastipendiet räckte inte längre.
- 5 De första sammanträdena ägde rum i civildepartementets lokaler Slottsbacken 6 men sedan nästan alltid i ecklesiastikdepartementets lokaler på Svartmangatan 9. Kommittén hade tillsatts i början av april 1963 för att utreda behovet av en ny översättning av Nya testamentet och utforma principer och praktiska riktlinjer för hur en sådan skulle komma till stånd. Kommittén överlämnade sitt betänkande till ecklesiastikminister Palme den 18 februari 1969.
- 6 Vi arvoderades enligt kommittékungörelsen, 20 kr per dag (= två arbetstimmar), för min del max. 620 kr per månad. Sekreterarearbetet betraktades i första hand som en meritering. Vår sekreterare i departementet föreslog på ett tidigt stadium att jag skulle begära audiens hos Torsten Svensson som hade hand om

- kyrkofrågorna. ”Om du nu vill bli domprost nå’n gång”, som han sa. Jag hade ett samtal med Svensson, men någon domprost blev jag inte.
- 7 Presidenten Quensel hade bitt Harald Riesenfeld att hitta en sekreterare i Uppsala. Enligt uppgift frågade han tjänstgörande docenten i Nya testamentets exegetik, Birger Gerhardsson, men denne hade sin blick fäst vid Lund där professuren snart skulle bli ledig. Troligen nämnde Gerhardsson mitt namn för Riesenfeld. Jag blev tillfrågad i maj 1963 och utsågs till sekreterare i kommittén den 11 juni samma år.
  - 8 Quensel var född 1894, Eeg-Olofsson och Wifstrand 1901, Edlund och Gierow 1904 och Ståhle och Riesenfeld 1913. Wifstrand dog 1964 och ersattes av sin kollega i Göteborg, Ingemar Düring, född 1903.
  - 9 Enligt Alice Quensel, *Äldsta dotter*, s. 68–72, fanns det nedärva ståndssamhället kvar fram till första världskriget och hade uppenbara fördelar. Quensel accepterade det för sin egen verksamhet men såg tydligare dess avvisidor: ”Jag var tidigt djupt gripen av de skriande orättvisorna mot dem som slet och strävade för en lön, som ej kunde förslå till att upphålla ett människovärdigt liv, för en ofta talrik familj, och som, fastän de så länge krafterna räckte utförde det outhärligaste och viktigaste av allt arbete i samhället”, *Stockholms stiftsbok 1965–1966*, s 66. Se också Rengmyr Lövgren, s. 71–73.
  - 10 Rengmyr Lövgren, s. 27f.
  - 11 Både Alice och Nils Quensel markerar särskilt att det var en ansedd bondesläkt, *Äldsta dotter*, s. 63, *Minnesbilder*, s. 28.
  - 12 Se *Lunds stifts Herdaminne*, Ser. II Biografier. 10. Åsbo och Bjäre kontrakt, s. 91f.
  - 13 Se vidare nedan.
  - 14 *Minnesbilder*, s. 50, Rengmyr Lövgren, s. 19, 71f.
  - 15 Han uppfattade tydligen kyrkan som en statsinstitution. ”Quensel hade burit med sig bilden av det kristna samhället, där de statliga organen skulle uppträda till kyrkans skydd och försvar och ta på sig det ekonomiska ansvaret”, Rengmyr Lövgren s. 65f.
  - 16 Han kunde också privat uttrycka en misstänksamhet mot Riesenfeld på grund av hans högkyrkliga ståndpunkter. Enligt en artikel i den katolska tidskriften *Signum* (nr 5, 2010, s. 29–36) var Riesenfeld redan 1938–39 katolik

- i själ och hjärta. 1952 tog han kontakt med en katolsk biskop för eventuell konvertering men fick rådet att stanna kvar i Svenska kyrkan och påverka dess blivande präster i rätt riktning. 1977 bekräftade Josef Ratzinger "die völlige Übereinstimmung des Glaubens und des Denkens, die uns vom ersten Augenblick an verbunden hat". Han konverterade först när översättningsarbetet hade avslutats.
- 17 Quensel var mycket irriterad över att Gierow hade publicerat sitt inlägg i översättningsfrågan som en understreckare i Svenska Dagbladet. Gierow antydde till mig att det var ju ett sätt att få litet betalt för arbetet i kommittén.
- 18 Om släkten Quensel, se nu *Svenskt biografiskt lexikon* 29 (1997), s. 550-567.
- 19 *Berättelse och redovisning av Svenska Bibelsällskapets styrelse* (i fortsättningen förkortat SBS årsbok) för år 1977, s. 11f.
- 20 Ebbe Arvidsson, född i Malmö 1914, son till en järnvägstjänsteman, prästvigd 1942 och så småningom rektor för RKU:s ungdomsledarinstitut i Sigtuna. Han anställdes av bibelsällskapet 1966 för dess pedagogiska verksamhet och invaldes i styrelsen 1970 när han blivit direktor för Lutherhjälpén.
- 21 Resan till Dalarna ägde rum den 8-10 mars 1965. Som skäl till att inte lämna Stockholm hänvisade Quensel till han måste ta hand om katten och att han behövde höra börsnyheterna.
- 22 Remissvaret finns i Konseljhandlingar från den 14 april 1971.
- 23 *Minnesbilder*, s. 12. Farfadern, fadern och han själv var vissa tider ledamot av Adolf Fredriks kyrkoråd.
- 24 Se *Lunds stifts Herdaminne*. Ser. II. Biografier. 10. Åsbo och Bjäre kontrakt (Lund 1985), s. 86-92.
- 25 Lord Radstock kom till Stockholm hösten 1878 på en genomresa från Ryssland och predikade under en längre tid i Blasieholmskyrkan. Många kom till tro, även personer som hörde till kungahuset, och de började ha egna samlingar i hemmen och i mindre lokaler. Det är klart belagt att både Quensels mormor och mor hade goda kontakter med denna alliansartade form av väckelse bland de högre stånden i Stockholm. Se vidare Lars Österlin, *Stockholmsväckelsen kring Lord Radstock* (SKD: bokförlag: Stockholm 1947).
- 26 Det finns ett tydligt avstånd i Quensels teckning av sin far i jämförelse med hans teckning av modern, *Minnesbilder*, s. 20-31. Systemen är mera positiv, *Äldsta dotter*, s. 58-62. Han säger om sin mamma: "Ännu på min ålderdom sörjer jag henne. En av de små sånger hon sjöng när jag var litet barn slutade med 'Alla tillsammans mötas till sist hemma i himmelen'. Nog ville jag möta mamma!", *Minnesbilder*, s. 31. En enda gång såg jag Quensel starkt upprörd. I ett samtal hemma hos honom menade domprosten Edlund att vi nog inte skulle känna igen varandra efter döden. "Hur kan en domprost i Göteborg säga något sådant", var hans återkommande kommentar till mig.
- 27 Modern kan genom sin släkt ha varit i kontakt med den lågkyrkliga väckelsen redan i Stoby. Hon kom till Kristianstad i början av 1880-talet - hon var född 1865, hennes mor dog 1879, och hon flyttade till Stockholm 1889 - och deltog där i de väckelsekristna samlingar som fanns i staden. Jag har sökt identifiera den sångbok som modern använde men inte lyckats. Refrängen fanns i flera former i slutet av 1800-talet.
- 28 SBS årsbok för 1944, s. 13-18. Rengmyr Lövgren (s. 99) klagar över att teologerna Arvastson och Andréén inte uppmärksammar talet om islossning i sin analys av talet i A. Arvastson och C.-G. Andréén, *Bibeln i blickpunkten: Svenska bibelsällskapets historia speglad i högtidstalen 1816 - 1965* (Diakonistyrelsens Bokförlag: Stockholm 1967),
- 29 SBS årsbok för 1959, s. 6.
- 30 *Minnesbilder*, s. 30.
- 31 De finns publicerade i SBS årsbok för 1944, 1953-59 och 1961.
- 32 Enligt Agne Nordlander träffade biskop Sven Danell och Frank Mangs Quensel en gång för att få med honom i arbetet med den s.k. bibelläsningssringen. Quensel avböjde och sade att han under hela sitt liv hade läst Roos andaktsbok och det räckte för honom. Magnus Fredrik Roos, död 1803, hörde hemma i den s.k. Württembergspietismen. Se Helge Brattgård, *Bibeln och människan i Magnus Friedrich Roos' teologi*, Gleeup: Lund 1955). Denna andaktsbok har mycket gemensamt med det jag sagt om Quensels väckelsefromhet. Möjligen har Quensels teologiska uttryckssätt påverkats av Pontus Wikner.

- 33 Birger Olsson, "Förändringar inom svensk bibelforskning under 1900-talet", i *Modern svensk teologi – strömningar och perspektivskiften under 1900-talet* (Verbum: Stockholm 1999), s. 88-90.

Johan Skyttes retorik

JAN LIONEL SELLBERG

Sedan flera decennier är retorikämnet stort som kunskaps- och användningsområde inom undervisningsväsendet och andra centrala samhällssektorer. En mängd retorikexperter framträder numera i media med uttalanden om bland annat politikernas diskussionskonst och kroppsspråk men deras analyser är ofta ytliga och snuttifierade, insvepta i godtyckliga eller kvasipsykologiska tolkningar. I den här artikeln ämnar jag gå tillbaka några sekler i retorikens teori och praktik för att undersöka retoriken hos diplomaten, friherren och riksrådet Johan Skytte (1577–1645). Han var en av den tidiga svenska stormaktstidens klassiskt skolade retoriker och när renässanshumanismen fick fotfäste i Sverige på 1500-talet, vilket medförde att intresset för retorikämnet återuppväcktes och främst i dess nyttoinriktade ramistiska version, fick den en engagerad och entusiastisk förespråkare i Skytte. Bland många roller i det offentliga

livet låg han också bakom vältalighetens framskjutna roll i bildningslivet under tidig stormaktstid.¹ Av samtiden ansågs han vara en ytterst skicklig retoriker och hans orationer ett mönster för en retorisk framställning. Ett flertal av dem är bevarade, de med politiska syften inlemmades i en göticistisk historieskrivning och var beställningsarbeten som trycktes i opinionsbildande syfte.²

Enligt Petrus Ramus (1515–1572) skulle man studera det naturliga språkets logik, och den som uttryckte sig väl och tydligt antogs också behärska det sunda tänkandets regler. Lika viktigt var att inrikta sig på handfast nyttoinriktad kunskap. Kombinationen av vältalighet och inriktning på samhällsnytta förblev ett livslångt tema hos Skytte och utgjorde en drivkraft för hans engagement i upprustningen av Uppsala universitet. I den satsningen ingick hans donationsbrev av 1 januari 1622 varmed han inrättade en professur i *Eloquentia et Politices* vid samma

universitet, därefter kallad den Skytteanska professuren och som lever vidare.³

I statsvetenskapligt sammanhang är Skytte troligen mest känd för den här donationen, men som en viktig person i statsgrundandet under tidig svensk stormaktstid intar han dessutom en garanterad plats i första hälften av 1600-talets svenska politiska historia. Ett av hans viktiga verksamhetsområden, dessutom i samklang med donationsbrevets intentioner, var att han tillsammans med Axel Oxenstierna svarade för universitetspolitiken under den tidiga svenska stormaktstiden.⁴

Skytte i sin samtid

Skyttes biografi utspelades mot fonden av en politiskt turbulent tid då Sverige steg upp till en ny europeisk stormakt som under första delen av 1600-talet genomgick ett statsbyggande underkastat komplicerade politiska processer. Därtill försatte sig landet i försvarande omständigheter såsom trassliga statsfinanser. Från en borgerlig bakgrund steg Skytte till att bli en av de centrala gestalterna under tidig svensk stormaktstid sedan han som rådgivare åt Karl IX och som kronprins Gustav Adolfs lärare samt hög ämbetsman etablerat en nära relation till kungamakten. Tack vare kunskap och kompetens kom han att ingå i den allians mellan kunskap och makt som staten eftersträvade för nationalsstatsbyggandet. Detta möjliggjorde för honom som retoriker att inta en auktoritativ och legitim retorisk plattform i statsnyttans tjänst.

Att Skytte i sitt yttre värv gjorde en framgångsrik offentlig karriär underlät-

tades dessutom av den brist på utbildade och kunniga personer som uppstått efter Linköpings blodbad år 1600 och högadelns flykt till Polen. De kompetensförluster som då uppstod skapade ett mycket starkt behov av kunniga och begåvade personer, vilket ytterligare möjliggjorde en karriär för personer med Skyttes utbildningsmässiga och borgerliga bakgrund.⁵ Hans karriär främjades också av att 1600-talets framväxande nationalstat vid sin sida behövde en elit av ”uppfostrare” och experter i besittning av den kunskap som bedömdes vara nödvändig för att handha statens nya och växande funktioner. Mot den bakgrunden och med uppstigandet i offentligheten uppfattades han i samtiden att vara en *homo novus*.⁶

För att nå framgång i statsbyggandet krävdes i statsnyttans namn samtidigt en konformitet mellan undersåtarnas beteden och värderingar och det av staten definierade och propagerade normsystemet, ”det allmänna bästa”. Mot den dubbla målsättningen framträder Skytte som en historiskt situerad personlighetstyp, som insatt i ett historiskt sociologiskt mönster såväl ingår i renässanshumanisternas intellektuella bildningselit som delar deras upphöjda självsyn och uttalade självmedvetande. Den personlighetstyp som renässanshumanisterna efter antik förebild ställde upp som ideal, och själva ofta skrev in sin roll i, var *vir civilis*, statsmannen. Denne var en vis och dygdig man av värld, som i sig förenade egenskaperna att besitta *ratio* varmed avsågs förmågan att kunna finna sanningen och resonera logiskt för att övertyga, och *sapientia*, det vill säga förmågan att med retorikens hjälp kunna få åhörarna att ac-

ceptera ratios argument.⁷ I specifikationen på en vir civilis tillkom att denne valt den föredömliga livsbanan att ägna sig åt ett aktivt liv under vilket han påtagit sig ansvar och plikter i offentlighetens tjänst.⁸ Hänvisande till sin klassiska bildning och dess betydelse för realvetenskapernas utveckling uppfattade de sig själva som ytterst lämpliga att verka som furstliga rådgivare och administratörer av statsangelägenheterna.⁹

Den här personlighetstypen passar inte bara väl in på Skytte i en objektiv bemärkelse, den motsvarar också hans självbild som man kan avläsa i furstespeglen *Een kort undervijnsning: Uthi huad Konster och dygder een Fursteligh Person skall sikh öfwe och bruke then ther tencker medh tijdhen lyckosalighen regere Land och Rijke* (1604). Den författade han för sin elev kronprins Gustav Adolfs utbildning och den är svensk litteraturs första tryckta uppfostringskrift.¹⁰ Till metod och innehåll följer den det ramistiska kunskapsidealets målinriktning för en furstlig fackutbildning. Skriften är följaktligen en praktisk och nyttoinriktad handbok för hur ett rike ska styras och vilka bokliga och praktiska kunskaper en furste måste besitta för att sköta sitt ämbete till gagn för rikets invånare men också betydelsen av pliktkänsla betonas. Idéhistorikern Bo Lindberg spårar inslag i den från såväl den traditionella furstespeglen som influenser från Justus Lipsius (1547–1606), en filosof på modet främst genom sina verk om politik som egen disciplin och propagerandet av neostocistisk moralfilosofi.¹¹ Jämte den pedagogiska ambitionen underbygger Skytte sin betydelse och lämplighet för en högre statstjänst med att åberopa sig på de erfa-

Johan Skytte.

Johan Skytte (1577–1645).

renheter och kunskaper han som diplomat förvärvat i umgänget med betydande personer under sina många utrikes resor. Därtill fyller han också i sin självbild med de egenskaper en fursterådgivare måste besitta för att uppfylla sitt nyttiga statsvärv. Denne ska vara trogen, erfaren och gudfruktig samt besitta såväl boklig bildning som språkkunskaper och slutligen vara välförfaren i retorik. Till skada för staten är det däremot om fursten omger sig med ”hofskrytare, ridder-rödh och trappdragare hwilka gemeenligen i hoflefwerne pläge wahra och sitt hemwist hafwa. Ja ther sammenstädes, såsom Engrer och Mattkar krype och kräle”, och inte minst avfärdas lismare, smickrare och jasägare som hot mot furstens möjligheter att verkställa en rationell maktutövning. Ett likartat anslag finns i donationsbrevet där självbilden av honom som en vir civilis reflekteras i redogörelsen för hur han under personliga uppoffringar varit staten trogen genom att i sin offentliga verksamhet måna om dess väl och ve i alla lägen. I visshet om

sin betydelse och som tecken på en förhöjd självsyn skrev han i det utförligare 2:a donationsbrevet att han med donationen ville lämna ett monument efter sig.¹²

I övrigt kan sägas om skriften att den mot bakgrund av tidens diskussion om kunskapens natur kan uppfattas som en polemik mot skolastikens ännu dominerande repetitiva kunskapssyn. Synnerlig vikt fästes vid språkfärdighet och förmåga till vältalig framställning, och till övriga ämnen som måste ingå i en furstes fackutbildning räknades i synnerhet tillämpad matematik, geometri, optik med mera nyttoinriktad kunskap. Krönet på den kungliga uppfostran, som programskriften utvecklar, utgörs av *Politica*, historia och rättsvetenskap. Politik fattas här som läran om den praktiska statskonsten och i Lipsius efterföljd urskiljer Skytte det som ett eget ämne.¹³ Historiens nytta är enligt Skyttes ramistiska uppfattning framför allt att visa hur goda och onda styrelser burit artsilda frukter och en historieskrivare han särskilt framhåller är Philippe de Commynes. Studiet av rättsvetenskapen ska omfatta såväl det egna landets lagar som andra länders. I politiskt hänseende ansluter han sig till uppfattningen att fursten har fått sin makt av Gud och hans uppgift är att skydda gemene man och befrämja hennes välfärd. I den samtida politiska verkligheten motsatte han sig högadelns maktambitioner och rådskonstitutionella idéer och verkade istället för en stärkt kunga- och statsmakt i den franske statsrättsfilosofen Jean Bodins (1530–1596) anda.¹⁴

En annan infallsvinkel på en personlighetstyp som ger relief åt Skytte förfäktar

Zygmunt Bauman som resonerar i följande banor: ur ett historiskt sociologiskt perspektiv kan samtidigt med och som konsekvens av nationalstatens och den sociala språkdifferentieringens framväxt på 1500- och 1600-talen konturerna av en historiskt ny typ av intellektuell ses framträda på ett individplan, och som han vill beteckna legislator. Kännetecknet för en sådan är att vara en person som i kraft av sina omfattande och solida kunskaper gör "authoritative statements which arbitrate in controversies of opinions and which select those opinions which, having been selected, become correct and binding."¹⁵ Då "legislatorn" som typ befinner sig i en historisk förändringsprocess från feodal samhällsstruktur till nationalstatlig uppbyggnad utgör dennes retoriska kompetens i kunskap-maktalliansen en stark påverkans- och förändringsfaktor. Ur ett politiskt konfliktperspektiv kan det enskilda retoriska talet ses som ett inlägg avsett för en diskursiv arena där en kamp om den diskursiva makten, kontrollen av andra med hjälp av språket, utspelas. I den diskursiva processen definieras dess hegemoniska centrum och de konkurrerande politiska verklighetsuppfattningar som emanerar därifrån. Så är kampen om språket en del av politiken liksom till exempel politisk teori är en del av den förda politiken. I och med att legislatorn inte bara talar med en auktoritet baserad på sin sociala kompetens, utan som inkorporerad i kunskap/makt-alliansen är auktoriserad att så att säga vara den dömande makten, överskrider språkanvändningen därmed gränsen för att fungera enbart i en kommunikativ relation till att i stället bli ett

medel för handling och makt och därmed för över- och underordning. Det här är en maktproblematik rörande språket som i alla högsta grad sysselsätter Skytte, och med hans språksyn blir retoriken ett överhetens instrument för politisk och social kontroll.

Vältalighet och maktens retorik

Temat i Skyttes tidiga orationer spänner över att vara ett retoriskt fullödigt lovprisande av vältaligheten till ett kraftfullt försvar av Karl IX:s politik under krigen med Polen, Danmark och Ryssland under decennierna runt 1600. Markanta inslag i de sistnämnda är att han dels demoniserar fienden för att legitimera Sveriges expansiva utrikespolitik, dels bygger upp argumentationen med hjälp av den götiska historieskrivningens förhålligande av Sveriges bragderika fornhistoria. Som bevis på hans nära liering med kungamakten framhåller han vid ett senare tillfälle från riksdagen i Örebro 1617, att Gustav Adolf flera gånger konfererade med honom för att grundligt dryfta de tal han förberedde.¹⁶

Ständigt återkom han till att skicklighet på vältalighetens område såväl utgör ett signum på högsta bildning som utvecklar vetenskaperna och är ett verksamt politiskt maktmedel. En titel som *Utan vältalighet kan man inte nå kunskapens höjder*¹⁷ anger det bildningsideala anslaget varefter den följande framställningen, själv uppbyggd i retorisk stil, utgör en argumentering till vältalighetens lov vilket sker i nästan extatiska ordalag. Överhuvudtaget kan man, fastställer han, varken utveckla förnuftets alla dygder eller umgås med människor

utan användning av retoriken och antyder samtidigt indirekt retorikens funktion för en elit.¹⁸

Följande det ramistiska tudelade mönstret för orationer behandlar han i talets första, beskrivande del titeltemat och poängterar att varje fruktbart studium av vetenskaperna måste föregås av omfattande studier i vältalighet utan vilken de inte kan blomstra,¹⁹ annars blir de stumma. I och med att vältaligheten genererar kunskap finns det därför i kunskapsteoretiskt avseende heller ingen motsättning mellan ratio och oratio. Oratio består således inte av en uppsättning verbala knep som används för att förföra eller övertala utan utgör tillsammans med ratio de två källorna till all kunskap. I överensstämmelse med renässanshumanisternas uppfattning om enheten mellan ratio och oratio har han därför kommit fram till att det råder en underbar harmoni och enstämmighet mellan dem.²⁰ Därefter gör han enligt konventionen en historisk exposé med belysande exempel, *exempla*, över berömda vältalares oratoriska framgångar samt återger kända anekdoter som på ett roande sätt antingen bekräftar vältalighetens alla förtjänster eller påvisar hur okunnighet i denna färdighet förorsakat omgivningens förakt och förödmjukelser. En furste som inte behärskar vältaligheten eller främmande språk är som en åsna klädd i purpurdräkt, är den liknelse han gör i en annan skrift.²¹ I den andra, rekommenderande delen pekar han ut mönsterförfattarna, antika och samtida historiker och filosofer, och understryker att studenterna måste lära sig deras uttryck för att senare använda dem i sina kommande offentliga

tal. Liknande vändningar förekommer i *En oration av svensken Johan Schroderus Skytte, i vilken påvisas upphöjheten hos artes liberales och den ädla vältalighetens värdighet*²² där han bland annat utropar retoriskt ”Vad är mer beundransvärt än att beprytt föredraga ett ärende, att variera med tropernas ljus, att utsmycka med figurernas prydnader?”²³

Men även retorikens maktfunktion framstår för honom som ett självklart medel för framgång. I den sist citerade orationen framhäver han i en serie anaforyllda frågor sin generella syn på retorikens makt och frågar retoriskt efter Ciceros förebild bland annat ”Vad synes vid den odödlige Guden vara mer framstående än att kunna hålla tal för en folk(för)samling, dra till sig sinna, styra viljan varthän man vill och varifrån man vill locka den?”²⁴ I den nämnda furstespegeln *Een kort underwijsning* ger han konkreta, situationsbestämda exempel på retorikens övertalande kraft i en furstes tjänst när denne behöver mobilisera resurser för att föra krig eller avvärja hotande nederlag i en kritisk situation på slagfältet eller ta udden av ett upprorsförsök, så skriver han att ”Hwad kan någon tijdh, sägher Rhetorica, ware yppere, än til at frambare sine werk och ährender, medh een bequem och önskeligh wältaligheet? Wältaligheet wridher och lämper människones hierta hwart hon will.”²⁵

För att förstärka argumenten återberättar han som vanligt enligt retorikens doxa en del historiska exempel där antingen vältalighet lett till framgång eller bristen på vältalig förmåga förorsakat tillkortakommanden. Över huvud taget visar hans diskussion om vältalighetens alla förtjänster

hur han ansåg att språket som praktik över-skrider gränsen från att fungera enbart i en kommunikativ relation till att i stället bli ett medel för handling och makt och därmed för över- och underordning. I ett nutida perspektiv låter sig Skyttes starka tilltro till retorikens makt därför lätt förenas med en modern syn på politikens retoriska praktik – trots skillnader i retorisk stil mellan 1600-tal och nutid lämnar tidsavståndet åtminstone retorikens maktanspråk oförändrat över seklerna.

Götiska orationer

Historieskrivningen användes, då som nu, som politiskt ideologiskt slagfält och under det svenska nationsbyggandet under 1500- och 1600-talen fick den götiska historieskrivningen ett starkt nedslag i Sveriges politiska och kulturella liv. Då göternas bragder och ärorika förflutna var oomtvistade och samtidigt eftertraktade som genealogi fanns det konkurrerande anspråk på att inmuta dem i det egna folkets ursprungshistoria. Framför allt var det tyska, polska och danska historiker som utmanade det svenska monopolet på det götiska arvet. Det var därför angeläget för Skytte att på den svenska statsmaktens begäran bevara den lysande bilden av Sveriges forntid genom att bemöta de, som han menade, utländska villfarelser i fråga om svenskarnas och göternas ursprung och att framhäva det egna landets och folkets stora förtjänster, uråldriga härstamning och ärorika forntidshistoria. Orationerna ligger därmed i samklang med den dåtida efter Johannes Magnus etablerade götiska historieskriv-

ningen från 1500-talet och kom sedan att bidra med en ideologisk överbyggnad för en svensk expansionistisk utrikespolitik. Sverige såsom urhemmet för götarna framhölls för att ingjuta en stegrad känsla hos svenskarna av det egna folkets förträfflighet och en önskan att utföra stora bedrifter.²⁶

Gynnsamma möjligheter att påverka den europeiska opinionen erbjöds i de retoriska situationer Skytte befann sig i dels inför framstående akademiska auditorier utomlands, dels som svensk diplomat och sändebud i utlandet. Eftersom svenskarna inte var de enda pretendenterna på det götiska arvet kunde Skyttes orationer också legitimera ett politiskt handlande eller statsnyttan i en konfliktfylld situation genom att tillhandahålla historiska exempel med bäring på det aktuella läget men också för att stärka den nationella andan. För att sprida och fastlägga den götiska bilden av Sverige i omvärlden avhöll Skytte vid ett tillfälle *Een Oration Om the Suenskes och Göthers första Ursprung och mandom i Krijgh.*²⁷ Talet är det tidigaste bevarade exemplet på den götiska orationslitteraturen och hölls vid universitetet i Marburg 1599 där han innehade en lärartjänst, trycktes 1604 och en tysk översättning utkom 1609 vilket visar att den ansågs vara ytterst lämplig som götisk propagandaskrift både i Sverige och i utlandet.²⁸

Orationen är huvudsakligen uppbyggd efter en av retorikens tre huvudkategorier. Kortfattat kan nämnas att i retorikens teori utgår man från att det finns tre grundläggande sätt att använda språket på i det offentliga livet: det juridiska talet, det politiska talet och panegyriken. Vanligtvis

benämns de *genus iudiciale*, *genus deliberativum* och *genus demonstrativum* och i var och en av dem ställs två positioner antitetiskt mot varandra. *Genus iudiciale* avser ett rätts-tal eller juridiskt tal och rör det förflutna. Här *försvarar* eller *anklagar* man någon eller något under det att parterna i en domstol söker utreda vad som har hänt och vem som är skyldig för att nå fram till någon form av dom. Denna behöver inte innebära en dom rent juridiskt, utan kan även exempelvis avse att ett lands handling gentemot ett annat land skall ses som rättfärdig av den egna befolkningen. *Genus deliberativum* avser ett rådgivande tal. Där *överväger* man olika sätt att lösa ett visst problem för framtiden och *råder* eller *avråder* åhörarna att välja en viss handling eller att fatta ett visst beslut. Ofta kontrasteras fruktan och hopp. Syftet är att skapa enighet i en önskvärd riktning i den aktuella frågan. Urtypen för denna genre är de tal som hålls inför en politisk församling (men den äger givetvis tillämpning i en mängd andra situationer).

Genus demonstrativum, även kallad *epideiktisk* retorik, rör nuet och betecknar framförallt ceremoniella tal där man *prisar* eller *fördömer* egenskaper hos en viss person eller företeelse. Syftet är att få åhörarna att instämma i talarens egna värderingar och uppfyllas av samma beundran eller förakt som denne. Ofta innehåller ett tal eller en text inslag av alla tre språkgenrerna.

Den nämnda orationen är typisk för genren *genus demonstrativum*, men även inslag av *genus iudiciale* finns. Som vanligt hos Skytte är talet efter mönster från Ramus uppdelat i två avsnitt. I det första är avsikten att verka för Sveriges sak genom

att uppvisa svenskarnas urgamla härstamning och skildra götarnas bragder utomlands, i andra ledet att bemöta dem som vågat betvivla svenskarnas och götarnas släktskap och gemensamma ursprung från skyterna och Noaks sonson Magog. I orationens första fas, *exordium*, uttrycker han inledningsvis sitt *ethos* i vändningar, främst ödmjukhet, *humiliatio*, som ska främja en välvilja, *captatio benevolentiae*, från åhörarnas sida för att de ska bli mottagligare för de följande argumenten. Därför vänder han sig "Ödmiukeligen" och smickrande till "thetta höghloflige Samquem, uthi så många höghwijse, höglärde och högbetrodde herrers och godhe mäns närwaro." Sedan övergår han till en redogörelse, *narratio*, helt mönstrad efter den götiska historieskrivningens skildring av de forna götarnas mod och bragder. I nästa fas kommer han in på argumentationen, *argumentatio/probatio*, där han tar upp det förhållandet att "nu äre månge/som thenne wår häfd och ålders berömelse synes wilia förtryta och oss missunna." Han bemöter nu de argument som ifrågasätter svenskarnas egendomsrätt till det götiska ursprunget. Framförallt tillbakavisar han tyska historikers anspråk på att tyskarna var urfolket i Europa och av deras framställning av svenskarna och göterna såsom ättlingar till dessa vilka, enligt den tyska historieskrivningen, skulle ha koloniserat Skandinavien. Det vederläggs med hänvisning till historiska källor, *refutatio*, och som motargument hävdar han bland annat den "källkritiska" uppfattningen att inhemska historiker måste föredras framför de utländska när det gäller trovärdigheten i uppgifter om det egna landet, *confirmatio*.²⁹

Därmed skulle Johannes Magnus med flera svenska götiska historieskrivare ha tolkningsföreträdet i kampen om den diskursiva makten. Åberopandet av en princip, i det här fallet den om inhemska historikers företräde i angivet fall, och av en auktoritet, Johannes Magnus, är en mycket vanlig teknik för att förstärka en argumentations trovärdighet och kan hänföras till *loci communes*. Argumenteringen interfolieras med att han då och då vänder sig till en tänkt motståndare, *apostrof*, och stegrar argumentationen i en serie retoriska frågor, *interrogatio*, vilka ska suggerera fram en känsla hos auditoriet hur okunniga eller osakliga de konkurrerande uppfattningarna är. Orationen avslutas formenligt med en *peroratio* vari han vädjar till sitt akademiska forum att försvara svenskarnas och götarnas sak.

Ett mer politiskt laddat tal är *Oratio Darinnen aubführlich erkleret und dargethan wird Wer anfänglich ursach geben zu dem Tumult/Zwyspalt und Uneinigkeit /---/ der noch heutiges tages zwischen den Schweden und Polen unentscheiden stebet*. Orationen hölls 1603 på Kalmar fästning för Karl IX:s räkning och är en stridsskrift riktad mot kung Sigismund.³⁰ Bakgrunden var ständerriksdagens beslut 1599 att uppsäga denne tro och loven och den därefter följande dragkampen mellan Sverige och Polen om de baltiska provinserna. Den direkta anledningen var Sveriges infall i Livland 1603 och de polska anklagelserna med åberopande av folkrätten att Sverige överskridit Polens gränser. Den politiskt laddade retoriska situationen var den att Karl IX sammankallat riksrådet för att bemöta de polska anklagelserna. Säkerligen kan valet av mötesplats

ses symboliskt och därmed ges talet en retorisk tyngd då det polska infallet i Sverige under slutet av 1590-talet startat med just intagandet av Kalmar fästning. Skyttes tal är en beställning från kungen och försvarar dennes aktivistiska och aggressiva utrikespolitik mot Polen. Bland den närvarande svenska högadeln kunde det misstänkas att sympatisörer till Polens sak och katolicismen befann sig eller de som intog en vacklande hållning, och Skytte gör med föraktets *figura sententiarum* ett utfall mot dem, kappvändarna och hycklarna i Sverige som under sken av att vara neutrala avvaktar vindriktningen. Den här orationen ansågs vara ett så bra försvar för Sveriges sak inför utlandet att Karl IX lät översätta den till tyska samt såg till att den utgavs i två upplagor, 1608 och 1609 (den här använda tryckningen, ej paginerad).³¹

Även detta tal är uppbyggt efter *genus iudicale* och *genus demonstrativum*. Ånyo efter ramistiskt mönster består orationen av två avdelningar. I den första, *genus iudicale*, behandlar han orsakerna till stridigheterna mellan Sverige och Polen och angriper i en metafor katolicismen och jesuiternas ”mördliche ansläge” som skapat förvirring och splittring i Sverige liksom de ”förrädare” Sigismund stöttat. I orationens andra del, *genus demonstrativum*, återknyter han till den sedvanliga götiska historieskrivningens prisande av svearnas och götarnas mannamod, och syftet här är att uppvisa svenskarnas ärorika förflutna för att avskräcka Polen från vidare aggressioner mot Sverige. Svenskarna å sin sida manas att bekämpa fienden i denna anda varigenom operationens framgångsrika utfall

skulle vara given. Slutligen vänder han sig på sedvanligt sätt i en *peroratio* till de församlade och ber dem att använda alla sina krafter till fosterlandets försvar.

Typiskt för retorikens *genus iudiciale* är att bygga upp en argumentation med hjälp av begreppet status. Det kan definieras som den angreppspunkt i en fråga eller dispyt varifrån olika typer av anklagelser eller försvar kan riktas.³² I Skyttes oration tjänar användningen av begreppet *ius gentium*, folkrätt(en), det ändamålet. I sammanhanget fungerade begreppet som en *locus communis* kring vilken en folkrättslig diskussion utkämpades centrerad kring förutsättningarna för krigsförklaring samt diplomaters och legationers immunitet. Det hänger samman med nationalstatens framväxt vilket aktualiserade tankar om vad som senare begreppsliggjorts med termer som territoriell integritet, nationell suveränitet och staters likaberättigande. *Ius gentium* var redan ett etablerat begrepp men saknade ännu en fast innehållslig utformning. De flesta var eniga om att krig kunde indelas i rättfärdiga och orättfärdiga. Det rättfärdiga kriget var ett sätt att hävda Guds och naturens lag och kunde ha tre giltiga anledningar: självförsvar, återkrävande av rättmätig egendom samt straff. Krig som fördes av andra skäl var principiellt orättfärdiga. Redan i slutet av 1500-talet och början av 1600-talet hade spanska skolastiker tillhörande Salamancaskolan teoretiserat kring möjligheten att analogt med civilrättens tillämpning på individer juridiskt reglera staters inbördes agerande. Främst är emellertid Hugo Grotius som med verket *De jure belli ac pacis* (1625) lade grunden för den internatio-

nella rättens samtida genomslagskraft och vidare utveckling. Grotius tar inte avstånd från krig som företeelse men propagerar för en mer human krigsföring och fastlägger förutsättningarna för krigsförklaring, diplomaters och legaters immunitet, vilket förblivit fundamentala principer inom internationell rätt.³³ Genklanger från den diskursen finns alltså redan i Skyttes oration från 1604 men varifrån han tagit upp det idékomplexet och var han kan placeras i den svenska folkrättsliga utvecklingen är osäkert. Ett par decennier senare var folkrätten emellertid en allmänt accepterad norm inom den svenska politiska eliten.³⁴ Skyttes argumentering rör sig i ganska stor utsträckning om hur folkrätten ska förstås i den aktuella konflikten mellan Sverige och Polen. I ett slags rättegångsförfarande kring vilket den fortsatta argumenteringen vrider sig, bestrider inte Skytte det svenska anfallet, *concessio* (medgivande), men förnekar samtidigt att det skulle utgöra ett brott mot folkrätten i det att han lyfter fram Polens tidigare agerande i det omstridda området samt att en svensk diplomatisk legation kränkts vid något tillfälle, *relatio criminis* (återförandet av ett brott på den anklagande). Det svenska ingreppet där måste därför ses som en försvarsstrategi. Den här typen av försvar kallas *status finitionis*.³⁵ Hans argumentering kompletteras sedan med ytterligare en argumentationsteknik, *status qualitatis*, därigenom att han lierar Sigismund med lömska anslag från påven, spanska kungen och jesuiterna, och i en *antites* framställer han Sigismund som ett hot mot Sveriges urgamla frihet och rättssystem. Därmed försöker han också väcka upprörd-

het, *indignatio*, hos de församlade över motpartens infama handlingar och karaktär och på så sätt väcka hat mot en fiende. Det är en dimension av en av de tre strategierna för ett tal enligt Cicero och kallas *movere*, att (be)röra.³⁶

Typiskt nog vänder Skytte sig retoriskt mot en fiktiv försvarstalare från motståndarsidan, "Aber liebe siehe/ du Polnischer Orator, siehe/ sag ich/ wie /---/" och utropet, *exclamatio*, här är förstärkt med ordfigurer, *figurae verborum*, som *anapor*, *assonanser* och *inpass*. Därefter upprepar han den götiska historieskrivningens förhålligande av svearnas och göternas krigiska och ärorika förflutna. För att avskräcka Polen från vidare aggressioner mot Sverige framhåller han varnande att svenskarnas anfäder kväste romarriket. Slutligen vänder han sig i *peroratio* till de församlade ständerna, frammanar de fallna kämparna som tänks berätta om sina bedrifter och ivrigt uppmana sina sentida ättlingar till stordåd i deras efterföljd för att ingjuta hopp om seger i den uppkomna krigssituationen.³⁷

Att på så sätt lägga ett tal i en historisk persons mun är en ganska vanlig teknik för att stödja den egna ståndpunkten och kallas *prosopopoiia*.

Retoriken i första donationsbrevet

För att realisera Sveriges maktpolitiska ambitioner krävdes högt skolade experter på administrationens och diplomatins områden. Som ett led i utvecklandet av den svenska militär- och ämbetsmannastaten upprustades därför undervisningsväsendet som liksom i stora delar av övriga Europa

sedan länge befann sig i en förfallsperiod. En ny typ av ledarskikt behövdes varför stora satsningar gjordes för att rusta upp bland annat Uppsala universitet. Från statsmaktens sida betraktades satsningen från statsnyttans dubbla politiska syften: dels att fostra en överhet av präster, ämbetsmän, lärare och intellektuella som hade att undervisa och leda de olärde och hålla den ibland upproriska hopen, *vulgus*, i schack. Dels att utbilda civila ämbetsmän för administrativa värv i den alltmer svällande förvaltningen varför genomgåna studier och uppnådd lärdom avkrävdes eliterna som ett administrativt villkor för att staten skulle fungera. Ett annat expansivt område var diplomatin som krävde välutbildade sändebud vilka med sin vältalighet kunde driva igenom statsmaktens krav vid avtals- och fredsförhandlingar. Det är i det ljuset donationsbrevet kan ses som ett utbildningspolitiskt inlägg. Men utöver själva sakfrågan avslöjar det trots sitt ringa omfång en del om såväl tidens mentalitet som retorikens flexibla användningsområden.

Läst som mentalitetshistoriskt dokument är det övergripande temat i brevet reciprocitetsprincipen uttryckt i begreppsparat *benevolentia – gratitudo*: att i tacksamhet återgälda undfångna gåvor för att därigenom öka Guds ära. Den här teologiskt funtade reciprociteten var ett konventionellt inslag i medeltidens teologi enligt vilken en hierarkisk ordning stadfästas där Gud efter behag frikostigt ger nådens gåvor för att människan ska vara tacksam vilket hon visar genom att underdånigt tona ner egna strävanden för att upphöja Guds handlingar och ingripanden.³⁸ I en mer sekulär tappning

avspeglar den här reciprociteten en moralisk legering över ett enligt tidens uppfattning naturgivet hierarkiskt förhållande mellan över- och underhet. I den rådande ståndordningen var en mentalitet som grundades av välvilja och tacksamhet ett av kätten som befäste harmoni och frid i samhället. Det är ett tema som känns igen hos så olika tänkare som till exempel Pufendorf, Hobbes, Montaigne och Rochefoucault. Skytte parar reciprocitetstemat med en existentiell religiös underton hämtad från barockens typiska motivkrets, *vanitas*-motivet, ett tema som gjorde starkt nerslag i tidens konst och litteratur. Med det uttrycktes en insikt om den egna dödligheten, människans lott som stoft och aska och vid par tillfällen skuggas brevet av det känsloläget när han talar om "oss olyckliga dödliga" och om "det här bräckliga och förgängliga livet."

Brevet avslöjar vidare en för tiden konventionell presentation enligt vilken värderingar och normer ska spegla en talares eller författares personlighet efter retorikens mönster. I den inledande delen, *exordium*, som enligt retorikens regler snarast möjligt ska ge en bild av talarens/författarens personlighet, *ethos*, för att fånga auditoriets välvilja och mottaglighet, *captatio benevolentia*, och skapa tillit, *pistis*, börjar Skytte med att framhäva sin auktoritet genom att ange de attribut som ger hans persona en offentlig status. På så sätt ger han eftertryck åt sitt ärende vars vikt antyds tidigt i performativen "testatum facio". Mot detta kontrasterar han ödmjukt, *humiliatio*, de dygder han vill framhålla som sina: dels tacksamhet för de gåvor han fått, dels studiefiten och intresset för vetenskaperna som i båda fallen med

Guds hjälp gett honom så stort utbyte. Med en stegring utbrister han därför retoriskt, *interrogatio*, om inte tacksamheten borde ta sig uttryck i en handling som ökar Guds ära och universitetets värdighet och suggererar därmed ett kommande förslag, *propositio*, något som en åhörare eller läsare lätt kan instämma i. Men det är inte bara i exordium han lyfter fram vilka dygder han besitter, eller omhuldar, utan de framskymtar i texten framöver och antyder hans självuppfattning att vara en *vir civilis*: plikttrohet mot staten trots att han skulle föredra ett tillbakadraget liv, att inte ha förlorat modet under svåra omständigheter; vidare hans ödmjukhet uttryckt som att vara ovärdig all gudomlig ynnest och att sakna äregirighet. Man kan notera hans konventionellt framställda ethos vid en jämförelse med inledningen till en av hans götiska orationer.³⁹ I likalydande ordalag omtalar han sig i båda fallen som "vore jag den allra försumligaste och rentav den mest otacksamme ibland människor som denna sol ser på, om jag inte visade /---/." De här känslomässiga framtoningarna, de moraliska såväl som de religiösa, motsvarar samtidens krav på *decorum*. Detta begrepp innebär att en muntlig eller skriven framställning ska beroende på genre som till exempel brevkorrespondens och offentliga dokument anpassa sig till rådande normer, konventioner och regler för att inte väcka anstöt. Det är på så sätt en dimension av *captatio benevolentia*.

Donationsbrevet skiljer sig i fråga om retorisk stil radikalt från de föregående orationerna även om de genremässigt hör till *genus demonstrativum*. Men medan de politiska orationerna kan hänföras till den

epideiktiska versionen är brevet en panegyrik. Det var en vedertagen genre under 1600-talet och att författa lovprisningar tillhörde därför de normala sysslorna för en 1600-talsförfattare.⁴⁰ De olika genrerna hade sina egna konventioner och panegyriken konventioner föreskrev att man skulle framhålla de dygder, moraliska egenskaper och ideal som en människa, en grupp eller samhällsklass bekände sig till.⁴¹ Därför är överdrift, *hyperbol*, en retorisk figur som ständigt dyker upp i hyllningslitteraturen.⁴² Men utöver detta kan man poängtera att den genom användningen av sociala språkmarkörer som *augustissimus* och *illustrissimus* samtidigt utgör en språklig hierarkisk konstruktion av social över- och underordning mellan den som lovsjungs och den som lovsjunger. Härskaren var det gudomliga majestätets representant, och det fanns en standarduppsättning av epitet som användes om denne.⁴³ Peter Burke exemplifierar med de adjektivanvändningar som ingick i den litterära representationen av Ludvig XIV i Frankrike. Denne beskrevs som "majestätisk, lysande (som solen), ständaktig, upplyst, givmild, ärorik, vacker, hjältemodig, ryktbar, odödlig, oövervinnlig, rättvis, strävsam, storsint, frikostig, from, segerrik, vaksam och vis."⁴⁴ Generellt under 1600-talet knöts sådana epitet till en furstes börd, karaktärsdrag, uppfostran, gärningar o.s.v.⁴⁵ Det kan vara motiverat att här hänvisa till Burkes varning för anakronistiska misstag rörande det här staplandet av adjektiv i lovprisandet av betydande personer. Det handlade inte om servilitet, menar han, utan om att ett visst epitet om en kung i en dikt, t.ex. hjältemodig, inte får ryckas ut

ur sitt sammanhang och behandlas som om det vore en lögn som författaren hittat på för att smickra denne. Om man skrev ett ode eller någon annan form av panegyrik till en kung var det just den typen av adjektiv som genren krävde att författaren använde.⁴⁶ Samtidigt fanns det ofta en avsikt bakom panegyriken, den att lovprisningen skulle medföra någon fördel för den som lovsjöng. Burke betonar att nutidens anorlunda mentalitet och värderingar utgör stora hinder för förståelse av konsten och litteraturen under Ludvig XIV:s tid och förleder till anakronistiska omdömen,⁴⁷ men varningen gäller sjävfallat rent generellt vid analyser av äldre texter.

Nu utgör Skyttes donationsbrev som synes inget principiellt undantag från Burkes franska kungaexempel. Det innehåller ett lovprisande av en såväl Högre som värdslig makt för de hävor Skytte undfått under ett strävsamt men likväl rikt liv. I det retoriska talet spelar kroppsspråk och tonfall stor roll för att nå de effekter talaren eftersträvar. I texter ersätts dessa uttrycksmedel med att ord eller meningar skrivs till exempel med kursiveringar, fetstil eller versaler eller andra markörer för betoning och eftertryck. Som nämnts var tacksamhet en konvention som utgick från den bibliska tanken att Gud frikostigt gav nådens gåvor för att människor ska vara tacksamma. I brevets panegyriska inslag skrivs Gud med avledning med versaler för att han vill visa sin tacksamhet för dennes gåvor i formuleringar som exempelvis "hans GUDOMLIGA Majestätets godhet och mildhet", "denne högsinnade Frikostige Givare", "GUDS välvilja", "den GUDOMLIGA FÖRSYNENS en-

stående böjelse", "Den GUDOMLIGA mildhetens ynnest", "den allsmäktigaste GUDENS ovanliga och oändliga mildhet" och dylikt. Likaledes skrivs i samtliga fall kungens namn och avpassade epitet med versaler när den kung han tjänat och tjänar förses med högstämde epitet som "den allra klarast Lysande och Ärofulle" om Gustaf II Adolf och "den allra Klarast Lysande" om Karl IX. Men han bryter också av mot panegyriken och utgjuter sig i den motsatta formen inom den demonstrativa genren, nämligen den fördömande eller klandrande, epideiktiska retoriken, då han vänder sig med en förstucken kritik antingen mot sina pliktförgätna ståndsbröder eller intriganta avundsmän för att väcka en känsla av upprördhet, *indignatio*, hos läsaren över deras avsaknad av de dygder som krävdes för att försvara landet när det befann sig i kris. Genom att använda en *antites*, motsats, förstärker han därmed sin status som en ansvarsfull vir civilis.

Efter exordium följer *narratio* där Skytte gör en självbiografisk redogörelse i tid och rum av de förtjänstfulla insatser, i synnerhet de diplomatiska uppdrag, han gjort tidigare för kungens räkning såsom ansvarsfyllda resor i statens tjänst. Därtill inräknas de betydelsefulla kontakter han haft tack vare vilka han förvärvat erfarenheter som bevisar för honom kunskapens värde och som medfört att han belönats med sociala upphöjelser och erkänsla i olika sammanhang och på olika platser. För att inte framstå som högmödig på grund av de framgångar han haft och den auktoritet de ger intar han enligt konventionen en hållning av tacksamhet och ödmjukhet för att förskaffa sig läsarens

välvilja. Jämte dessa egenskaper är den över alla privata angelägenheter och lockande bekvämligheter stående pliktmedvetenheten ett framträdande tema i hans ethos och det är ett av de vanliga av Lipsius populariserade stoiska inslagen i den samtida idévärlden. Det stoiska ethoset lärde att man inte skulle låta sig ledas av ärelystnad och personlig vinningslystnad utan man borde ägna sig åt att tjäna sitt land. Det här momentet, narratio, förbereder den slutsats han drar som leder fram till förslaget, *propositio*, att instifta professuren i vältalighet och politik. Därefter anför han stödjande argument genom att åberopa andras erfarenheter av nyttan med studier. Slutligen följer avslutningen, *peroratio*, där han vädjar om stöd för sitt projekt.

Orationer innehåller ofta inslag av alla de tre grundläggande kategorierna som ingår i talarkonsten. Det gäller i någon mån även Skyttes donationsbrev som utöver lovprisningen innehåller ett inslag av genus deliberativum. Det sker när han påvisar nyttan av att inrätta den föreslagna professuren. Efter exordiums och narratios stegrande förberedelser för en förväntad upplösning övergår Skytte följdriktigt till *propositio*, det förslag vars möjlighet han tidigare antytt och som ger kött åt hans tidigare resonemang om reciprociteten, nämligen inrättandet av professuren i vältalighet och politik som en tacksamhetsgård. Förslaget knyts till det stödjande nyttoargumentet att hans egna studier i vältalighet och politik medfört många fördelar. Därefter byter han genre och övergår till genus deliberativum i det att han framhåller denna gärning som ett efterföljansvärt exempel, *exemplum*, för

andra, samt vädjar om skydd och stöd för sin donation. Liksom brevet inleddes med en performativ talakt, *testatum facio*, avslutas det på samma sätt genom en regelbunden peroratio vari Skytte ber de tilltänkta adliga signatärerna att stödja hans projekt och därmed vetenskapen.

Skytte talar ofta om det förhöjda värde som vältalighet, *elocutio*, tillför ett tal eller en text, de måste vara "ornatus", beprydda, och i stil med det skriver han att utan en beprydd oration kan man inte ha något gemensamt med människor varvid samtidigt antyds att vältalighet är en social klassmärk. Med *elocutio* får talet/texten sin största verkan, och i brevet förekommer ett par av retorikens fyra huvudtroper, nämligen metafor och metonymi (de två andra är ironi och synekdoke). Ett par exempel är dels solmetaforen, "quos hic sol aspicit" – "som denna sol ser på" – "sol" syftar på det gudomliga majestätet, dels ljusmetaforen "det kungliga hovets mycket glänsande ljus" och "hovlivets glans" som står i bjärt kontrast till hans längtan efter en modest tillvaro. Vidare finns metaforiska verb och attribut som "inga hinder någonsin/---/ avleda mig", "överhopade mig", "aldrig /---/ sinande", "lades på mina axlar", "befriats från", "berikande Endräkt", "prydd med Ära", "höljd med stora ynnestbevis", "lysande Konung", "detta bräckliga liv". Ett par exempel på metonymi är "hovet" och "Ständerna". Utöver troperna förekommer ordfigurer som *anaforer*, *assonanser* och *inpass*. Exempel på anafor (upprepning av ett och samma ord i början av satser) är "inget är mer välkommet, inget mer angenämt" och "om vinsterna --- om /---/ vinsterna". Några exempel på assonans

(innebär att två eller flera på varandra följande ord har samma vokalljud i betonade stavelser.) är "Cum Augustissimo", "Quis mihi vitio", "Neque vero peregrinationis", och exempel på inpass är "om de, säger jag, återgäldar ---."

Donationen föreligger alltså i två brev, det första som nämnts daterat 1/1 1622, det andra daterat 1/10 1622. Däremellan finns Gustav II Adolfs skriftliga konfirmation från 2/6 1622 av det förstnämnda. Det andra donationsbrevet är det som vanligtvis får ligga till grund för beskrivningar och kommentarer till skytteprofessurens föreskrifter och historik. Det finns nu betydande skillnader mellan de två dokumenten: i det första donationsbrevet finns ingen direkt referens till ramismen utan här redogör Skytte för sina många olika uppdrag i statens tjänst medan däremot det andra donationsbrevet föreskriver att det är den ramistiska kunskapen som professuren ska omfatta och lära ut. Dessutom finns här direktiv för den blivande professurens statuter angående avkastning, finansiering och principer för tjänstens tillsättning. Med vältaligheten som utgångspunkt för en jämförelse mellan breven är det första, det latinska, en oration under det att det andra är ett övervägande "torrt" juridiskt dokument. Efter ett inledande exordium kommer stadgarna i punktform. En betydande skillnad mellan de två brevens exordium kan dock noteras. Medan det första avslöjar Skyttes medvetande om att vara en betydelsefull *vir civilis* tillkommer i det andra ytterligare en dimension i hans självmedvetande i det att han betonar donationens innevarande och framtida värde och, som citerats tidigare, att

han också vill resa ett monument över sig för evärdelig tid.

I brist på ett möjligt opinionsmättningsresultat före och efter är Gustav II Adolfs svarsbrev den enda synbara reaktionen (förutom underskrifterna av en del av dem Skytte vände sig till). Där återger kungen Skyttes motiv för donationen, bekräftar donationens pekuniära innehåll för professurens räkning och skriver "effter som hans eigedt der öffwer uprettede breff det uttryckeligen förmåler."⁴⁸ I själva verket krävde kungen tilläggsbestämmelser för att godkänna instiftandet av professuren, vilka Skytte skriver in i sitt andra donationsbrev. Dit hörde skyldigheten för professurens innehavare att hålla lovtal över kungens/kungafamiliens bedrifter i krig och fred⁴⁹ vilket reflekterar tidens inställning att kungliga publicister skulle skriva för eftervärlden och därför förfäktade att kungarna var skyldiga att meddela "alla tider" sina bedrifter.⁵⁰ Beträffande professurens målsättning avseende vältalighet ger Skytte direktiv därom i sitt andra donationsbrev och nu tydliggörs den funktionella kopplingen mellan vältalighet och politik och att makten aldrig saknar lovprisare. Historikerna förväntades hylla hjältemodiga bedrifter och skriva i den högstämnda stil som ämnets dignitet krävde.⁵¹ Skytte stadfästar att av professurens innehavare krävs bland annat att denne är en "politicus, historicus och en godh orator" som dessutom omfattar den ramistiska metoden, "methodo ramcus".⁵² Till deras ständiga plikter (*officia ordinaria*) hör att minnas och beprisa föregående kungars bedrifter i krig och fred samt inpränta i ungdomen en historie-

skrivning som ”hög:te konungars historier ordentligen och sanfärdeligen beschriffwer och i liuset komma låther.”⁵³ De var också skyldiga att med en ”decente oration” prisa och berömma ”Gudz oendeliga godheet och barmhertigheet”, med ”prydeligit och ahnseenligit taal” Andra ämnen för lovprisning var Vasaättens prisvärda bedrifter i krig och fred, likaså ära och akta familjen Skytte ”sigh påminnandes, att de beneficia han niuther och haffuer af samma families liberalitet honom confereres”.⁵⁴

Noterbart är här att ”politicus” är ett annan slags aktör än vad som i modernt språkbruk förknippas med politikens område, gränsen mellan ”politicus” och ”historicus” är som synes ganska flytande. Att det förhåller sig så visar på en metodologisk svårighet som rör frågan om vilket politikbegrepp Skytte använder sig av. Specifikationen av ”politicus” låter ana en avsevärd betydelseskilnad jämfört med nutida språkbruk. Som Conal Condrens analys av 1600-talets politikbegrepp i England visar är det oklart vad som är politikens område och innehåll. Oklarheten berodde inte bara på begreppens egen svajiga semantik utan också på tillgrepp av metaforer från närliggande och redan etablerade områden som teologi, juridik och naturvetenskap. Således var det ännu oklart vad som egentligen var en politisk fråga eller ett politikområde annat än som en ganska flytande materia mellan de här sakområdena.⁵⁵ Det framgår snabbt att Skyttes politikbegrepp ligger väl i linje med vad Condren funnit beträffande England och alltså skiljer sig från det moderna politikbegreppet. En avgörande skillnad mellan politikbegreppet från den undersökta

tiden i England och Skyttes politikbegrepp tycks mig dock finnas. Några formuleringar av Skytte ger en intressant fingervisning om att skillnaden kan förklaras med deras förankring i skilda kunskapsteoretiska traditioner, i Skyttes fall i ramismen medan jag i Condrens analys inte kunnat finna att hans källor har samma anknytning. Inget ”Embethe” är, skriver Skytte i furstespegeln, viktigare och mödosammare än att leda en statsledning, ”Regemente”, och den funktionen och verksamheten faller inom ”then berömmelige konsten Politica”. Vidare skriver han att ”/---/ så lærer Politica/---/”, och ”Hwarföre lærer Politica en Herre och Förste sigh så forholle/at han sitt land regerer/---/”. Formuleringarna ”konsten Politica” och ”lærer Politica” är en hypostasering, – något abstrakt ses som ett ting –, och antyder att Skytte uppfattar politik som ett i någon bemärkelse objektivt, alltså i sig existerande, sakområde med en fast materia i överensstämmelse med andra ”konster” som han framhåller som nödvändiga i en furstes utbildning. Däri ingår ämnena geometri, optik, astronomi m.m. och liksom de innehåller lagar, principer, sanningar om tingens ordning som går att upptäcka förhåller det sig sammanledes med ämnet ”Politica”. Det är rimligt att tolka det som ett inflytande från den ramistiska kunskapssynen. Som metod strävade dess förespråkare efter att ordna och systematisera kunskapen i olika fack efter den nya tidens krav.⁵⁶ Redan från Skapelsen tillkom de sju artes liberales vilka enligt Ramus motsvarar olika delar av verkligheten. Dessa ”konster” finns oavsett om någon utövar dem eller inte, de är eviga och oföränderliga och rymmer en uppsättning

lärosatser som fullständigt och oföränderligt återger verkligheten.⁵⁷

”Politica” är enligt Skytte således det område som undervisar om alla de saker som rör den värdsliga styrelsen, men samtidigt framgår det tydligt av hans specifikation av politikområdet att det innehållsligt glider in under juridik, teologi och historia. Politikens övergripande mål för en furste är att sörja för undersåtarnas välfärd och medlet för det är goda lagar.⁵⁸ Men den goda lagen är i sin tur frukten av ett kristeligt sinne och av förståelse och tillämpning av den rätta teologin.⁵⁹

Så långt kan det politikbegrepp Skytte använder kortfattat summeras så att däri ryms att landets och statens välmåga är avhängigt av furstens dygder enligt mönstret, att religionen meddelar de för en furste nödvändiga dygderna för en rättfärdig maktutövning vilken manifesteras i en lagstiftning vars syfte är att förvalta och främja folkets väl och ve. Men därutöver kommer, och det kan läsas som uttryck för Skyttes egen självsyn och självmedvetande, att han i politikbegreppet inlägger föreskrifter för efter vilka kriterier fursten ska utse sina rådgivare och vilka önskvärda egenskaper de ska besitta medan däremot jasägare, smickrare, slöfockar och ”Radhzpersoner/ som inthet meer wette/ än en åsna klädd uthi en Purpurkiortil” förleder fursten till dåliga beslut och skadar staten. Efter den genomgången övergår Skytte till vad ”Politica lärer”, nämligen att fursten aldrig ska regera utan sina trogna rådgivares, råd, förslag och överväganden. Rådgivarna ska kunna presentera nyttiga och goda råd i såväl fredstids- som krigstid och därför vara orienterade i såväl

inrikes- som utrikes angelägenheter.. För att kunna uppfylla sina uppgifter måste de vara förfarna i språk, litteratur och vältalighet vilket kommer väl till pass när de utför sina diplomatiska uppdrag. Därmed skriver Skytte in sin egen funktion och praktik såväl i politikens (ramistiskt uppfattade) verklighetsområde som bland de nödvändiga förutsättningarna för en furste att uppfylla politikens målsättningar.

Den publik Skytte vände sig till var i första hand givetvis kungen, men också två ytterligare fora, nämligen adliga ståndsbröder och ”eftervärlden”. Då ett offentligt dokument eller en skrivelse ofta avsågs att läsas högt inleddes det vanligen med öppningsfrasen ”Alla som hör och ser det här brevet”. Det här tilltalet kunde varieras och Skytte inleder donationsbrevet med öppningsfrasen att han ”låter intyga för alla och envar, såväl dem som har fötts som dem som kommer att födas och dem vilka denna skrivelse kommer till kännedom”. På ett likartat sätt börjar westfaliska fredsavtalet. Där heter det ”Må det vara känt för alla och envar”.

Professuren tillsattes först 1626 och i brist på inhemska förmågor inkallades de första innehavarna av professuren, Simonius, Loccenius, Freinshemius, Schefferus och Obrecht, från Tyskland. De var samtliga goda vältalare och uppfyllde därmed det kravet enligt stadgarna i Skyttes andra donationsbrev och de kom att representera den förnämsta bildningen i dåtidens Sverige.⁶⁰ Men redan de första innehavarna av professuren tummade på retorikkravet då deras språkstudier istället riktades mot filologin. Efter hand försköts professurens inriktning från vältalighet till politik och

historia, och liksom retoriken i stort förlorade sin ställning i bildningen på 1800-talet genomgick skytteprofessuren en liknande utveckling för vältalighetens del. 1843 togs föreskriften om vältalighet bort och 1876 ändrades disciplinens ämnesbeteckning från politik till statsvetenskap men professuren har behållit sitt namn.⁶¹

Sammanfattningsvis kan sägas att Skyttes diskussion om vältalighetens alla förtjänster visar hur han ansåg att språket som praktik överskrider gränsen från att fungera enbart i en kommunikativ relation till att i stället bli ett medel för handling och makt och därmed för över- och underordning. Bortsett från skillnader i retorisk stil skiljer sig 1600-talets retoriska maktanspråk inte från aktuell retorik inom vilket som helst politikområde, t.ex. utrikespolitiken. Vad det specifikt gäller donationsbrevet är det ett prov på en skickligt uppbyggd retorisk struktur vars enskilda moment logiskt leder läsaren att komma till samma slutsats som Skytte själv.

Noter

- 1 Lindroth, Sten: *Svensk lärdomshistoria – Stormaktstiden*, 1975, vol II, s 183. Stockholm, Norstedts förlag AB.
- 2 Hägg, Erik: *Johan Skyttes götiska ungdomsorationer*, 1945, s 454. Donum Grapeanum.
- 3 Då dokumentet översattes först för några år sedan har det i litteraturen om Skytte kommit i skymundan för hans på svenska avfattade andra donationsbrev senare samma år. Förutom att vara ett dokument innehållande en juridiskt förpliktande utfästelse visade sig det förstnämnda brevet vara en retorikstinn oration med många av retorikens typdrag, vilka i stor utsträckning saknas i det andra brevet. Översättningen, gjord tillsammans med Lars

Elfving, fil. dr. i klassiska språk, finns utlagd på www.jansellberg.wordpress.com under länken *Riksrådet Johan Skytte – donationsbrev 1622, svensk översättning*. Där finns också en länk till handskriftens latinska originaltext.

- 4 Lindroth aa, s 19.
- 5 Berg, T: *Johan Skytte – Hans ungdom och verksamhet under Karl IX:s regering*, 1920, s 4. Stockholm, Albert Bonniers förlag.
- 6 Ahnlund, Nils: *Gustav II Adolf*, 1963, s 145. Stockholm, Bonniers/Aldus.
- 7 Skinner, Quentin: *Meaning and understanding in history of ideas*, 1996, s 83. I James Tully (red) *Meaning and context. Quentin Skinner and his critics*. Cambridge.
- 8 Ibid, s 68f.
- 9 Ibid, s 70f.
- 10 Ahnlund, aa, s 21.
- 11 Lindberg, Bo: *Stoicism och stat. Johannes Lipsius och den politiska humanismen*, 2001, s 196f. Atlantis.
- 12 //”---/ til ähra, af den wälfordran som igenom min person nu hafwer kunnat skiee och bewij-sas, welat Gudi til ähra, migh och mijne effterkommende till ett städeswarande och nu och i tillkommande tijdher oryggeligit monument, testamentera någhre godz och gårdar medh dess renta och innkompster till den Oratoriske eller Politiske Professions uppehälle uthi Upsala Academia.” /Annerstedt, C: *Upsala Universitets Historia*, 1877, s 196.
- 13 Lindberg, aa, s 196.
- 14 Ibid, a.a, s 197.
- 15 Bauman, Zygmunt: *Legislators and Interpreters. On modernity, post-modernity and intellectuals*, 1987, s 4. Cambridge, Polity Press.
- 16 Ahnlund a.a, s 109.
- 17 Skytte, Johan: *Sine Eloquentia ad eruditionis fastigium perveniri non posse* (1598/1604). Stockholm, Andreas Gutteruvitz. Min översättning i texten till svenska, gäller även fotnoterna 18-20, 22-24..
- 18 ”statuo RATIONIS egregias virtutes, pulcherrimasq dotes sine ORATIONIS vel PURAE, vel ORNATAE dignitate expediri, cumq hominibus communicari non posse.” Skytte 1598/1604, s 142. Beträffande ”ORNATAE” kan nämnas att Quentin Skinner gör det intressanta påpekandet att ordet ”ornatus” (d.v.s. beprydd) användes i klassiskt latin för att beskriva vapen och annan krigsutrustning. Att vara ”ornatus” var liktydigt med att vara utrustad för krig. För retorikerna innebar

- "ornatus"/"ornamenta" inte utsmyckning i en vardaglig betydelse utan åsyftade att vara beväpnad med den retoriska ordkonst de måste behärska för att nå framgång för de egna argumenten, se Skinner *Reason and Rhetoric in the Philosophy of Hobbes*, 1996, s 49. Cambridge University Press. Skytte tycks lägga in samma betydelse i begreppet.
- 19 "unicum illud & amplissimum docendi instrumentum, ELOQUENTIAM, quae nuncia & praeco sit omnium disciplinarum", Skytte 1598/1604, s 143.
- 20 "deprehendo, omne illud (syftande på kunskaper) è duobus quasi fontibus RATIONIS & ORATIONIS profuere ac emanare. Rationis autem & Orationis mirifica est harmonia, mirifica consonantia.", *ibid*, s 141.
- 21 Skytte, Johan: *Een kort onderwijsning: Uthi huad Konster och dygder een Fursteligh Person skall sigh öfwe och bruke, then ther tencker medh tijdhen lyckosalighen regere Land och Rijke*. 1604, opaginerad. Stockholm, Anund Olufson.
- 22 *Oratio Iohannis Schroderi Skytte Sveci In Qua Ostenditur Artium liberalium majestas, & nobilis Eloquentiae dignitas* Skytte, 1599/1604. Stockholm, Andreas Gutteruvitz.
- 23 "Quid tam admirabile, quam rem propositam ornate pronounciare, troporum luminibus variare, insignibus figurarum exornare?". *Ibid*.
- 24 "Quid per Deum immortalem praestabilis esse videtur, quam posse hominum coetus dicendo tenere, mentes allicere, voluntatem impellere, quo velis & unde velis deducere?"
- 25 och fortsätter: "När krig skal begynnas och fullföljas, kan Landzens Herre och Regent medh en beprydd Oration sine undersåthere beweka, til at godwilligen sin Ledungslamma uthgöra, och hwadh till Krighet nödtorffteligen kan behöwes. När man will slå til sine Fiendeer, så hafwer wältaligheet stoor krafft, till at förmahne Krigzfolket: När en Herres macht är slagen på flychten, kan wältaligheet åther före henne tilbake: När något buller upkommer, kan thet igenom en wältalende Herres Oration warda stillat och förtaghet."
- 26 Hägg, aa, s 495
- 27 Originaltitel *Oratio de Suecorum Gothorumque vetustate et fortitudine militari*. Opaginerad skrift.
- 28 Hägg, aa, s 495.
- 29 Argument som består av vederläggningar av motargument benämns *refutatio* medan de som direkt stödjer tesen kallas *confirmatio*.
- 30 Hägg, aa, s 517.
- 31 Berg aa, s 155f.
- 32 Johannesson, K: *Retorik eller konsten att övertyga*. 1990, s 39f. Norstedts.
- 33 Johnson Theutenberg, Bo: *Folkrätt och säkerhetspolitik*. 1986, s 50. Stockholm, Norstedts förlag.
- 34 *Ibid*.
- 35 Johannesson, K, aa, s 234.
- 36 De två andra strategierna är *docere*, lära, och *delectare*, behaga.
- 37 "Alles dieses/sag ich/ihr Schwedenreichs Stände/würden die Alten Gothen mit euch reden/wann sie zu uns anhero kommen können/dergestalt solten sie euch zu allen Ridderlichen thaten auffs trewlichste und fleißigste rathen und ermanen. Und ist man der gewissen zuverzicht/ihr werdet euch darzu erweichen lassen: So wird Gott der Allmechtige euch allen in diesem hochlöblichen vornehmen/seine Gnad/Segen/ samt einem tapffern muth und herzen/wie auch einen guten und glückhaften außgang/geben und verleyhen."
- 38 Piltz, Anders: *Mellan ängel och best. Människans värdighet och gåta i europeisk tradition*, 1991, s 152f. Stockholm, Alfabet.
- 39 *Een Oration Om the Suenskes och Göthers första Ursprung/ och mandom i Krigh* (1599/1604), opaginerad skrift.
- 40 Burke, Peter: *En kung blir till. Myter och propaganda kring Ludwig XIV*, 1996, s 52. Stockholm, Tiden/Athena.
- 41 Lönnroth, Lars, Delblanc, Sven: *Den svenska litteraturen: Från forntid till frihetstid*, 1987, s 162. Stockholm, Bonniers.
- 42 Burke aa, s 42.
- 43 Burke aa, s 51
- 44 *Ibid*.
- 45 Åslund, Leif: *Magnus Gabriel de la Gardie och wältaligheten*, 1992, s 52, fotnot 131. Studia Rhetorica Upsaliensia.
- 46 *Ibid*, s 52.
- 47 *Ibid*.
- 48 Annerstedt, aa, s 188.
- 49 *Ibid*.
- 50 Burke, aa, s 169.
- 51 *Ibid*, s 41.
- 52 Annerstedt aa, s 201.
- 53 *Ibid*.
- 54 *Ibid*.
- 55 Condren, Conal: *The language of politics in seventeenth-century England*, 1994, s 6. Basingstoke, MacMillan.

- 56 Sellberg, Erland: *Filosofin och nyttan. Petrus Ramus och ramismen*, 1979, s 23. Acta Universitatis Gothoburgensis.
- 57 Ibid, s 42f.
- 58 I en längre utläggning skriver Skytte (1604):
 "Alla retwisa och sanning styrkia/ elska och göma/ och alla wrångwiso och osanning/ och allan orett nidhertryckia/ almogen sin fredha och frelsa/ sãrlighen then spaka/ som medh spãkt och medh lagom wil lefwa/ sã för ostyrligom och wrångwisom inlåndskom/ som för utlåndskom. Inthet är swãrare/ än straffe the ofromme och wanartighe/ nyttighe och gagnelighe Constitutioner skipa och stadga/ och sin yttersta förmögenheet trachte/ huru then gemene man/ för hwilkens wãlfãrd skuld en Förste Land och Rijke är befalet/ kan blifwe behollen/och hans hãfwor och ãghodelar förbettehde warde och förkofrede."
- 59 Sã skriver Skytte (1604): "Men at en Herre fructar Gudh, taler om honom wyrdelighen, och uthan åtherwãndo hans helige ord betrachter, sã blifwer han uthi alle farligheeter stadigh och frimodigh. Huadh kan Gusztiansten meer utrette? Gudztiensten hon kommer tilwãge, at en Furste är rettferdigh och rãttrãdigh. Ty när han beskoder Gudz rãtte egen-skaper, finner han att Gudh then Alzmãchtigeste är rãttferdigh och rãttrãdigh. Hwarföre beslutar han sigh ther om, huru han kan sitt lefwerne sã anstelle, at han ingom någott afhãnder eller afhãnda lather. Uthan lather hwar och en blifwe widh sitt, och sigh uthi all handel och wandel Christeligen och wãl förhãller./---/ När nu een Herre och Furste, thenne herlige och sköne dygdher sigh förwerfwer, sã blifwer han godh, from, sachtmodigh, spakferdigh, sine undersãther godh och gunstigh. Hwarföre will iagh nu Högborne /---/ rãdhe till then rãtte och sanskyllige Religion, oppã thet E.F.N. (Ers Furstelige Nãd, d.v.s. kronprins Gustav Adolf, min anm.) kan och alle the andre Furstelige dygder, som af een sann Gudztianst sitt ursprung hafwe, medh ett omak och arbethe bekomme och förwerfwe."
- 60 Lindroth, aa, s 185f.
- 61 Lewin, B: *Johan Skytte och de skytteanska professurerna*, 1985, s 25. Uppsala: Almqvist & Wicksell International.

ERIK PETERSSON

Maktspelerskan. Drottning Kristinas revolt

Stockholm: Natur & Kultur, 2011. 279 sid., inb. Illustr.

Drottning Kristinas öde upphör aldrig att fascinera. Och visst var hennes bana på många sätt märklig. Redan att hon valde att avstå från den svenska tronen vid en tid då landets stormaktsroll nyss så påtagligt manifesterats genom den Westfaliska freden är uppseendeväckande. Likaså att hon – dotter och enda barnet till protestanternas store härförare i det trettioåriga kriget Gustav II Adolf – dessutom valde att konvertera till katolicismen. Inte minst hennes vetenskapliga och kulturella intressen – manifesterade bland annat genom att hon kallade den ledande dåtida franske filosofen Descartes till hovet i Stockholm – gör henne till en direkt avvikande gestalt i den svenska regentlängden.

Men framför allt fångar väl drottningens gestalt genom att hon kunde agera så kraftfullt och gränsöverskridande i en tid där manliga dygder stod i förgrunden och där hon som kvinna förväntades inta en klart passiv roll mera i skymundan. Själv hävdade sålunda Kristina att fadern varit den ende som inte brydde sig om att hon var kvinna.

Inte så märkligt då att en tämligen strid ström av biografier över henne sett dagens ljus under åren. Tolkningarna när det gäller drivkrafterna bakom hennes agerande har skiftat utan att forskarna kan sägas ha kommit till någon defi-

nitiv enighet. Och nu har en ny levnadsteckning – denna gång sträckande sig fram till Kristinas avträde från tronen – hamnat på bokhandlarnas bord eller i nätets allt bredare utbud.

Den är skriven av Erik Petersson, en tjugosex-årig doktorand i historia vid Linköpings universitet med svenskt 1500- och 1600-tal som sin specialitet. Trots sin ungdom har han redan hunnit glädja oss med två genomarbetade och väldokumenterade levnadsteckningar över svenska ledargestalter från denna period: *Den skoningslöse* (2008) – om Karl IX – respektive *Vicekungen* (2009) – om Per Brahe den yngre. Och nu har han alltså gett sig i kast med drottning Kristina.

Men tyvärr är jag denna gång inte lika imponerad. En förklaring kan vara att Kristina under senare tid fångats betydligt mera av forskarnas intresse än de båda andra personer som Petersson skrivit om. Det fanns helt enkelt inte så mycket att redovisa, som inte redan var bekant. Exempelvis hennes komplicerade relationer till sin kusin den blivande Karl X Gustav eller till den store rikskanslern Axel Oxenstierna får knappast någon ytterligare belysning. Ändå framhåller författaren i sitt förord att han särskilt önskat följa Kristinas roll som medveten politisk aktör.

Vidare menar jag att det är en brist att boken bara följer drottningen till abdikationsceremonien i Rikssalen i Uppsala slott den 6 juni 1654. Vad som sedan hände – hennes välkända flackande mellan olika bostäder tills hon slutligen hamnade i Rom, liksom de skiftande relationerna till olika europeiska maktspelare, inklusive påven – är väl så viktiga faktorer om man vill

krypa under huden på denna märkliga dam. De bör nämligen påtagligt kunna bidra till förståelsen av hennes agerande; detta i synnerhet som det rör sig om en av de mest gåtfulla gestalterna i vårt lands historia.

Kort sagt har författaren gjort det väl lätt för sig när han avslutar sin bok så att säga i förtid.

Vidare har han i mitt tycke glidit väl lätt över de källkritiska frågorna. Redan i början konstaterar han att Kristinas självbiografiska redovisningar – fästa på papper långt senare nere i Rom – är föga tillförlitliga. Detta är i och för sig en närmast banal reflektion; genren memoarer eller självbiografier är av lätt insedda skäl mycket dubiös att lita till i sammanhanget. Men detta hindrar inte Petersson från att väl ofta okritiskt återge uppgifter hämtade ur just denna källa.

Men rätt ska vara rätt. Författaren har penan bra i sin hand och sammanfattar – så vitt jag kan förstå – rätt väl forskningens nuvarande syn och kunskaper ifråga om Kristina. För den som vill ha en lättläst skildring av hennes liv – från födseln 1626 till den dramatiska avgången från tronen i Uppsalaborgen tjuguuåta år senare – fyller sålunda Peterssons biografi säkert en lucka i bokhyllan. Även bokens illustrationer bidrar positivt till behållningen – om ock några blivit väl mörka i trycket.

Bo G Hall

JOHANNES LINDBLOM

Från Askeby till Uppsala. Minnen ur mitt liv. Utg. med inledning och kommentarer av Oloph Bexell.

Stockholm: Atlantis 2011. 300 s.

På 1950-talet tecknade Andreas Lindblom, konstprofessor och Skansenchef, minnet av sin uppväxt i ett lågkyrkligt prästhem på landet i Östergötland. Nu har postuma minnen nedskrivna av hans bror, teologie professorn Johannes Lindblom, ederats med eminenta personhistoriska kommentarer genom Oloph Bexell. Johannes Lindblom var 92 år då han gick bort 1974. Han lämnade efter sig minnen nedskrivna vid hög ålder men baserade på de dagböcker han en gång förde. Textens tillförlitlighet betygas av Bexell.

Till minnena hör talrika, pregnanta personporträtt av förgrundsfigurer i den akademiska och klerikala samtiden. Anteckningarna upphörde då Lindblom nådde posten som *rector magnificus* vid Lunds universitet. Tiden är då 1940-tal. Ett undantag utgör porträttet av latinisten Einar Löfstedt, hans närmaste företrädare som rektor.

Redan som skolelev i Linköping mötte Lindblom bland sina lärare den högt bildade Bernhard Risberg. Som student i Uppsala utvecklade Lindblom breda intressen. Redan från början var han teolog men beredde plats för humanistiska ämnen. Han tog del i studentlivet och utsågs till förste kurator i Östgöta Nation. Bland hans

Recensioner

erfarenheter av studentlivet märks porträtt av några av de fåtaliga studentskorna vid denna tid. En av dem som läste teologi och humaniora var den tidigt bortgångna Greta Beckius som 2009 studerades av Ingemar Nilsson i dennes biografiska verk om John Landquist, som fanns bland dem som länge uppvaktade henne.

Lindbloms huvudlärare var exegeten Erik Stave som gärna ville se honom som sin docent. Liksom sin lärare Stave såg Lindblom inga svårigheter att förena bibelforskning med kristna övertygelser. Han blev tidigt färdig att disputera och sågs redan före trettio som professorskompetent. Då striden stod om en professur i exegetik fick han efter många turer stå tillbaka för den medsökande Gillis Wetter, en religionshistoriker som till skillnad från Lindblom inte var prästvigd. Sakkunniga var splittrade men Lindblom fick förord i varje instans innan den socialdemokratiska ecklesiastikministern Olof Olsson avgjorde ärendet till förmån för Wetter.

Nya möjligheter skymtade för Lindblom. En insamling sattes igång för att bereda en personlig professur. Men Lindblom avböjde. Pengarna kunde användas till en professur inom annat ämne i den teologiska fakulteten.

Efter ett par år avled Wetter oväntat och Lindblom tycks ha haft tillfälle att efterträda honom. Men han hade tröttnat på intrigerna i det akademiska Uppsala. Han övervägde att försöka bli kyrkoherde i Engelbrekts församling i Stockholm då ett nytt anbud nådde honom. Åbo akademi, ett nygrundat universitet för det svenska Finland, var i färd med att inrätta en teologisk fakultet med till en början tre profes-

surer. Först att vidtalas var Johannes Lindblom som genast accepterade. Han kunde sedan framtynt knyta till fakulteten två andra rikssvenskar, Torsten Bohlin och Yngve Brilioth, både längre fram professorer och biskopar i Sverige.

Från Åbo har Lindblom endast ljusa minnen. Han stannade i sex år, ett uppbyggnadsskede som varade från 1924 till 1930. Då han vände åter till Sverige var det inte till den teologiska fakulteten i Uppsala utan till den i Lund. Där stod han kvar till emeritiåldern. Tiden som föregångsman i Åbo glömde han inte. Sin stora boksamling testamenterade han till Åbo akademi under det att hans arkiv fördes till universitetsbiblioteket i Lund.

Lindbloms vetenskapliga produktion växte i omfattning. Som exeget var han internationellt orienterad. En kollega i Köpenhamn Frants Buhl hörde till dem som påverkade honom. Lindbloms huvudverk *Prophecy in ancient Israel* av 1962 förlades i Oxford. Som populisor var han likaså flitig och uppskattad. En bok om Job och hans lidanden från 1940 blev mycket läst. Som examinator var Lindblom fruktad. Enligt Bexell insåg han aldrig att hebreiskan kunde vara ett svårt språk att tillägna sig.

Konservatism parad med frisinne blev Lindbloms linje i samhällsfrågor. Under studietiden i Uppsala hade han varit ordförande i det konservativa Heimdal. Mot hans lågkyrkliga hållning svarade att inte kandidera vid biskopsval. Han listar likväl ett medgivande mot sju avböjanden.

På kristen grund tog Lindblom skarpt avstånd från 30-talets antisemitism, en hållning som nog förde honom till rektoratet i Lund 1944. Ett

barnhem för flyktade judiska barn i Skåne hade honom bland sina tillskyndare. I Lund firades 1946 hundraårsminnet av Esaias Tegnér's död och ett Tegnér'samfund bildades. Lindblom hade forskat i ämnet Tegnér och bibeln och trädde för lång tid framåt in som samfundets ordförande.

Till de vänskapsförbindelser Lindblom knöt under åren i Uppsala hörde humanisterna Emil Liedgren och Gunnar Rudberg. Liedgren var läroverkslektor i Västerås och med tiden titulär professor liksom Bernhard Risberg, hans lärare i Linköping och senare partner i bibelarbetet. Gamla Testamentets apokryfiska böcker blev ett översättningsuppdrag som Lindblom delade med honom. Gunnar Rudberg var professor i grekiska. Han och Lindblom var båda motståndare till den teologi som utgick från lundensarna Anders Nygren och Ragnar Bring. Rudberg grundade ett förbund för kristen humanism. Men Lindblom ansåg att motståndet borde bedrivas i andra former än föreningsverksamhet och avböjde att ansluta sig. Vänskapen till Rudberg mattades.

Lindblom togs upp i den gamla bibelkommission vars arbete resulterade i 1917 års svenska bibelöversättning, giltig till dess att den slutligt ersattes år 2000. Samtidigt med Lindblom gick Erling Eidem, med tiden ärkebiskop, in i arbetet. Eidem's fromma person gjorde intryck på Lindblom. En vänskap etablerades men stördes något för Lindblom's del av vad han uppfattade som en viss tillgjordhet hos Eidem.

En annan ärkebiskop, Nathan Söderblom får stor plats i minnena. Kapitelrubriken "Den oförliknelige" läser man med förvåning sedan man

tagit del av Lindblom's kritiska kommentarer. Som talare var Söderblom snillrik men kunde vara nyckfull och självupptagen. Söderblom's tankar kretsade aldrig kring vare sig den fria naturen eller tuktade trädgårdar. Endast människor intresserade honom. Liksom andra har Lindblom lagt märke till den kyla som strömmade ut från Söderblom. Han kunde tala med förakt om människor som brast i intellektualitet eller effektivitet.

Den professorskollega som vinner Lindblom's oreserverade uppskattning är hans företrädare som rektor i Lund, akademiledamoten Einar Löfstedt. Lindblom döljer inte de olikheter som rådde dem emellan. I Uppsala hade Löfstedt varit med i det liberala Verdandi. Den till viss del sekulariserade Löfstedt ansåg att barn själva skulle kunna välja om de ville döpas eller konfirmeras. Vid ett tillfälle ventilerade Löfstedt ett visst missnöje med sin kommande efterträdare. Det var då Lindblom tog emot ett hedersdoktorat från universitetet i Göttingen 1937. Löfstedt var borgerlig officiant vid litteraturprofessorn Anton Blanck's begravning. Hans egen jordfästning förrättades av Lindblom i Storkyrkan i Stockholm.

Åren från 1939 till 1952 hade Johannes Lindblom uppdrag som censor vid studentexamen och drog landet runt på censorsresor. Han tecknar bilden av flera kollegor som var med på färden. Den sansade slavisten Richard Ekblom, ännu läst som reseskildrare, förde aldrig med någon bok under tågresorna. Den riksbekante astronomen Knut Lundmark var sällskaplig och fångade honom. Men Lindblom insåg hur

splittrad han var och noterar hur Lundmark aldrig kom över att han inte valdes in i Vetenskapsakademien.

En rikssvensk efterträdare till Lindblom som teologiprofessor i Åbo och tillika som kommissionär i bibelarbetet, Bertil Albrektson har i *Svenskt biografiskt lexikon* betecknat Lindblom som på en gång belevad och oskuldsfullt medveten om sitt värde: "Varje sammanträffande med den äldrade Lindblom var en audiens."

Åke Lilliestam

BÖRJE HÖRNLUND

Vägen till politisk hemlöshet

Stockholm: Hjalmarsson & Högberg, 2011.

Den politiska bonderörelsen, dagens Centerparti, som i takt med samhällsförändringen i mycket bytt skepnad, har nyss fyllt hundra år. Med några undantag har dess ledargarnityr rekryterats från landsbygden. Kommandot togs först av två skåningar, Olof Olsson i Kullenbergstorp, som snart fick lämna över till Axel Pehrsson Bramstorp. Denne var under en lång period jordbruksminister och sommaren 1936 till och med statsminister i den s.k. semesterregeringen. Efter andra världskriget försköts den geografiska tyngdpunkten norrut, till trakter där jord- och skogsbruk normalt kombinerades. Kanske mest av en slump har tre av par-

tiledarna råkat vara ångermanlänningar. Det gäller Gunnar Hedlund, Thorbjörn Fällidin och Maud Olofsson, som sammantaget presiderat under lång tid. Från samma landsända kommer Börje Hörnlund, uppvuxen i Nordmaling, historiskt en del av landskapet Ångermanland men tillhörande Västerbottens län, där numera även Maud Olofsson är bosatt. Hörnlund, som inte nådde den allra översta partihierarkin men var arbetsmarknadsminister i Carl Bildts koalitionsregering 1991–1994 och därpå landshövding i Västernorrlands län har nyligen utkommit med memoarboken *Vägen till politisk hemlöshet*. Det är en livsberättelse från uppväxt till pensionärs-tillvaro, berättad rakt fram utan litterär utbrodering. Naturligt nog kretsar mycket kring politik.

Hörnlund, född 1935, växte upp i Hörsjö, ett litet men levande lokalsamhälle i Nordmalings övre del vid Norra stambanan, där tåg och rälsbussar en gång stannade. Familjegården förfogade över några steniga åkrar på skilda ställen och en del produktiv skogsmark. Här rådde ingen nöd men för att livet skulle fungera krävdes hårt arbete från unga år, utan mycken tanke på fritid och semester. Kosten var ensidig, till stor del bestående av kornmjölsgröt. Sjukdomar och tragedier drabbade de flesta familjer. Mitt i byn stod Missionsförbundets bönhus, där den unge Hörnlund konfirmerades. Politiskt var det en miljö där sympatierna i samma familj kunde gå åt olika håll. Centerpartiet var ingalunda det givna valet. Hörnlunds far var och förblev folkpartist, medan modern liksom hennes bröder ursprungligen var socialdemokrater. Även hans egna bröder drogs till socialdemokratin, där han

själv vid unga år, efter småuppdrag i Folkets hus, höll på att hamna. Pensionsfrågan, så central i debatten kring 50-talets slut, förde dock över Hörnlund till Bondeförbundet, som strax därefter gjorde sitt namnbyte.

Skolgången innebar B-skola hemmavid, varpå följde realskola i Nordmalings centralort, med inackordering. Hörnlund visade sig duktig som idrottsman men inte så ambitiös och framgångsrik i studierna. Av sin rektor råddes han att satsa på en skoglig utbildning. Då blev han mer motiverad och tog till vana att gå ut som kursetta. Avslutningen på denna livsfas blev en 15 månader lång skogsmästarutbildning i Skinnskatteberg. Strax därefter enbjöd Västerbottens skogsägare honom befattningen som regionchef för norra länsdelen samt Arvidsjaur och Arjeplog i Norrbotten. Det var en dynamisk tid för skogsnäringen, med bortrationalisering av anställda till följd av tekniska innovationer. Vid denna tid, kring 1960-talets mitt, drogs Hörnlund, som genom giftermål bosatt sig i Skellefteå, in i politiken. Uppdraget skulle snart hoppa sig.

Han fick plats i Skellefteå kommunfullmäktige liksom i landstinget. Inom några år hade han avancerat till landstingsråd och tillika landstingsfullmäktiges ordförande. Det var en tid då den regionala kulturpolitiken byggdes ut. En länsteater placerades i Skellefteå och beslut togs om Norrlandsoperan i Umeå. Förankring på nationell nivå fick Hörnlund då han nominerades till en styrelseplats i Socialstyrelsen, med den kände "duaren" Bror Rexed som generaldirektör. Med det borgerliga segervalet 1976 fick Hörnlund plats i riksdagen, en position han behöll i

två decennier. Centerpartiets numerära styrka vid denna tid ledde även till att han valdes till Landstingsförbundets ordförande. Han hade börjat inta en position i maktens cirklar. Inför folkomröstningen i kärnkraftsfrågan 1980 valdes han till ordförande för den kommitté som skulle leda kampanjen för linje tre. Här hade han vid sin sida andra kärnkraftsmotståndare som Ulla Lindström, Mats Odell och C.H. Hermansson. Pikant är att observera hur den sistnämnde, angelägen om att inte någon splittring skulle smyga sig in leden, rensade bort varje spår av socialism ur propagandan.

Hörnlunds politiska karriär kulminerade med posten som arbetsmarknadsminister i Carl Bildts borgerliga koalition 1991-1994, en utsatt post i en tid, då ekonomi och sysselsättning krisade. På något ställe antyder Hörnlund också att han skulle ha varit ett partiledaralternativ under den turbulens som omgav Olof Johansson och Öresundsbron. Under 90-talets senare år framöver millenieskiftet var Hörnlund landshövding i ett storföretagsdominerat Västernorrlands län. Han verkar också ha trivts med de representativa plikterna i residenset i Härnösand, en plats där han bodde kvar ytterligare fem år. En tid var han ordförande i KK-stiftelsen. Från partipolitiken i snäv mening höll han på att glida bort. En propå om att skriva ner sina livsminnen fick Hörnlund av socialdemokratern Thage G. Peterson. Båda hade gjort en liknande klassresa och vuxit upp i glesbygd, för Petersons del det inre av Småland. En bidragande orsak var säkert att Peterson själv då utgivit sina memoarer och därifrån gått vidare till en skrift om regionalpolitik. Just i denna

fråga hade Hörnlund och Peterson samma engagemang, samtidigt som de i riksdagen var hårda kombattanter. Hörnlund hade därtill varit ordförande i organisationen Hela Sverige skall leva.

Inför partiledarvalet 2000 hade Maud Olofsson deklarerat att hon skulle göra frågan om de regionala klyftorna till sin huvudfråga. Inför detta samrådde Hörnlund med Fälldin och efter viss tvekan gav de bägge partiveteranerna henne sitt stöd. Åtminstone Hörnlund säger sig ha blivit grymt besviken, eftersom utvecklingen mot ökad koncentration tvärtom tilltagit. Han ondgör sig över att hans eget parti, utifrån dess position på den marknadsliberala högerkanten till och med främjat koncentrationen, glorifierat det urbana livet och visat fäbless för allt högre hus. Det är anmärkningsvärt att man i regionalpolitiken inte velat dra lärdom av Norge, lika lite som man i skolpolitiken velat lära något av Finland. Relationen till Maud Olofsson framstår som ett permanent problem för Hörnlund. Det finns ändå skäl att fråga sig hur mycket som är en efterkonstruktion. Hörnlund visar hur Olofsson mindre framgångsrika period som VD för Hushållningssällskapet i Västerbotten gjorde honom obenägen att anställa henne som politisk sekreterare i Arbetsmarknadsdepartementet under hans ministertid. Inför enträgna påtryckningar gav han dock vika.

Nej. Olofsson tillhör inte Hörnlunds favoriter. Det gör inte heller Andreas Carlgren. Klart positiv är han däremot till Eskil Erlandsson liksom till Lena Ek, som en gång konkurrerade om partiledarposten men i stället placerades i Bryssel. Ibland förefaller det som om Hörnlund haft

bättre relationer med de andra partiernas företrädare. Han betygar sin högaktning för Ingvar Carlsson och respekt för Göran Persson och Carl Bildt. Som oomstridd och störst framtonar ändå Thorbjörn Fälldin, som han uppenbarligen anser skulle stått fast i regionalpolitiken och inte schackrat i kärnkraftsfrågan

Ett annat skäl till Hörnlunds frustration är att han tillhör den generation som fått uppleva hur folkrörelsernas Sverige vittrat bort. Den ideella sidan av politiken har försvagats. Hörnlund längtar tillbaka till den tid då de politiska partierna var folkrörelser, som byggde på oavlönat ideellt arbete. Själv säger han att han fortsatt att verka i denna anda, och avstått från arvoden och reseersättningar i det lokala partiarbetet. På gräsrotsnivå har det kunnat leva kvar och Hörnlund ger de lokala partiarbetarna i örtagården, namngivna för var och en av Västerbottens femton kommuner, ett hedersomnämmande för att de utan någon pekunjär vinning ställt upp i vått och torrt. För dagens polikerkår är detta ett passerat stadium. En återgång till tidigare förhållanden är inget annat än en from förhoppning. Att yrkespolitiken försvagar demokratin går inte att blunda för.

Med sin verksamhetslust har Hörnlund haft svårt att hantera en situation då uppdragen börjat sina. Han har känt sig marginaliserad och upplevt behov att återigen komma in i hetluften. En rejäl ansats i den riktningen var då han under 2007 och 2009 lät publicera tre fräna artiklar på DN-debatt, in extenso avtryckta som bilagor till memoarboken. Med rubriker som "Jag känner förtvivlan över regeringens politik", "Regering-

en diskriminerar med rena maffiametoder” och ”Maud Olofssons politik en katastrof för Centern” är det naturligt att han av sin partiledning blivit betraktad som varg i veum. Oavsett åsikt i sak är det lätt att konstatera att dessa saftiga salvor förfelat sitt syfte. Hörnlund har inte bara drivits in i politisk hemlöshet. Han har även hamnat i medieskugga.

Själv har han bosatt sig så långt från trakten kring Stureplan det bara är möjligt. Det rör sig inte om någon av de kojor där han vilade ut under sina skogspraktiker men väl om en vackert belägen anrik västerbottensgård i Fredrika, innanför Lapplandsgränsen. Med den bosättningen är han ingen anhängare av höjd bensinskatt. Den direkta orsaken till att han råkat hamna där är en kvinnlig partikamrat, lärare och politiskt engagerad i Åsele kommun. Området går ibland under namnet Drottninglandet, då drottning Fredrika av Baden, Gustaf IV Adolfs gemål, under 1800-talets första år fick namnge tre nyblivna lapplandssocknar, vid sidan om Fredrika även Dorotea och Vilhelmina. På senare tid har förekommit en viss invandring av thailändare och i Fredrika har knutits förhoppningar till att en Buddhastaty i kolossalformat skulle kunna innebära ett symboliskt och turistiskt lyft.

I denna natursköna trakt, med klar distans till politiska centra, avslutar Hörnlund vid senaste årsskifte sin temperamentsfyllda bok. Den förelåg färdig drygt ett halvår tidigare men Hörnlund uppger att han väntat med utgivningen för att inte bli beskylld för den valförlust, som förutsågs för Centern. Därmed gavs även en möjlighet att på några avslutande sidor ge ef-

tervalscommentarer. Hörnlund säger sig inte helt ha gett upp förhoppningen att hans parti skall hitta tillbaka till sina rötter. Engagemanget måste då gälla de glömda landsdelarna av vårt land liksom de många klämda människorna i våra storstadsregioner, egentligen en annan sida av samma mynt. Det är här, i det socialt och regionalt alltmer kluvna Sverige, som vi hittar det verkliga utanförskapet, sammanfattar han. Det är en insikt som inte låter sig så lätt avfärdas och som han delar med många. En djupare analys här i stället för tätt duggande personangrepp hade höjt kvaliteten på memoarboken, som mot slutet alltmer övergår i pamflett.

Bert Mårwald

KARL ERIK LAGERLÖF

Moralisten och drakarna

Stockholm: Carlsson, 2010. 331 sid., illustr.

Flera av de intellektuella som vi förknippar med 1960-talsradikalismen var prästbarn. Hos dem bestod, även sedan de övergivit sin religiösa tro, vanan att syssla med grundläggande etiska frågor, parat med ett uttalat behov att ta ställning. Då engagemanget tog sekulär gestalt kunde det övergå i en politisk övertygelse med drag av tro. Med förändrade yrkesval var det inte från predikstolar utan från tidningsredaktioner och

akademiska lärostolar budskapen spreds. Fenomenet kan exemplifieras med namn som Göran Palm, Sven-Eric Liedman och Lars-Olof Franzén. Till samma grupp hör Karl Erik Lagerlöf, uppvuxen i kyrkoherdebostaden i värmländska Glava. I Sunnemo i samma landskap hade hans farfar utfört sin prästgärning. Det är denna miljö som bildar upptakten i de memoarer med titeln *Moralisten och drakarna*, som Lagerlöf nyligen utgivit.

För en jössehäring hade det varit naturligt att efter skolgången hemmavid söka sig till det inte alltför avlägsna läroverket i Arvika. Det hade emellertid krävt inackordering varför nästa anhalt i stället blev, såsom för hans äldre bror och så många andra pojkar ur samma miljö, Fjellstedtska internatskolan i Uppsala. Tiden var den klassiska, då Ruben Josefsson, blivande ärkebiskop, var direktor och rektorn hette Georg Landberg, historiker och kristen humanist. Lagerlöf ser likheten med ett något yngre värmländskt prästbarn och elev vid skolan, Göran Tunström. Båda hade samma behov att frigöra sig från den kristendom, i vilka de varit nedgrävda. Sin ärvda tro kom de också att lämna. Uppväxtmiljön rymde inte bara religiös renhetsiver. Därutöver fanns en rejäl dos av social medvetenhet och empati. Så var solidariteten med det ockuperade Norge stark i gränslandskapet Värmland. Lagerlöfs familj tog även hand om ett finskt krigsbarn, Mauno, som dock småningom lämnades bort. Karl Erik finner detta vara ett svek och grubblar över varför det skedde. Kanske var skälet inget annat än att mamman och prästfrun inte orkade med den utökade familjebördan.

Lagerlöf tillhörde den generation som under känsliga ungdomsår upplevde andra världskrigets ohyggligheter med förintelsläger och bombmattor, besvärande för tron på en allsmäktig Gud. Då de högstämde idealen med sin retorik fått en törn bäddade det för desillusionering och trolöshet. Därmed följde även oviljan att tveklöst ta parti i det kalla krigets tid. Det var en tid då tredje ståndpunkten var livligt diskuterad och existentialismen seglat upp som modefilosofi. Av den livshållning Karl Vennberg förmedlade i diktsamlingen *Halmfackla* tog Lagerlöf djupa intryck. Mer handfast var den livserfarenhet han skaffade sig som mässuppsare och jungman till sjöss innan de akademiska studierna tog vid i redan välbekanta Uppsala. Att där en trebetygsuppsats om tolkningen av Jesu *Bergspredikan* blev den första forskningsuppgiften vittnar om hur de moraliska frågorna fortsatte att sysselsätta honom. Det blev ändå inom litteraturvetenskapen de högre studierna kom att bedrivas, under handledning av Victor Svanberg, vars kritiska och självständiga hållning vann Lagerlöfs gillande. Disputationen ägde emellertid rum i Göteborg, där Lagerlöf hamnat, sedan han rekryterats till den förnäma och kulturaristokratiska Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning som förste litteraturanmälare, tillika ansvarig för den välrenommerade Tredje sidan. Han erhöll full lektorslön, något som ansågs väl tilltaget för en 30-årig kulturskribent vid den tiden. Avhandlingen, som lades fram 1967 behandlade just Vennberg, som han så tidigt tagit till sitt hjärta. Den blev dock mer uppmärksammas för sina avslöjanden om de bruna åsikter diktaren

skulle ha hyst i sin ungdom än för den litteraturhistoriska analysen.

Huvuddelen av memoarboken ägnas pressens värld, särskilt kulturredaktionernas interiörer med deras rang- och hackordning. På *Handelstidningen* upplevde Lagerlöf några gyllne och produktiva år, även om det gnisslade i relationen till chefredaktören Harald Wigforss, särskilt sedan Vietnamfrågan kommit i fokus. Lagerlöf drogs in i ett nätverk av dåtida yngre Göteborgsakademiker, däribland Lars-Olof Franzén, Kurt Aspelin, Ronny Ambjörnsson, Sverker Göransson, Carin Mannheimer och Agneta Pleijel, för vilka Litteraturklubben, tillkommen på Jan Stolpes initiativ, blev en central samlingspunkt. Då *Handelstidningen* genomgick en akut ekonomisk kris, som slutligen ledde till dess nedläggning på hösten 1973 befann sig Lagerlöf i ett dubbelt spänningsfält, främst i ledet för att rädda tidningen och samtidigt anklagad för delaktighet i dess fall. Bakgrunden var att Lagerlöf vid recensionen av Marit Paulsen debutbok *Du människa* tagit ut svängarna och berört den bristande jämlikheten och de oacceptabla klasskillnaderna. Därifrån hade han glidit över till det tvivelaktiga i att tidningsföretag ärvdes inom vissa familjer, såsom Hjärne i Göteborg. Det ledde till en intensiv debatt om yttrandefrihetens villkor men Lagerlöf fick även kritik från sin egen tidnings högsta ledning, som i det prekära läget var inriktad på att säkra ekonomi och annonstillströmning.

Inte långt därefter kom Lagerlöf sannolikt på Lars-Olof Franzéns rekommendation att inlemmas i *Dagens Nyheters* kulturredaktion, där

han blev kvar i nära två decennier. Med tanke på hans kritiska hållning till ärvda tidningar tycks familjen Bonnier ha ställt sig tveksam medan han fick ett varmt mottagande av Olof Lagercrantz, åt vars udda personlighet och demoniska utstrålning Lagerlöf ägnar ett kapitel. Av de förhoppningar Lagerlöf tycks ha haft att få efterträda denne blev intet, förbigången först av Per Wästberg, sedan av Arne Ruth. Här finns skäl att påpeka att det gäller en sedan länge passerad tid, då kulturredaktören även hade ställningen som en av DN:s två chefredaktörer. Lagerlöfs position tycks också ha försvagats av att han tidvis övergav sin huvudfära, litteraturkritiken, till förmån för mer politiska ställningstaganden, något som även nära kollegor beklagade. Hans patos i miljöfrågor ledde honom över till en allt starkare civilisationskritik. Han ifrågasatte tillväxtideologin liksom bilismen hörde till de drakar han bekämpade. Till traditionellt nationalekonomiskt tänkande har han ställt sig skeptisk. Signifikativt är hur det gick till då han lämnade DN. Då den egna tidningen refuserat hans recension av Peter Söderbaum bok *Ekologisk ekonomi* förstod han vad klockan var slagen. Hösten 1993 övergav han därför den tidningsvärld som han tillhört under tre decennier.

Det innebar knappast någon sysslolöshet, bara byte av arenor. Omgående engagerades Lagerlöf på nej-sidan inför EU-omröstningen 1994. Man kunde tycka att EU vore en drake som hade kunnat tämjas men Lagerlöf argumenterar envetet för hur den försvagar demokratin, vars successiva urholkning oroar honom. I skrifter från 1995 och 1998 återkommer han till ämnet.

Den senare bär titeln *Demokratin och marknaden*. Här går han hårt åt ekonomismen och marknadens hegemoni långt utanför affärsvärlden, inkluderande utbildningen och kultursfären. Även några av våra mer kända statsvetare, som han anser underskattat riskerna, får löpa gatlopp. Den drake Lagerlöf kanske hårdast bekämpar är nyliberalismen, som ges en tydlig pejorativ klang. Milton Friedman vore inte förtjänt av sitt Nobelpris, menar han. Andra av hans ideologiska meningsmotståndare insorteras här. Kjell-Olof Feldt, inte någon av Lagerlöfs favoriter, utpekas som en av dem som lyfte på locket för avregleringarna. Till nyliberalerna räknar han bland sina tidigare kollegor på DN Hans Bergström och Nils-Eric Sandberg. På något lösliga grunder insorteras den nuvarande chefen för tidningens ledaravdelning Peter Wolodarski också här. Markant är Lagerlöfs misstro mot bank- och finansvärlden. Han visar på konsekvenserna då Swedebank övergav sparkbanksideologin och gav sig in på vidlyftiga affärer i Baltikum. Han pekar även på hur greker och portugiser, då deras regeringar brustit i budgetdisciplin, nu drabbas hårt av den europeiska valutaunionens tvångsdirektiv.

Om liberalismen generellt förde Lagerlöf en gång en fortlöpande diskussion med DN:s politiske chefredaktör Svante Nycander, med vilken han umgicks privat, med joggning, skidåkning och bastubad. Det är en ideologisk tråd som Nycander återknutit till då han för inte länge sedan utkom med en grundlig och ivrigt diskuterad studie om liberalismens idéhistoria. Det är även

i den liberala fällan som Lagerlöf själv anser sig höra hemma, även om det med tiden blivit en alltmer radikal variant, som kan rymma inslag av frihetlig socialism. Därtill kommer en rejäl dos grön ideologi. Med plädering för ett kretsloppssamhälle och klimatfrågan i fokus har miljöengagemanget blivit dominerande. Lagerlöf har även förordat en aktivare regionalpolitik för bevarandet av en levande landsbygd. En meningsfrände har han haft i regionalekonomen Ronny Svensson. Ibland går hos Lagerlöf en nostalgisk ådra i dagen, en längtan tillbaka till prästgårdsdyllen med hödoft och skogstjärnar, ett förlorat paradiset. På resor har han även geografiskt följt Rousseau i spåren.

Lagerlöfs aktivitet spänner över vida fält. En studie kring Botkyrka har tillkommit för att belysa de ökade samhällsklyftorna och segregeringen i boende och utbildning. Därtill har han sökt lyfta fram moraliskt tvivelaktiga vapenaffärer med diktaturregimer, som stått i strid med riksdagens direktiv. Memoarboken rymmer tvärra kast mellan politisk filosofi, litteraturteoretiska tråtar kring modernism och postmodernism, personkaraktistiker och avsnitt om boende och familj. Litteraturkritiken har Lagerlöf aldrig övergett. Antologin *Kärlek. Från Bibeln till Beauvoir* från 2001 förtjänar också att nämnas. Långt tidigare var Lagerlöf i färd med att utge en roman. Härav blev dock inget utan i stället utkom en studie över Dostojevskij. Uppbrottet från ett äktenskap till ett annat med flyttning från Järfälla till Enebyberg får också komma med. Konsthistorikern Margaretha Rossholm,

hans nuvarande hustru, sägs i hög grad ha varit delaktig i vad han haft för händer under senare decennier.

Närmare vår egen tid blir Lagerlöfs framställning rumphuggen. Av hans liv efter millennieskiftet ges enbart rapsodiska glimtar. Tidsandan har gått Lagerlöf förbi. Det nyliberala paradigmskiftet har varit så djupgående att vissa frågor inte längre ryms på kartan. Problemformuleringsinitiativet ligger på annat håll och Lagerlöf har i den nya diskursen hamnat i underläge. Det har varit frustrerande och det är tappert att inte ge upp i motvinden. Lagerlöf som skrivit så många förstadsrecensioner har fått finna sig i att hans memoarbok inte uppmärksammats alls. Det är synd eftersom den moral och moralism, som han representerar, är viktig för att stå emot den draksädd som även vår samtid genererar. Någon i dagens ekonomiska toppskikt skulle säkert avfärda honom som populist. I en alltmer likriktad dagspress har han mötts av oförståelse, av några antagonister uppfattad som förgrämd. Tydligt är att Lagerlöf med sina klara ideologiska preferenser, sitt moraliska patos och civilkurage verkar provocerande. Ja, han är en stridsman, en predikant, ibland väl patetisk. Sätillvida har han väl förvaltat det arv han fått med sig från prästhemmet.

Bert Mårald

LENA KÅRELAND

Ett sällsamt dubbelliv. Gurli Linders memoarer om åren med S. A. André.

Stockholm: Carlssons, 2011. 403 sid., inb., illustr.

Gurli Linder (1865–1947) var på sin tid en av våra mest respekterade recensenter av barnböcker. Under många år medverkade hon i Dagens Nyheter och var ofta den som satte tonen när det gällde en genre som många dittills frynt på näsan åt. Nu har Lena Kåreland – uppsaliensisk litteraturvetarprofessor emerita – ägnat en hel bok åt Linder och hennes kärlekshistoria med ballongfararen S(alomon) A(ugust) André. Resultatet är en klart annorlunda skrift som ger åtskillig belysning ”inifrån” av en epok som tidsmässigt inte är så avlägsen men till värderingar och beteenden ligger mycket långt från vår nutida vardag.

I mitten av 1970-talet disputerade Kåreland på Linder som barnboksförfattare. Rimligen kom hon redan då i kontakt med en del av den dokumentation som utgjort underlag för den nya boken. Det rör sig dels om de memoarer Linder skrev på gamla dagar, dels om hennes bevarade kärleksbrev till André. Problemet med deras relation var att Linder redan var gift och hade tre döttrar. Hennes make var lektorn vid lärarinneseminariet i Stockholm Nils Linder, som hon hade träffat när hon gick där som elev. Nils var sålunda betydligt äldre och dessutom en av den tidens mera kända gestalter; bland annat satt han

i Riksdagen. Äktenskapet var från början tämligen lyckligt men efterhand försvann harmonin. I breven klagar Gurli över makens hårdhet som yttrade sig i en rad krav på hennes uppträdande och inte tillät henne några egna åsikter eller syn på livet. Till slut skildes paret 1903 och mannen tilldömdes ensam –! – vårdsnaden av barnen, något alldeles ofattbart med våra dagars synsätt. Bara kort tid därefter gick han dock ur tiden och döttrarna kom åter till henne.

Vetenskapsmannen, politikern och nordpolsfararen André träffade hon i det stockholmska oskarianska societetsliv som båda deltog i – och som hon för övrigt så inklämmande skildrat i boken *Sällskapsliv i Stockholm under 1880- och 1890-talen. Några minnesbilder.* (1918). Första gången de sågs var på en fest anordnad av Aftonbladet 1881. Uppenbarligen befanns så småningom känslorna vara ömsesidiga – hon förklarar honom sin kärlek 1894 och han besvarar den – men givetvis omöjliga och alldeles förbjudna att visa upp utåt. Istället fick de umgås brevlades vilket är en viktig del av det material som Käreland utgått från. Det hindrade inte att de träffades och umgicks – till exempel vid olika middagar även i det andréska hemmet. Någon fullbordad kärlek var det uppenbarligen inte fråga om. För André gick vetenskapen och ballongfaran alltid före, vilket Gurli utan invändningar tycks ha accepterat. Hennes make blev dock mer och mer misstänksam och förbjöd att hon mötte André. Till slut gick sålunda äktenskapet inte att rädda.

Men då hade André med ballongen ”Örnen” redan 1897 försvunnit på sin misslyckade expe-

dition till Nordpolen. Med ombord fanns för övrigt en flagga som Gurli sytt åt honom och som nu kan beskådas på André museet i Gränna. I det längsta hoppades hon att han skulle komma tillbaka och hon fortsatte hela sitt liv att skriva brev till honom. På olika sätt bidrog hon dessutom mycket aktivt att med kortare och längre texter hålla hans minne vid liv. Särskilt blev detta aktuellt när resterna av expeditionen 1930 påträffades på Vitön och kvarlevorna av deltagarna under stora högtidligheter förts åter till Sverige. Det var då hon började skriva sina memoarer. Hon gifte aldrig om sig och inledde inte heller några nya relationer – trots att erbjudanden ingalunda fattades.

Skriften innehåller kortare levnadsteckningar över Gurli och Samuel men bjuder också på längre utdrag ur Gurlis brev och hennes memoarer. Sammantaget får läsaren i närbild möta en imponerande viljestark kvinna som vid trettio års ålder mötte sin stora kärlek och som aldrig kom över denna passion – trots att dess föremål redan efter ett fåtal år försvann borta på isvidderna. Samtidigt ges en inträngande bild av det begränsade rörelseutrymmet för en bildad och engagerad kvinna i huvudstaden under årtiondena kring år 1900. Dessa olika perspektiv knyts skickligt samman i Kärelands mycket läsvärda bok, som lätt hade kunnat bli en melodram – men inte blev det.

Bo G Hall

Personhistoriska nyheter

Personhistoriska samfundets årsmöte

Samfundets årsmöte hölls den 4 maj i Riksarkivets lokaler. Till ordförande för det kommande verksamhetsåret valdes fil.dr. Tomas Lidman, till vice ordförande docent Kristina Lundgren. Val av övriga styrelseledamöter: Fil. dr. Jenny Björkman, fil.dr. Gunnel Furuland, arkivrådet Ann Hörsell, professor Torbjörn Nilsson, enhetschef Peeter Mark, enhetschef Johannes Rudberg, fil.dr. Fredrik Eriksson och fil. dr. Lena Milton (de två senare nyval, övriga omval). Gunnel Furuland och Kristina Lundgren valdes att jämte ordföranden Tomas Lidman och redaktören Torbjörn Nilsson ingå i redaktionsutskottet.

Efter årsmötesförhandlingarna talade chefen för Strindsbergsmuseet Stefan Bohman över ämnet "Personhistoriska museer som samhällskraft".

De Svenska Historiedagarna

Den 7-9 oktober arrangerades i Stockholm årets upplaga av De Svenska Historiedagarna, med ca 580 deltagare, de flesta av dem gymnasielärare. På programmet fanns flera punkter av personhistoriskt intresse. Fil. dr. Bo Eriksson föreläste om den svenska adelns historia, författaren och Akademiledamoten Per Wästberg berättade på temat Stockholm i mitt liv, professor Torbjörn Nilsson om Hjalmar Mehr och Stockholms kommunalpolitik samt docent Rebecca Lennartsson om rättsfallet mot den

17-åriga Helena Bohman 1747 för liderligt leverne.

Nya avhandlingar

Sigríður Beck, *I kungens frånvaro. Formeringen av en isländsk aristokrati 1271-1387*. Institutionen för historiska studier, Göteborg, 2011.

Christina Douglas, *Kärlek per korrespondens. Två förlovade par under andra hälften av 1800-talet*. Lund forskarskolan i historia/Södertörns högskola, 2011.

Per Sandin, *Ett kungahus i tiden: Den bernadotteska dynastins möte med medborgarsamhället c:a 1810-1860*. Historia, Uppsala, 2011.

Litteratur som skickats till PHT

Bo G Hall (red.), *Tvåhundra år sedan de tu blev ett*. Acta Gestrigo-Helsingiae nr 5, 2011

Lena Kåreland, *Ett sällsamt dubbelliv. Gurli Linders memoarer om åren med S.A. Andrée*, 2011

Per Clemensson & Kjell Andersson, *Börja forska kring ditt hus och din bygd*, 2011

Jan Brunius & Björn Asker, *Änkedrottning Hedvig Eleonoras livgeding 1660-1719*, KVHAA:s handlingar, historiska serien 26, 2011

Tidskrifter

Historisk tidskrift 2/2011

Christian Lovén & Herman Bengtsson, *De heliga hertigarna Erik och Valdemar*.

Presshistorisk årsbok 2011

En stridbar biskop och en blivande tidningskung – Om ett tryckfrihetsmål i Karlstad 1882. Av Dag Nordmark.

Bland tidningsmän och kvinnosakskvinnor – Hilda Sachs 1891–1895. Av Ellinor Melander.

”Att få sitta och kvittra i utlandet passar mig bäst” – Om utrikeskorrespondenten Bror Centerwall. Av Ingmar Lundkvist.

Goebbels, Bogs, Bonnier och Ljunglund – Pressfejden 1934 mellan Sverige och Tyskland. Av Sigurd Rothstein.

Harald Wigforss på Handelstidningen. Av Tora Byström.

Medarbetare i detta nummer

- David Dunér   Född 1970. Docent, forskarassistent i idé- och lärdomshistoria vid Lunds universitet. Disputerade 2004 på avhandlingen *Världsmaskinen. Emanuel Swedenborgs naturfilosofi*. Hans senaste bok är *Tankemaskinen. Modellbyggaren Polhem och andra studier i tänkandets historia* (2011). Dunérs forskning är inriktad mot 1600- och 1700-talens filosofi- och vetenskapshistoria.
- Bo G Hall   Född 1938. Jur. kand. och fil. dr. i historia. Disputerade 2010 på avhandlingen *Perspektiv på patron. Bruksägaren och statsministern Christian Lundeberg (1842–1911)*. Tjänstgjort vid Handels- och Utrikesdepartementen. Kommeriseråd vid Kommersekollegium 1980–2003. Ledamot av Kungl. Krigsvetenskapsakademien. Lokalhistoriker i Hägersten och Ådalen.
- Bo Hammarlund   Född 1944. Fil. dr i historia vid Stockholms universitet. Disputerade 1985 på avhandlingen *Politik utan partier. Studier i Sveriges politiska liv 1726–1727*. Tidigare kansliarkivarie i Regeringskansliet. Publicerat debattinlägg om problem och möjligheter för forskning i Regeringskansliets arkiv om regeringens arbete.
- Lis Bodil Karlsson   Född 1955. Universitetslektor vid Karlstads universitet och projektledare vid forskningsenheten FOU.nu. Disputerade 2007 med en avhandling om rösthörande (hörselhallucinationer) ur ett fenomenologiskt och kommunikativt perspektiv. Forskar om psykisk ohälsa, genus och missbruk och om utvärdering av utbildningsinsatser inom socialt arbete och omsorg.
- Åke Lilliestam   Född 1925. Fil. dr. i idé- och lärdomshistoria, 1:e bibliotekarie vid KB, biblioteksråd vid Göteborgs universitet 1983 och överbibliotekarie vid Karolinska institutet 1986–1990. Redaktör för *PHT* 1973–1980.
- Bert Mårald   Född 1938. F.d. universitetslektor i historia. Disputerade 1974 vid Göteborgs Universitet på en avhandling om den svenska freds- och neutralitetsrörelsens uppkomst. På senare tid sysselsatt med utbildningshistorisk forskning, bl.a. om läroverken som kulturmiljö.

- Birger Olsson Född 1938. Professor em. i Nya testamentets exegetik vid Lunds universitet. Disputerade i Uppsala 1974 på en textlingvistisk analys av några Johannestexter, *Structure and Meaning in the Fourth Gospel*. Har deltagit i det svenska bibelöversättningsarbetet 1963–2001 och lett ett stort projekt om "Den antika synagogan: Födelseplats för två religioner".
- Jan Lionel Sellberg Född 1939. Fil dr i statsvetenskap, disputerade 1998 vid Stockholms universitet på avhandlingen *Hur är samhället möjligt? Om den tidigmoderna naturrättens språkfilosofiska grunder. Brännpunkt: Samuel Pufendorf*. Har även bl.a. publicerat "Westfaliska fredsavtalets normativa grunder och fredsretorik", i Peter Haldén (red), *1648 – Den westfaliska freden. Arv, kontext och konsekvenser* (2009).
- Piotr Wawrzeniuk Född 1971. Fil dr, forskarassistent i historia vid Samtidshistoriska institutet, Södertörns högskola. Disputerade 2005 på avhandlingen *Confessional Civilising in Ukraine. The Bishop Iosyf Shumliansky and Introduction of Reforms in the Diocese of Lviv 1668–1708*. Forskar om social-, organisations- och militärhistoria under 1800- och 1900-talen, främst i Polen och Ukraina. Publicerat "En resande i svenskhet. Herman Vendell i Gammalsvenskby 1881", *PHT* 2009:2.

Personregister

- Acton, Alfred, swedenborgare, 189
Albrekt av Mecklenburg, hertig, sv. kung, 107
Albrektson, Bertil, bibelforskare, 235
Alexandrovna, Olga, rysk storfurstinna, 95
Almquist, Carl, glasmålare, 101
Ambjörnsson, Ronny, idéhist., prof., 240
Ambrosiani, Sune, museiman, 58, 61f
Anckarström, Johan Jacob, militär, kungamördare,
107f
Anckarsvärd, Carl Henric, ämbetsman, politiker,
133, 135
André, Salomon August, ballongfarare, 242f
Andrén Carl-Gustaf, universitetsrektor, 203
Anna Erikdotter (f. Natt och Dag), 62
Aronsson, Stina, förf., 112
Arvidsson, Ebbe, 204
Aschehoug, Torkel H, no. jurist, 76
Aspelin, Gunnar, idéhist., prof., 151
Aspelin, Kurt, idéhist., prof., 240
Atterbom, Per Daniel Amadeus, poet, 189
Augustinus, romersk kyrkoman, 86
Bauman, Zygmunt, polsk sociolog, 214
Beckius, Greta, teolog, 233
Benedetti, Gaetano, ital. psykiater, 151, 155f, 160,
163
Benzelstierna, löjtnant, 141
Berdjajev, Nikolaj, rysk filosof, 157, 160
Berggren, Maria, latinist, 191
Bergquist, Lars, dipl., förf., 191
Bergquist, Thorwald, statsråd, riksdagsled. (FP), 34
Bergström, Axel, FK-led., landshöv., 78
Bergström, Hans, fil dr., chefred., publicist, 241
Bernadotte, Folke, prins, internat. medlare, 104
Bernadotte, Lennart, prins, 103
Bernadotte, Oscar, prins, 103f
Bernadotte, Sigvard, prins, formgivare, 104
Bevan, Aneurin, britt. politiker (Lab), 16
Beveridge, William, britt. nationalekon., socialre-
formator, 7-20
Bexelius, Ernst, generaldir., 15f
Bexell, Oloph, kyrkohist., prof., präst, 232-235
Bildt, Carl, partiledare (M), statsmin., 235-237
Binck, Jacob, målare, 57
Birger jarl, statsman, 85
von Bismarck, Otto, tysk rikskansler 19
Bjärdsdal, Jacob, förf., 36
Björnson, Björnstjerne, no. förf., Nobelpristagare,
80
Björnsson, Anders, red., förf., 24
Björnstierna, överste, 180
Blanche, August, förf., teaterman, 132, 134
Blanche, Catharina Charlotta, 134
Blanck, Anton, litteraturhist., prof., 234
Blixen-Finecke, Gustaf, adjutant, 105
Block, Magnus Gabriel von, katolsk konvertit,
ämbetsman, 47-52
Blockius, Martinus, hovpred., 49
Blomquist, Clarence, psykiater, 155
Bodenhause, Rudolf von, 51
Bodin, Jean, fransk statsrättsfilosof, 214
Bohlin, Torsten, prof., biskop, 233
Bolin, Sture, historiker, prof., 106
Brahe, Joachim, 58, 61
Brahe, Magnus, militär, hovman, 134, 136, 140
Brahe, Margareta (f. Eriksson), 58
Brahe, Per (d.y.), greve, ämbetsman, 231
Brahe, Per (d.ä.), greve, riksråd, 61f, 64
Brahms, Johannes, tysk kompositör, 114
Bratt, överste, 180
Bretteville, Christian, no. statsråd, 74

- Brilioth, Yngve, prof., biskop, 233
- Bring, Ragnar, teolog, prof., 234
- von Brinkman, Carl Gustaf, poet, diplomat, 137
- Brunner, Ernst, förf., 107f
- Buhl, Frants, dansk teolog, 233
- Burke, Peter, britt. idéhist., 222f
- Bärmark, Jan, prof. em., idéhist., 154, 164
- Carlgren, Andreas, riksdagsled., statsråd (C), 237
- Carlsson, Carl Olof, riksdagsled. (Bf), 28
- Carlsson, Fredrik Ferdinand, historiker, prof., statsråd, 99
- Carlsson, Gottfrid, historiker, prof., 97-99
- Carlsson, Ingvar, partiled., statsmin. (S), 237
- Carlsson, Sten, historiker, prof., 24, 25, 97-99
- Celsius, Olof (d.ä.), botaniker, språkman, präst, 50
- Chadwick, John, britt. utg., 189
- Chodacki, polsk kapten, militärattaché, 176-178, 181
- Christensen, Halvor, no. stortingsled., 71
- Christian Frederik, no kung, dansk kung (Christian VIII), 79
- Churchill, Winston, britt. politiker (kons.), premiärmin., 93
- Cicero, romersk talare, politiker, 216
- Collett, Jonas, no. finansmin., 73
- de Commynes, Philippe, fransk krönikeförf., 214
- Condren, Conal, forskare, 226
- Conrad, Joseph, polsk-engelsk förf., 89
- Cosimo III (Medici), florentinsk affärsman, 50f
- Craaford, Clarence, läkare, prof., 85, 155, 166
- Creutz, Carl Philip, greve, poet, dipl., 85
- Crusenstolpe (f. Nymansson), Kristina Charlotta, 132
- Crusenstolpe, Johan Magnus, vice president, 132
- Crusenstolpe, Magnus Jacob, förf., oppositionsman, 129-147
- Cullberg, Erland, konstnär, 155
- Cullberg, Johan, psykodynamiker, 150, 155, 165
- Daae, Ludvig, no. historiker, prof., 80
- Dagerman, Stig, journalist, förf., 89
- Dahl, Tora, förf., 112
- Dahlin, Olof, psykiater, 164-166
- Dalin, Olof von, förf., historiker, 58
- Danell, Gustav Adolf, domprost, 37
- Daniel, svensk prins, 116
- Danielson, G, konsult. statsråd, 102
- Dante Alighieri, ital. förf., 89
- De Geer, Jean Jacques, bruksägare, friherre, 63
- De Geer, Louis, justitiestatsminister, 74, 145f
- De la Gardie, Jacob Gustaf, lantmarskalk, 136, 138, 140
- Descartes, René, fransk filosof, 191, 231
- Dostojevskij, Fjodor, rysk förf., 157, 165, 241
- Due, Frederik, no. statsminister, 74
- Duwall, Johan Wilhelm, adelsman, 52
- Döbeln, Georg Carl von, general, 137
- Ebba, prinsessa, 105
- Eckerberg, Per, statssekr., politiker (S), 17f
- Edfelt, Johannes, skald, Akademi-led., 112
- Edlund, Conny, domprost, 201
- Edward VII, engelsk kung, 79
- Eeg-Olofsson, Ansgar, lektor, frikyrkoman, 201, 203
- Eidem, Erling, ärkebiskop, 234
- Ek, Lena, riksdagsled., statsråd (C), 237
- Ekblom, Richard, slavist, förf., 234
- Ekelöf, Gunnar, poet, 89
- Ekman, Gösta (d.y.), skådespelare, 85
- Eliade, Mircea, rumänsk antropolog, 160
- Enckell, Rabbe, finl.sv. förf., 112
- Engels, Friedrich, tysk industriman, förf., soc., 141
- Engström, Albert, tecknare, konstnär, 87
- Ericus Olai, historiker, 106
- Erik XIV, 57, 63
- Eriksson, Bengt, herreman, 62
- Eriksson, Bernhard, riksdagsled. (S), landshövd., 14
- Eriksson, Fredrik, historiker, fil. dr., 24

- Eriksson, Sven, historiker, 130
- Erlander, Tage, partiledare (S), statsminister, 7, 17f, 34
- Erlandsson, Eskil, riksdagsled., statsråd (C), 237
- Espmark Kjell, förf., Akademi-led., 85-87
- von Essen, Hans Henric, ståthållare, 70
- Essendrop, Carl, no. statsråd, 76
- Eugen, prins, 105
- Falsen, Christian Magnus, no. ämbetsman, politiker, 70
- Fant, Erik Mikael, förf., 106
- Fauchald, Peder, no. stortingsled., 71
- Feldt, Kjell-Olof, riksdagsled., statsråd (S), 241
- Ferdinand I, österrik. kejsare, 72, 78
- Ferm, Olle, historiker, prof., 106f
- Forsström, Edvard, tecknare, 87
- Franciskus, ordensman, helgon, 200
- Frankowski, polsk överstelöjt., 178, 181
- Franz II, tysk-rom. kejsare, 76
- Franzén, Lars-Olof, kulturjourn., förf., 239f
- Fredrik III, tysk kejsare, 105
- Fredrika av Baden, sv. drottning, 238
- Fredrika, svensk drottning, 136
- Freinshemius, tysk rättslärare, 227
- Freud, Sigmund, österrik., psykoanalytiker, 160
- Friedman, Milton, amer. nationalekon., ekonomipristagare, 241
- Fromm-Reichmann, Frida, tysk-amerikansk psykiater, 155f
- Frängsmyr, Tore, idéhist., prof., 191
- Fälldin, Thorbjörn, partiled., statsmin. (C), 235, 237
- Gadd, S. G., överste, 180f
- Gadh, Hemming, kyrkoman, politiker, 98
- Gano, polsk major, militärattaché, 176
- Gąssowski, polsk löjtnant, 170
- Geijer, Erik Gustaf, präst, historiker, skald, 99, 106, 132, 137
- af Geijerstam, Carl-Erik, förf., 112
- Gerle, Märten, psykiater, 151, 154, 162f, 165f
- Gierow, Karl Ragnar, poet, Akademisekr., 201, 203
- Gillingstam, Hans, historiker, fil. dr., red., 65
- Grotius, Hugo, nederl. humanist, 219
- Gustaf Adolf, prins (Gustaf VI Adolf), 77f, 116
- Gustafsson, Lars, litteraturvetare, förf., 99
- Gustafsson, Nils-Eric, riksdagsled. (C), 24
- Gustafsson, Robert, komiker, 85
- Gustaf I (Vasa), 57f, 61-65
- Gustav II Adolf, 212f, 215, 223, 225, 231
- Gustav III, 56, 107, 132
- Gustav IV Adolf, 103, 238
- Gustaf V, 77, 103-105, 116, 201
- Gustav VI Adolf, 201
- Gustav, prins, 57
- Gyllenstierna, Kristina, adelsdam, 62
- Günther, Claës, justitiestatsmin., 74
- Göransson, Sverker, litteraturvetare, 240
- Götlind, Erik, vetenskapsteoretiker, 155
- Haakon VII, no. kung, 79f
- Hadenius, Stig, statsvetare, prof. i journalistik, förf., 103-105
- Hagander, Johan, 101
- Hallengren, Anders, litteraturvet., 192
- Hamilton, Henning, statsråd, riksdagsled., Akademi-led., 74
- Hammarskjöld, Hjalmar, ämbetsman, statsmin. (kons), 105
- Hangren, överste, 180f
- von Hartmansdorff, August, ämbetsman, politiker, 133, 138, 140, 144
- Haugsgjerd, Svein, norsk psykoanalytiker, 155
- Heberlein, Ann, förf., 152
- Hedenius, Elin, 109
- Hedenius, Ingemar, filosof, prof., förf., 90, 109-114
- Hedenius, Israel, 109
- Hedenius, Per, patolog, prof., 109f
- Hedenius, Sally (f. Winbom), 109f
- Hedenius, Signe (g. Hemberg), 109-111

- Hedin, Sven, upptäcktsresande, förf., 96
- Hedlund, Gunnar, partiled., statsråd (C), 235
- von Heidenstam, Verner, förf., Akademi-led., Nobelpristagare, 88
- Helander, Hans, latinist, 191
- Hemberg, Johan, kyrkoherde, 109f
- Hermansson, C(arl) H(enrik), riksdagsled., partiled. (VPK), 236
- Herner, Gunnel Knave, psykoanalytiker, 151, 154, 163f
- Herner, Torsten, psykiater, 150-166
- Hernqvist, Thomas, förf., 116f
- Hjelm, Jonas Anton, no. stortingsled., 70f
- Hierta Lars, Johan, tidningsman, industriman, 133-136, 138, 143
- Hildebrand, Karl-Gustaf, ekonomhist., prof., skald, 98
- von Hindenburg, Paul, tysk militär, president, 178
- Hitler, Adolf, tysk diktator, nationalsoc., 181
- Hjertén, Sigrid, konstnär, 156
- Hjärne, Erland, historiker, prof., 56, 101, 202
- Hjärne, Harald, historiker, prof., 101
- Hobbes, Thomas, engelsk filosof, 221
- Holmgren, Frithiof, läkare, prof., 111
- Holst, Paul Christian, no. statsråd, 73
- Horn, Arvid, kanslipres., 100
- Horn, Carl, kammarherre, 51
- Horn, Clas Fredric, greve, militär, 108
- Hwasser, Israel, läkare, prof., 109
- Hyde, James, amer. förf., 189, 192
- Häll, Jan, idéhist., 192
- Högberg, överste, 180
- Höjer, Nils, statsvetare, 76
- Hörberg, Pehr, målare, 58, 66
- Hörnlund, Börje, riksdagsled. (C), statsråd, 235-238
- Innocentius XII, påve, 49-51
- Jaensson, Knut, litteraturkrit., 112
- James VI, skotsk o engelsk kung (I), 70, 78
- Jaroszewicz, polsk överstelöjtn., 177
- Johannes Magnus, teolog, historieskrivare, 218
- Johansson (Hansson/Rubbestad), Augusta, 27
- Johansson, Olof, partiled., statsråd (C), 236
- Johansson, Per Magnus, forskare, 151
- Jonasson, Gustaf, historiker, 25, 36
- Jong, Erica, amer. förf., 85
- Jonnergård, Gustaf, partisekr. (Bf/C), 26
- Jonsson, Elgard, förf., 150
- Jonsson, Inge, litteraturvet., prof., univ. rektor, 191, 195
- Josefsson, Ruben, ärkebiskop, 239
- Joyce, James, irl., förf., 89
- Jutterström, Christina, journalist, TV-chef, 85-87
- Jägerskiöld, Stig, rättsvetare, prof., förf., 93
- Järta, Hans, ämbetsman, förf., 137
- Kant, Immanuel, tysk filosof, 193
- Karl Knutsson Bonde, sv. kung 73f
- Karl X (fransk kung), 135
- Karl IX, 212, 215, 218f, 223
- Karl X Gustav, 231
- Karl XI, 52
- Karl XII, 52, 69, 187, 191
- Karl XIII, 56, 69f, 75, 137
- Karl XIV Johan, 69-81, 130, 133, 136f, 139, 146
- Karl XV, 61, 130
- Kellgren, Johan Henrik, skald., upplysningsman, 57
- Kierkegaard, Sören, dansk filosof, 114
- Kleen, Else, journalist, 15
- Kleen, Emil A. G., läkare, 188
- Kristian II, dansk kung, 58, 61
- Kristina, sv. drottning, 98, 231, 232
- von Krusenstjerna, Agnes, förf., 89
- Käreland, Lena, litteraturvet., prof., 242f
- Kälveborn, Torsten, universitetsman, förf., 155
- Lagerberg, Magnus, numismatiker, kammarherre, 116
- Lagercrantz, Olof, litteraturhist., kritiker, chefred., 89-93, 111, 191, 240

- Lagerlöf, Karl Erik, kulturjourn., förf., 238-242
- Lagerqvist, Lars O, förf., 116f
- Laing, Roland, engelsk psykiater, 155, 162f
- Lamm, Martin, litteraturhist., prof., 191, 195
- Lancken, von der, överste, 180f
- Landberg, Georg, hist., prof., 239
- Landquist, John, litteraturforskare, prof., kritiker, 233
- Larsson, Babben (Barbro), komiker, 85
- Larsson, Hans Albin, historiker, prof., 26
- Larsson, Lars Olof, historiker, prof., 61f
- Larsson, Sven Erik, chefred., historiker, 90, 92, 102
- Leibniz, Wilhelm Gottfried, tysk vetenskapsman, filosof, 51, 193
- Leijon, Märta, förf.,
- Leksell, Lars, kirurg, 153
- Lenhammar, Harry, kyrkohist., 192
- Lenngren, Anna Maria, förf., 143
- Levander, Sonja, psykodynamiker, 150, 165
- Lewenhaupt, Gustaf Mauritz, adelsherre, 65
- Levertin, Oscar, litteraturhist., förf., 88
- Lidman-Frostenson, Ulla, förf., 101
- Liebich, polsk överstelöjtn., militärattaché, 178
- Liedgren, Emil, läroverkslärare, prof., 234
- Liedman, Sven-Eric, idéhist., prof., 239
- Liljensparre, polismästare, 108
- Lillichöök, Gösta, general, 180f
- Lindberg, Bo, idéhist., prof., 213
- Lindberg, Folke, historiker, prof., 104
- Lindblom, Andreas, konstvetare, prof., Skansen-chef, 232
- Lindblom, Johannes, teolog, prof., 232-235
- Linde, Peter, konstnär, 116f
- Linder, Gurli, kritiker, kvinnoaktivist, 242f
- Linder, Nils, lektor, 242
- Linderholm, Emanuel, teolog, kyrkohist., prof., 101, 207
- Lindgren, Torgny, förf., Akademi-led., 85-87
- Lindman, Arvid, partiledare (H), statsmin., 105
- Lindqvist, Herman, journalist, historieförf., 105
- Lindström, Ulla, riksdagsled., statsråd (S), 236
- von Linné, Carl, naturforskare, 191
- Lipsius, Justus (Joest Lips), flaml. filosof, 213, 224
- Loccenius, Johannes, ty-sv jurist, historiker, 227
- Locke, John, britt. filosof, 191
- Ludendorff, Erich, tysk general, 178
- Ludvig XIV, fransk kung, 222f
- Lundmark, Knut, astronom, 234
- Lundström, Herman, kyrkohistoriker, prof., 207
- Luther, Martin, tysk kyrkoman, reformator, 114
- Löfstedt, Einar, latinist, rektor, Akademi-led., 232, 234
- Lövgren, Birgitta Rengmyr, präst, teol. dr., 101-103, 200, 202, 207f
- Lövland, Jörgen, no. utrikesmin. (Venstre), 79
- Magliabechi, Antonio, ital. bibliotekarie, 51
- Magnus Eriksson, sv. kung, 106f
- Mahin, Newton, förf., 192
- Makenzen, tysk militär, 178
- Malmberg, Bertil, lingvist, prof., 151
- Malmkvist, Siw, artist, 85
- Malmström, Carl Gustaf, historiker, prof., statsråd, 99-101
- Mannerheim, Gustaf, finl. militär, marskalk, president, 93-96
- Mannheimer, Carin, dramatiker, förf., 240
- Manthey, August Christian, no. statsråd, 76
- Mao Dzedong, kinesisk statsman (kommunist), 92
- Marecki, Andrzej, polsk major, militärattaché, 174, 176, 179f, 182
- Maria Eleonora, drottning, 85
- Maria, ryskfödd prinsessa, 103
- Martinson, Harry, förf., Nobelpristagare, 112
- Marx, Karl, tysk förf., politiker, soc., 141
- Melin, Hans Magnus, 204
- Michanek, Gudmund, litteraturvetare, förf., 87
- Michelsen, Christian, no. statsmin. (Venstre), 80
- Miłosz, Czesław, polsk förf., Nobelpristagare, 192

- Moberg, Vilhelm, förf., 98, 112
- Montaigne, Michel de, fransk filosof, 221
- Mozart, Wolfgang Amadeus, österrik. kompositör,
114
- Munck, Ebba, hovdam, 103
- Munthe, Axel, läkare, förf., 105
- Mussolini, Benito, ital. statsman (fascist), 103
- Möller, Gustav, statsråd (S), socialreformator, 7-20,
34
- Nerman, Claes Ulric, justitiekansler, 139
- Nerman, Ture, politiker (K, Soc), förf., 130
- Newton, Isaac, eng. vetenskapsman, 193
- Nicander, Henrik, matematiker, 63-66
- Nielsen, Yngvar, no. historiker, prof., 79f
- Niklasson, Otto, lantbrukare, riksdagsled. (Bf), 28
- Nilsson, Ferdinand, riksdagsled. (Bf/C), 24, 26
- Nilsson, Ingemar, idéhist., 151, 233
- Nilsson, Sven A, historiker, prof., 97, 99
- Nilzén, Göran, historiker, doc., red., 99-101
- Nordevall, Bertil, ombudsman (H), 27
- Nordin, Conny, hovpred., psykiater, prof., 155
- Nyberg, H(enrik) S(amuel), orientalist, prof.,
Akademiled., 101
- Nyblom, Carl Rupert, konst- och litteraturhist.,
prof., Akademiled., 111
- Nycander, Svante, chefred., förf., 241
- Nygren, Anders, teolog, prof., 234
- Nyström, Per, historiker, statssekr. (S), landshöv-
ding, 15f
- Obrecht, Jacob, tysk rättslär, 227
- Odell, Mats, riksdagsled., statsråd (KD), 236
- Odhner, Clas Theodor, historiker, prof., 99
- Ohlander, Ann-Sofie, historiker, prof., 25f
- Ohlsson, Anna, idéhist., fil dr., 155
- Olofsson, Maud, partiled., statsråd (C), 235, 237f
- Olsson, Olof (i Kullenberg), partiled. (Bf), 235
- Olsson, Olof, statsråd (S), 233
- Onsjö, Johannes, riksdagsled. (Bf), 28
- Oscar I, 73f, 142f
- Oscar II, 76-79, 87, 100, 103, 105
- Otterberg, Stina, litteraturvetare, fil. dr., 89-93
- Oxenstierna, Axel, rikskansler, 212, 231
- Oxenstierna, Johan Turesson, katolsk konvertit,
ämbetsman, 51f
- Palm, Göran, förf., 239
- Palme, Olof, partiledare (S), statsminister, 85
- Palmstruch, Johan Wilhelm, ryttmästare, botani-
ker, 134
- Palmstruch, Sophie, 133f, 140
- Pankow, Gisela, fransk psykiater, 155
- Paulsen, Marit, förf., riksdagsled. (FP), 240
- Pechlin, Carl-Fredrik, militär, politiker, 108
- Peder Svart, kungl. historieskrivare, 57f, 61f
- Pedersen, Stefi, psykoanalytiker, 151
- Pehrsson-Bramstorp, Axel, partiledare (Bf), stats-
minister, 34-36, 235
- Persson, Göran, partiled., statsmin. (S), 237
- Persson, Ivar (i Skabersjö), statsråd (Bf), 38
- Peterson, Thage G, talman, statsråd (S), 236
- Petrén, Sture, jurist, Akademiled., 203
- Petrus Ramus (Pierre de la Ramée), fransk huma-
nist, 211, 217, 226
- Pettersson, Erik, historiker, förf., 231f
- Piłsudski, Józef, polsk militär, statschef, 176
- Piuva, Katarina, forskare, 156
- Platon, grek. filosof, 113f
- Pleijel, Agneta, förf., 240
- Plotinos, grek. filosof, 191
- Polhem, Christopher, uppfinnare, industriman,
187, 191
- Polhem, Emerentia, 187
- Prokofjev, Sergej, rysk kompositör, 114
- Prosperin, Erik, astronom, 188
- von Pufendorf, Samuel, tysk jurist, historiker, 221
- Quensel Conrad, matematiker, prof., 202
- Quensel, Alice, 201, 205
- Quensel, Anna (f. Jönsson), 202
- Quensel, Eberhard, kammarrättsråd, 101, 202

- Quensel, Jacob, prost, 205
- Quensel, Nils, kammarrättspres., statsråd, 101-103, 200-208
- Reenstierna, Märta Helena, förf. ("Årstafrun"), 85
- Rexed, Bror, generaldir., 236
- Ribbing, Adolf, greve, politiker, 108
- Richert, Johan Gabriel, jurist, politiker, 135
- Riesenfeld, Harald, teolog, prof., 201, 203f
- Ringström, Nils, tecknare, 87
- Risberg, Bernhard, 232
- Rocheffoucauld, François de La, fransk filosof, 221
- Roger Qvaresell, idéhist., prof., 166
- Rosen, John, amer. psykiater, 155
- Rossholm, Margaretha, konsthist., 241
- Rostrowski, polsk dipl., 174
- Rousseau, Jean Jacques, fransk upplysningsfilosof, 241
- Rubbestad (f. Hansson), Axel, politiker (Bf/C), 23-43
- Rudberg, Birgitta, lektor, förf., 109-111
- Rudberg, Gunnar, prof. i grekiska, 234
- Rudberg, Yngve, biskop, 111
- Ruth, Arne, chefred., publicist, 240
- Rutkowski, polsk överstelöjtnant, 179f, 182
- Rydberg, Viktor, förf., Akademiled., 88
- Rydén, Per, litteraturvetare, prof., 87-89
- Sachs, Nelly, tysk-svensk förf., Nobelpristagare, 89
- Sahlin, Carl Yngve, filosof, prof., 111
- Sandberg, Nils-Eric, ledarskribent, förf., 241
- Sandin, Barbro, socionom, 150, 163
- Sanner, Inga, idéhist., 192
- Schefferus, Johannes, ty-sv rättslär, 227
- von Schelling, Friedrich, tysk förf., 189
- Schmilterlöw, överste, 180f
- Schonberg, Torsten, tecknare, 87
- von Schubert, Gotthilf Heinrich, tysk förf., 189
- Sechchaye, Marguerite, schweiz. psykiater, 155f
- Sibbern, Georg, no. statsmin., 74f
- Sigismund, sv. och polsk kung, 78, 218-220
- Sigstedt, Cyril Odhner, swedenborgare, 189
- Siirala, Martti, finl. psykiater, prof., 151
- Simonius, tysk rättslär, 227
- Skytte, Johan, dipl., riksråd, 211-228
- Sköld, Per Edvin, statsråd (S), 14, 17, 102
- Snoilsky, Carl, förf., 85, 88
- Sofia Magdalena, drottning, 56
- Sofokles, grek. dramatiker, 113f
- Sokrates, grek. filosof, 113
- Sophia, drottning, 77
- Sparre, Erik J, godsägare, FK-led., landshövd., 78
- Sparre, Erik, adelsherre, 65
- Spear, William, förf., 193
- Staaff, Karl, partiledare (Lib), statsmin., 105
- Stang, Frederik, no. statsråd, 76
- Starbäck, Nils, historisk förf., 58
- Stave, Erik, teolog, 233
- Staxäng, Ernst, lantbrukare, riksdagsled. (H), 31, 37f, 40
- Sten Sture (d.y.), riksföreståndare, 61
- Stenström, Thure, litteraturvetare, prof., 111-114
- Stierneld, Adolf Ludvig, överkammarherre, historiker, 56-66
- Stjernquist, Nils, statsvetare, prof., 32
- Stoklasa, polsk kommandörlojtn., 182f
- Stolpe, Jan, översättare, förf., 240
- Stolpe, Sven, förf., kritiker, 98
- Storm, Bruno, förf., 79
- Stravinsky, Igor, rysk kompositör, 114
- Strindberg, August, förf., konstnär, 88, 89, 90, 187
- Stroh, Alfred, swedenborgare, 189
- Sträng, Gunnar, statsråd (S), 18f
- Strömfelt, Fredric Georg, landshövd., 63
- Stähle, Carl-Ivar, prof. i nordiska språk, 201, 203
- Sundberg, Anton Niklas, ärkebiskop, 109, 111
- Sundgren, Nils Petter, filmexpert, 85
- Svalenius, Ivar, historiker, 61
- Svanberg, Victor, litteraturhist., prof., 239
- Swartz, Carl, politiker, statsmin. (H), 105

Svedberg, Gunnel, forskare, 164, 166
 Swedberg, Jesper, biskop, 188
 Swedenborg, Emanuel, naturvetenskapsman,
     andeskådare, 89, 187-196
 Svensson, Hjalmar, politiker (Bf), 34f, 38
 Svensson, Ronny, regionalekonom, förf., 241
 Sverre, no. kung, 79
 Sylvan, Per, general, 180
 Sylvander, hovrättspres., 134
 Söderbaum, Peter, förf., 240
 Söderblom, Nathan, ärkebiskop, 234
 Tafe, Rudolph L, förf., 189
 Tamm, konteramiral, 183
 Tegnér, Esaias, skald, biskop, 234
 Tham, Wilhelm, förf., 58
 Thörnell, Gösta, latinist, prof., 101f
 Thörnell, Olof, ÖB, 101
 Tingsten, Herbert, statsvetare, prof., chefred., 85,
     90, 92, 104, 111
 Tolstoj, Leo, rysk förf., 88
 Truchses, Eusebius, jesuit, 50
 Tunström, Göran, förf., 239
 Uddenberg, Nils, psykiater, förf., 152
 Uddhammar, Emil, statsvetare, högskolerektor, 25
 Undén, Östen, jurist, prof., statsråd (S), 102
 Ursula Jönsdotter, 49
 Wagner, Richard, tysk kompositör, 114
 Wahlström, Lydia, historiker, 101
 Wedel_Jarlsberg, Herman, no. ståthållare, 72
 Vegelius, Jan, förf., 25
 Vennberg, Karl, poet, kulturjour., 239
 Wergeland, Henrik, no. förf., 73
 Westman, Karl-Gustaf, rättshist., prof., statsråd
     (Bf), 34
 Wetter, Gillis P:son, religionshist., prof., 207, 233
 af Wetterstedt, Gustaf, hovkansler, 69
 White, William, förf., 188
 Wichman, Knut, historiker, 130, 132
 Wicksell, Knut, nationalekonom, 110
 Victoria, engelsk drottning, 79
 Victoria, svensk drottning, 103-105, 116
 Victoria, svensk kronprinsessa, 116
 Wifstrand, Albert, prof. i grekiska, 201, 203
 Wigforss, Ernst, statsråd (S), 13, 14, 102
 Wigforss, Harald, chefred., 240
 Wilhelm II, tysk kejsare, 105
 Wilhelm, sv. prins, 103
 William IV, engelsk kung, 78
 af Wirsén, Carl David, förf., Akademiesekr., 87-89
 Vogt, Jörgen Herman, no. statsråd, 73f
 Wolodarski, Peter, ledarskribent, 241
 Wärn, Tage, 101
 Wästberg, Per, förf., chefred., Akademi-led., 85, 240
 Zetterberg, Herman, statsråd (S), 102
 Ziętkiewicz, polsk överstelöjtn., 178f
 Zola, Emile, fransk förf., 88
 von Zweigbergk, Otto, chefred., 110
 Åhlén, Waldemar, musiker, 88
 Åkerhielm, Hans, hovpredikant, 102, 203f, 207
 Åkerhielm, Mosin, 102
 Åkerman, Sune, historiker, prof., 97-99
 Åmark, Klas, historiker, prof., 16
 Åmark, Kurt, psykiater, 154

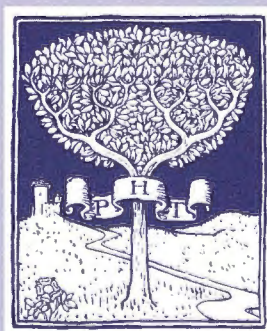

Personhistorisk tidskrift 2011:2

Artiklar

<i>Bo Hammarlund</i>	Crusenstolpe – bortglömd liberal föregångsman	129
<i>Lis Bodil Karlsson</i>	Bortom språket – Torsten Herner en särling inom svensk psykiatri	150
<i>Piotr Wawrzyniuk</i>	Officerare emellan – Polska bilder av svenskar	170
<i>David Dunér</i>	Swedenborgs öde: Om genialitet och kontinuitet i Swedenborgforskningen	187
<i>Birger Olsson</i>	Presidenten Quensel	200
<i>Jan Lionel Sellberg</i>	Johan Skyttes retorik	211
	Recensioner	231
	Personhistoriska nyheter	244
	Medarbetare i detta nummer	246
	Personregister	248

ISSN 0031-5699